

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**LOKALSAMFUNN og
ØVRIGHET I NORDEN
ca. 1550–1750**

Red. Harald Winge

Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1992

© Norsk lokalhistorisk institutt
Folke Bernadottes vei 21
Riksarkivbygningen, Oslo.

Postadresse: Postboks 38 Kringsjå
0807 Oslo
Telefon: (02) 23 74 80
Telefax: (02) 23 74 89

Denne publikasjonen er nr. 27 i serien
Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt

Skrift: Palatino
Papir: 100 g Carat
Omslag: 240 g Chromocard
Trykk: Lobo Grafisk as

ISBN 82-90176-50-3
ISSN 0802-720X

Innhold

Forord.....	5
-------------	---

I.

Johan Söderberg:

Rättsväsendets utbyggnad i Sverige Lokala konsekvenser og reaktioner 1550-1750.....	7
--	---

Ulla Heino:

Rättsväsendet i det finländska lokalsamhället 1550-1750.....	34
--	----

Jørgen Mikkelsen:

Retsvæsenets udbygning i Danmark Lokale konsekvenser og reaktioner ca. 1550-1750	42
---	----

Hilde Sandvik:

Rettsvesenets utbygging i Norge Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750.....	83
---	----

Rolf Fladby:

Statsmakten og ekteskapsmønsteret i Norge på 1600-tallet.....	103
---	-----

Diskusjonsinnlegg

ved Øystein Rian, Sven Lilja, Johan Söderberg, Jørgen Mikkelsen, Ole Degn og Bergit Telnes.....	107
--	-----

II.

Øystein Rian:

Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter	117
---	-----

Claus Rafner:

Øgede økonomiske krav og offentlige byrder 1550-1750. Lokale konsekvenser og reaktioner i Danmark	160
--	-----

<i>Kimmo Katajala:</i> Bondeoroligheterna i Finland, lokalsamhället och statens växande ekonomiska fordringar.....	169
<i>Jan Lindegren:</i> Ökade ekonomiska krav och offentliga bördor 1550-1750. Lokala konsekvenser och reaktioner	189
<i>Diskusjonsinnlegg</i> ved Knud Prange, Ole Degn, Sven Lilja, Bergit Telnes og Øystein Rian	203
Deltakere.....	213

Forord

Artiklene i denne boken er seminarinnlegg fra det 7. nordiske lokalhistorikermøtet, arrangert av NLI på Gran, Hadeland, 5-8. august 1991.

Seminarets hovedtema var den siviliserings- eller disiplineringsprosess som individer og lokalsamfunn gjennomgikk i tidsrommet fra ca. 1550 til ca. 1750. Temaet skulle ses fra lokal synsvinkel: Hvilke konsekvenser fikk den økende innblandingen og de økende kravene fra myndighetenes side for lokalsamfunnet og individet? Og hvilke reaksjoner skapte denne utviklingen lokalt?

Temaet kan studeres på en rekke felter av samfunnslivet. Seminaret konsentrerte seg om 1) utbyggingen av det offentlige rettsvesenet og 2) de økende økonomiske krav og offentlige byrder. Det ble forsøkt gjennomført en viss arbeidsdeling mellom landene. Til del 1) ble Sverige og Danmark tildelt hovedinnlegg, mens henholdsvis Finland og Norge skulle levere forberedte kommentarer, og til del 2) ble rollene byttet om. Hensikten var å gi seminaret god faglig sammenheng og å legge forholdene til rette for fruktbar diskusjon. Slik artiklene framstår i denne publikasjonen, er det imidlertid liten forskjell på "hovedinnlegg" og "kommentarinnlegg"; begge typer framstår som selvstendige, nasjonale oversikter.

Seminaret hadde et sidetema, "Hvordan skriver vi lokalhistorie?". Innlegg og diskusjonsreferater fra den delen av seminaret er trykt i Heimen 2/1992.

Norsk lokalhistorisk institutt
September 1992
Harald Winge

Rättsväsendets utbyggnad i Sverige

Lokala konsekvenser och reaktioner 1550–1750

Av JOHAN SÖDERBERG

Några huvudpunkter i det svenska rättsväsendets omvandling mellan 1500-tal och 1700-tal är:

- Böndernas förstärkt inflytande i häradsrätterna mellan senmedeltiden och senare delen av 1600-talet. Denna period följs av en fas av förstärkt inflytande för den formellt skolade juridiska kompetensen.
- Hovrätternas inrättande under förra delen av 1600-talet, syftande till ökad likformighet i rättskipningen.
- Moderniseringen av processrätten, där edgårdsmannainstitutet avskaffas och en fri bevisprövning gradvis införs.
- Förskjutningen i verksamheten vid underrätterna från brottmål till tvistemål, något som speglar den tilltagande komplexiteten i det ekonomiska samspelet mellan människor.
- Omvandlingen i brottsstrukturen, vilken särskilt utmärks av det starkt avtagande dödliga våldet.
- Förändringen i straffmätningen, med tydliga drag av humanisering och ökad respekt för människovärdet redan långt före upplysningstidens straffrättsliga reformer. Dessa förskjutningar kan som regel *inte* återföras på ändrad lagstiftning.

Rättsväsendets utbyggnad

Låt mig inledningsvis sammanfatta något av de grundläggande reglerna för processrätten. Under medeltiden var nämndens uppgift att tjäna som bevismedel, att avgöra sakförhållandet. Den skulle rannsaka i målet samt värja eller fälla. Domarens uppgift var att

döma, dvs tillämpa lagen efter det sakförhållande som framkommit. Denna arbetsdelning har stora likheter med den engelska rättsorganisationen där juryn avgör sakfrågan.

Redan före nya tidens början har nämnden skaffat sig en mer framträdande plats. Från att tidigare ha varit utsedd för varje särskilt mål, ursprungligen av parterna själva, blir nämnden senast under 1400-talets förra hälft fast och sitter för hela tinget. Förändringen går i praktiken längre än så, i och med att den nämnd som utses vid nästkommande ting ofta är identisk med den föregående. Samma nämndemän har ofta deltagit i nämnden under en följd av år. Med övergången till mer permanenta nämnder har de kunnat skaffa sig en sakkunskap och erfarenhet som stärkt deras ställning vid tinget.

I det gamla systemet hade det egentligen legat utanför domstolens uppgift att kontrollera varpå bedömningen i sakfrågan grundade sig och hur relevanta fakta inhämtats. Bevisningen var ensidig, dvs den fördes bara av den ena parten, som regel svaranden. Den kunde ske genom edgång (av parten och av honom tillkallade edgårdsmän), genom vittnen eller genom nämnd. Rättens uppgift var i princip begränsad till att avgöra om parten formellt uppfyllt sin bevisprestation. Det räckte således att konstatera att edgårdsmännens ed begåtts under de former som lagen föreskrev. Edgårdsmännen har alltså inte varit vittnen, utan deras utsaga har utgjort full bevisning. Bevisning kunde ske genom vittnen, men dessa kunde uttala sig enbart till förmån för den part som de åberopats av; i annat fall hade de att tåga. Nämnden hade en friare ställning såtillvida som att den kunde avge sin utsaga till förmån för käranden eller svaranden. I den utsträckning som bevisning genom värjemålsed fallit tillbaka bör nämndsmålen med dess materiella bevisprövning ha fått större betydelse, och därmed har också processen omvandlats på ett principiellt viktigt sätt. Även kvinnor kunde uppträda som edgårdsmän, till skillnad från vad som föreskrivs i de yngre landskapslagarna.

Edgårdsmannainstitutet avskaffas genom en förordning 1695, dock utan att regeringen motiverar sitt beslut. Olaus Petri domarregler ville ålägga domhavanden en restriktivitet när det gäller edgång, vilket inte hindrar att vissa domböcker fullkomligen vimlar av mål som löses med edgång.¹

Edgången har med andra ord en stark karaktär av tautologi. En tilltalad som har varit accepterad av sin omgivning har lätt kunnat

skaffa sig edgärdsmän vars utsaga bekräftat att han haft ett gott rykte. Eden har då ofta efterskänkts av domhavanden just med hänvisning till att vederbörande nu visat att han varit betrodd. I detta intima band mellan edgången och det allmänna anseendet såg Johan Stiernhök, 1600-talets ledande svenske jurist, ett av huvudskälen till att edgårdsinstitutet behållit en så stor livskraft:

En hederlig levnadsvandel har den belöningen, att var och en på grund av denna har till hands vittnen, som på ed anse honom vara sådan som det är allmänt bekant, att han varit. Vittnesbördet om den gångna levnaden är ett värn för den närvarande och en eggelse till att vinnlägga sig om ett gott rykte. Om någon icke kunnat finna edgärdsmän, är detta å andra sidan ett bevis på att han fört ett sådant liv, att ingen tilltro kan sättas till honom, och att han, även om han för ögonblicket är oskyldig, likväl straffas för en skuld i det förflutna ... Detta är en orsak, och kanske den förnämsta, till att en sådan bevisning så länge föredragits.²

En annan orsak till att man höll fast vid edgårdsinstitutet, fortsatte Stiernhök, låg i oviljan mot tortyr. Tortyren har aldrig haft något verkligt genomslag i svensk rättspraxis, utom i samband med häxprocesserna.

I strid mot landslagens bestämmelser har en ny processuell praxis växt fram, så att nämnden vid övergången mellan 1500- och 1600-talet bedömt inte bara sakfrågan utan också rättsfrågan. Långtifrån att vara begränsad till funktionen av jury har nämnden kommit att utöva domsmakten tillsammans med häradshövdingen. Nämndemännen blir meddomare, den ena delen av domstolen.

Som exempel kan nämnas en studie av Österrekarne i Södermanland, som Sten Claëson framlagt. Där använder de äldsta dombrev (före senmedeltiden) inte uttrycket 'rätten'. Nämnden omtalas ej. I stället sägs om kåranden att han *kårade för mig* eller *var för mig*, uttryckssätt som speglar häradshövdingens dominerande ställning. Från 1470-talet börjar andra uttryck begagnas: *kom för rätten*,

¹ Ett utpräglat exempel utgör de äldsta domböckerna för Hälsingland. Svea hovrätt, renoverade domböcker, Gävleborgs län vol 1 (1601–04) samt Hälsinglands handlingar 1601:8, 1602:11. RA.

² J Stiernhök, *Om svears och götars forna rätt*, Stockholm 1981, s 89 (ursprungligen publicerad 1672).

kom för oss och menig nämnden eller kom för mig och de dannemän som satt i rätten. Efter 1504 har frasen *kom för mig och nämnden* blivit den enda förekommande i fastebreven.³ Fastän landslagen inte omtalar härads-hövding och nämnd under beteckningen häradsrätt, har av allt att döma en förskjutning ägt rum i Österrekarne liksom i andra områden under 1400-talets sista decennier. Begreppet rätten har vid det laget tämligen klart definierats till att innefatta häradshövdingen *jämte* nämnden.

Denna balansförskjutning har inte kodifierats i lagtexter, utan kan bara kartläggas i en analys av rättspraxis så som den framträder i domböckerna. Det finns emellertid skilda uppfattningar om hur långtgående omställningen varit under 1500- och 1600-talen. Tre ståndpunkter kan urskiljas i debatten.

1. Den mest långtgående tolkningen av förskjutningen i de processuella förhållandena, så som den framträder i övergången mellan 1500- och 1600-tal, har företrätts av G E Fahlcrantz. Han var den förste som ingående granskade domböckerna ur denna synvinkel. Enligt honom har häradsrättens domare fallit tillbaka så mycket i inflytande att han kommit att fungera som 'intet annat än nämndens språkrör'. Nämnden utövade ensam domsmakten i dess helhet. Detta förhållande tvekade inte Fahlcrantz, själv häradshövding, att beteckna som 'onaturligt'.⁴

Fahlcrantz stödde sig i första hand på västmanländska domböcker från tiden kring 1600. Genom att föra in de uppländska domböckerna visade K G Westman att nämnden haft olika stark ställning i olika härader. Ett område som Våla härad i västra Uppland, på gränsen till Västmanland, ansluter till det mönster Fahlcrantz iakttar. Lagläsaren har, som Westman tolkar saken, fått nöja sig med att leda förhandlingarna 'så långt detta tilläts av nämndens temperamentsfullhet'.⁵

Till Fahlcrantz' grundsyn har Sture Petrén anslutit sig. Exempelvis förekommer ett mål i Åkers skeppslag i Uppland 1608, där en man anklagas för att ha belägrat och avlat barn med en piga. Pigan hade

³ S Claëson; *Härads- och häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*, Stockholm 1987, s 95 f.

⁴ G E Fahlcrantz, *Rättfärdighet i rättskipning 1*, Stockholm 1903, s 243 ff.

⁵ K G Westman, *Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet*, Uppsala och Leipzig 1927, s 19 ff.

enligt käranden (som var pigans far) legat och sovit 'och intet vaknat därvid'. Lagläsaren dömer först svaranden till döden, men domen strider mot nämndens rättsupfattning:

för vilken sak Mats Andersson dömdes honom till livsstraff, men efter häradsnämnd icke ville eller kunde det samtycke, blev den domen ryggat.

Domen stannar nu vid något väsentligt mildare: mannen får 40 marks böter för mökränkning och kyrkstraff, och därtill skall han erlagga pigan 9 daler till kjortelkläde. Nämnden har således vägrat godkänna lagläsarens mening. Den överröstar lagläsaren och bestämmer själv domens innehåll.⁶

Petrén har även bearbetat källmaterial från de första decennierna av Svea hovrätts verksamhet och menar att uppfattningen om nämndens synnerligen framskjutna ställning där vinner stöd. Inför hovrätten har således nämndens muntliga berättelse om vad som förekommit på tinget haft vitsord över domboken och dombrevets uppgifter. Detta gäller även då olika meningar funnits om vad som tilldragit sig tiotals år bakåt i tiden. Gamla nämndemäns utsaga om vilken bevisning som förebragts eller vilken dom som fällt har ägt vitsord framför det skriftliga rättsmaterialet. Detta ter sig onekligen som en överraskande bevisavvägning i en process som är på väg mot ökad skriftlighet.⁷ Det är intressant att konstatera att tillkomsten av hovrätten inte på kort sikt har inneburit någon brytning med den rättspraxis som varit rådande i häradsrätterna i dessa ärenden.

2. I andra delar av Uppland har det dock enligt Westman varit normalt att lagläsaren jämte nämnden utövat domsmakten. Avsteget gentemot landslagen har även i dessa fall varit tydligt, om än inte fullt så dramatiskt som i det västmanländska materialet.

⁶ S Petré, "Häradsnämnden vid storhetstidens början", *Svensk juristtidning* 30 (1945), s 843. Domboken finns tryckt hos G O Berg, *Huru rätt skipades i Sverige för trehundra år sedan. Utdrag ur uppländska domböcker för år 1608*, Uppsala 1908, s 6.

⁷ S Petré, "Häradsnämnden vid storhetstidens början", s 856 f. Han sätter detta i samband med att hovrätten torde ha varit medveten om att nämnden inte var läskunnig och att lagläsaren då hade möjlighet att insmussa sådant, som nämnden ej givit sitt samtycke till.

Till denna tolkning synes även Sten Claëson i huvudsak ansluta sig, fast det material han framlägger samtidigt nyanserar och komplicerar bilden. Claëson tycks förvånansvärt nog vara den ende som systematiskt inventerat frekvensen av de fraser som begagnas då domen avkunnas.⁸ För två uppländska härader vid 1500-talets mitt finner han att formuleringar som *dömde jag och nämnden* (eller därmed snarlika som *dömde vi*, vilken möjligen kan tolkas som att häradshövdingen jämte häradsdomaren avkunnat domen) är de som uppträder oftast. Att förhållandena kan ha skiftat även inom Uppland antyds samtidigt av att uttrycket *dömde nämnden*, som ger häradshövdingen en mer tillbakadragen plats, förekommer upprepade gånger i Ulleråker men inte alls i Långhundra. Frasen *dömde jag*, som å andra sidan skjuter fram häradshövdingen, är följdriktigt vanlig i Långhundra men sällsynt i Ulleråker. Det sistnämnda området ansluter uppenbarligen närmare till den fahlcrantzska idealtypen av stark bondnämnd än vad Långhundra gör.

Även i Östra härad i Småland intar nämnden i början av 1600-talet en ställning i enlighet med denna modell. Uttryck som *jag och nämnden dömde* eller *jag och nämnden kunde icke fria* förekommer talrikt.⁹

3. En tredje praxis har varit den att landslagens stadgande alltjämt tillämpats, vilket Edling hävdar under 1600-talets förra hälft gällt för Vendel i norra Uppland. Detta område kan enligt honom ha hört till dem där häradshövdingen tidigt lyckats återerövra sin dominerande plats i rätten.¹⁰

*

Att rättsväsendet kännetecknas av formlöshet och regionalt växlande praxis kan knappast förvåna så länge en centraliserad kontroll över rättskipningens former saknats. En sådan blir möjlig först med hovrätterna, som får till uppgift just att skapa en formell likformighet.

⁸ S Claëson, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*, Stockholm 1987, s 232 f.

⁹ *Östra härads i Njudung dombok 1602–1605*, utg N Edling och G Pellijeff, Stockholm 1965, s XV.

¹⁰ N Edling, "Inledning", *Vendels sockens dombok 1615–1645*, Uppsala och Leipzig 1925, s 166.

Hur kan man då förklara att nämnden har lyckats skaffa sig en allt mer framskjutna position? Två slag av förklaringar brukar skjutna fram i litteraturen. Den ena tar sin startpunkt i institutionella förhållanden. Den andra utgår från inomrättslig förändring i form av reception av modernare rättsuppfattningar, i första hand av bevisrätten. Vi skall sammanfatta de båda resonemangen, som i och för sig inte är varandra uteslutande.

Den förklaring som starkast framhåvts är att det utbredda systemet med vikarier för häradshövdingen inneburit ett söndervittring av dennes auktoritet, som skapat manöverutrymme för nämnden.

Vikariesystemet breder ut sig under 1500-talet för att kulminera under 1600-talet. Sedan häradshövdingeräntan behandlats som en förläning kunde den av Kungl Maj:t tilldelas högre ämbetsmän eller andra personer som ett lönetillägg. Häradshövdingarna har blivit rättagare, som normalt inte själva hållit ting eller kanske ens någonsin besökt sina domsagor. De kunde utse fasta vikarier, som kallas lagläsare eller lagförare. Dessa skötte göromålen mot en överenskommen ersättning, som häradshövdingen själv betalade.

Medan häradshövdingarna alltsedan högmedeltiden i så gott som alla fall varit adliga, kom lagläsarna ur ringare förhållanden. De brukade vanligen en gård inom domkretsen. Inkomsterna av tjänsten var långtifrån tillräckliga för deras försörjning. I bestämningen av skattebeloppen till Älvsborgs lösen 1613 jämfås således en lagläsare eller underlagman med 'en knektehövitsman, löjtnant eller fänrik'. De skulle erlägga 12 daler vilket kan jämföras med 16 daler för fogdar och skrivare eller 40 daler för sekreterare och kamrerare. Att lagläsarna från sin svagare sociala ställning inte på samma sätt kunde hävda sig gentemot menigheten och häradsnämnden framhåv av Petré som en avgörande förutsättning för nämndens framryckning.¹¹

Detta vikariesystem tillämpas fram till 1680. Regeringen beslutar då att häradshövding skall vara bosatt inom domsagan och själv uppehålla ämbetet. Vid laga förfall skulle vikarie, tillsatt av hovrätten, anlitas. Från denna tid betraktas ämbetet inte längre som förläning, utan häradshövdingeräntan förvaltas av Statskontoret.

¹¹ S Petré, "Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolsväsendets historia", *Rättshistoriska studier* serien II:1, Lund 1951, s 9 ff.

Kanske skulle en kompletterande förklaring till nämndens framryckning under 1500-tal och tidigt 1600-tal kunna föras in på ett mer explicit sätt än vad som gjorts i den rättshistoriska litteraturen. Denna delförklaring tar fasta på *arten* av de mål, som lagts fram för rättens avgörande.

Med sin ingående kännedom om lokala förhållanden måste nämnden ha haft en alldeles särskild kompetens att bedöma de frågor som haft samband med tvister om jordäggande och familjerätt. Nämndens kunnande kommer mest till sin rätt vid ägotvister. Syner förrättas i det överväldigande flertalet fall av nämnden själv och icke av synemän utsedda för varje särskild tvist. Har tvisterna i sådana frågor blivit frekventare, eventuellt på bekostnad av enklare brottmål, så bör nämndens arbetsduglighet ha skjutit fram dess position.

Att antalet jordtvister ökar antyds av de allt livligare klagomålen över 'de oändliga syneträtor' som häradsrätterna får att ta ställning till. Ännu vid 1600-talets början har en vid tinget framförd begäran om syn normalt beviljats utan närmare prövning. Några decennier in på århundradet märks ett uttalat missnöje med den växande arbetsbörda, som dessa slags ärenden lägger på häradsrätterna. Åtgärder för att stävja missbruk vidtas också från 1630-talet. Resultatet blir att en begäran om syn kommer att prövas striktare. Det åläggs domaren att noga undersöka den rättsgrund som käranden anför som skäl för hans uppfattning i tvistefrågan och hur han kan styrka sina uppgifter. Domaren skall vidare ta reda på hur tvisten från början uppstått, om man tidigare processat om samma sak osv. Kunde svaranden styrka sin äganderätt till tvisteparken skulle kärandens begäran om syn avslås.¹²

Det finns bara ett fåtal områden där rättspraxis kan jämföras utifrån tryckta domböcker mellan 1600-talets förra del och en senare tid, då det striktare förfarandet bör ha slagit igenom. Ett av dem är Vendels socken i Uppland. Där noterar Edling i sin utgåva av 1736–37 års domböcker att endast ett fåtal ägotvister förekommer. Under perioden 1615–1645 har ägotvisterna varit betydligt talrikare.¹³ Förskjutningen kan i varje fall inte återföras på att andelen tvistemål generellt fallit över tiden. Tvärtom har antalet tvistemål blivit betydligt större i förhållande till antalet brottmål i den yngre domboken.

¹² J E Almquist, *Det processuella förfarandet vid ägotvist*, Stockholm 1923, s 123.

¹³ N Edling, "Inledning", *Vendels sockens domböcker 1736–1737*, Uppsala och Wiesbaden 1956, s 5; Edling, "Inledning", *Vendels sockens dombok 1615–1645*.

Ett stort antal ägotvister förekommer likaså i Långhundra härads domböcker 1545–91, men utan någon klar förskjutning *inom* denna period.¹⁴ Vi kan konstatera en tydlig olikhet i frekvensen av ägotvister mellan de båda äldre domböckerna å ena sidan och 1700-talsdomboken å den andra.

I detta sammanhang bör också nämnas en tendens till ändrad praxis i jordäganderättsliga frågor. Den tar sig uttryck i att urminnes hävd från slutet av medeltiden får ökad betydelse som rättsgrund i jordtvister. Landslagen tar inte ställning till prioriteten mellan anspråk grundade på urminnes hävd resp på rå och rör. (Som rå och rör har räknats gränsmärken men även urkunder.) Däremot tillerkänns urminnes hävd från slutet av 1400-talet uttryckligen vitsord framför rå och rör. Det första kända klara fallet är från 1485, då en syn förrättad på begäran av käranden förklaras ogiltig med hänvisning till att svaranden redan dessförinnan bevisat urminnes hävd.¹⁵ I en rättsuppfattning där fastighetens rätta utsträckning redan anses given med stöd av urminnes hävd måste fastställandet av rågångar efter syneförrättning te sig ologiskt och obehövligt.

Man bör lägga märke till att detta innebär ett frångående av romersk rätt, enligt vilken rå och rör äger vitsord framför urminnes hävd. Med den tilltagande receptionen av romersk rätt kommer denna rättspraxis att brytas efter mitten av 1600-talet. Därtill medverkar i hög grad lantmäteritekniken. Dess spridning i vårt land vid samma tid måste ha varit ägnad att ge allt större betydelse åt skriftliga bevis i form av kartor med därtill hörande beskrivningar.

Den vikt man lägger vid urminnes hävd speglar utan tvekan ett inhemskt rättsmedvetande, som nämnden på ett auktoritativt sätt har lyckats göra sig till tolk för. Det förefaller snarast som om den svaga ställning som urkunder som bevismedel får under senmedeltiden innebär en tillbakagång jämfört med de föregående förhållandena, då exempelvis kloster kunnat utvidga sina jordinnehav med stöd av i vissa fall förfalskade dokument. Prioriteten för urminnes hävd representerar bondeuppfattningen om en rätt till jorden för den som sedan

¹⁴ N Edling, *Uppländska häradsrättsdomböcker från 1500-talet*, Uppsala och Leipzig 1941, s 97–136; N Edling, "Inledning", *Långhundra härads dombok 1545–1570*, Uppsala och Leipzig 1946, passim.

¹⁵ Almqvist, *Det processuella förfarandet vid ägotvist*, s 218.

långa tider brukat den. Dess genomslag kan knappast förstås annat än mot bakgrunden av framflyttade positioner för bönderna i rätts-systemet.

Men det förhållandet att nämnden får en ny ställning under 1500-talet innebär inte att det folkliga inflytandet i rättsorganisationen hela tiden stärkts. Början av århundradet har inneburit en brytning med landslagens bestämmelser angående val av häradshövding. Enligt landslagen skulle tolv män utsedda av menigheten jämte lagmannen till häradshövding föreslå tre personer bosatta inom häradet. Av de tre skulle konungen förordna en. När häradshövdingen installerats har allmogen överlämnat lagboken till honom, och den skulle han återlämna till menigheten då han frånträdde ämbetet.

Dessa regler tillämpas ännu några år in på 1500-talet. Det framgår bl a av ett brev från Erik Karlsson Puke till riksföreståndaren 1511. Vid midsommartid hade omkring 600 upproriska bönder samlats i Österrekarne. Erik Kuse hade tydligen sett sig tvingad att avsäga sig uppdraget som häradshövding. Han lämnade därför igen lagboken. Men allmogen hade begärt att han 'skulle deras bok igen anamma och bliva deras häradshövding så härefter som härtill', och tinget slutade 'på alla sätt väl'.¹⁶

Men under sturetiden börjar riksföreståndaren att ensam tillsätta häradshövding. Detta sker trots upprepade protester från allmogens sida. Menigheten i Sunnerbo vidhåller således kravet på direkt inflytande då man 1507 i ett brev till Svante Sture, som utan att höra häradet förordnat en ny häradshövding, skriver: 'Knut Arvidsson får aldrig vår lagbok. Vi hava henne själva köpt. Och honom vilja vi icke hava till häradshövding'.¹⁷

Under Gustav Vasas tid är menighetens förslagsrätt helt utradad. Häradshövdingeämbetet jämställs med en vanlig förläning. Kungen konstaterar således 1547 att det är han som äger 'makt och våld' att till- och avsätta häradshövdingar och andra ämbetsmän. Med sin sedvanliga approximativa uppfattning av historisk akribi tvekar kungen inte att motivera den nya utnämningsregeln med att man skall förbli 'vid det skick, som gammalt och fornt varit haver'.¹⁸

¹⁶ J E Almquist, "Landslagens stadgande om val av häradshövding", *Svensk juristtidning* 30, s 278; Claëson, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*, s 82.

¹⁷ Almquist, "Landslagens stadgande om val av häradshövding", s 278.

För att befästa sin kontroll över förvaltningen har sturarna och Gustav Vasa varit beroende av pålitliga medhjälpare som kunnat verka för deras sak. Det har varit väsentligt att stödja sig på förtrogna för att direkt nå allmogen vid tingen med agitation. Häradshövdingeämbetet har varit ett sätt att både utplacera, belöna och avlöna de nyckelpersoner som erfordrats. Ett stort antal fogdar har under Gustav Vasas tid tillsatts som häradshövdingar, ofta utan hänsyn till landslagens bestämmelse att vederbörande skulle vara bosatt inom häradet.

*

Utvecklingen mot vidgade uppgifter för nämnden bryts under 1600-talet. Med hovrätternas inrättande skaffar sig centralmakten starkare kontrollinstrument. De krav på skriftlighet, som hovrätterna driver fram, förstärker kravet på juridisk skolning. Juridisk fackutbildning ges från 1614 i Svea hovrätt och från 1620-talet i Uppsala. De ofrälse juristerna börjar träda fram som en byråkratisk ämbetsmannakår. Hovrätterna får befogenhet att pröva och förordna lagläsare, vars auktoritet således härleds uppifrån. Häradshövding och lagläsare får därmed en starkare ställning gentemot underrättens nämnd, vars ställning urholkats av den byråkratiska formaliseringen.¹⁹ Ett kodifierat uttryck för nämndens försvagade ställning ger 1734 års lag, som stadgar att häradshövdingen kan överröstas endast av en enig nämnd.

Samtidigt bör det understrykas att nämndens tilltagande betydelse under 1500-talet och början av 1600-talet inte har uteslutit en direkt folklig medverkan. Ännu kring år 1600 är det långtifrån ovanligt att menigheten, *allmogen på golvet* som den ibland kallas i protokollet, själv deltar i rättskipningen. Tingsmenigheten är inte passiva åhörare,

¹⁸ Almquist, "Landslagens stadgande om val av häradshövding".

¹⁹ För Njurunda i trakten av Sundsvall beskrivs denna utveckling under 1600-talets sista decennier av M Taussi Sjöberg, "Staten och tinget under 1600-talet", Historisk tidskrift 110 (1990). Hon hävdar att kvinnornas positioner pressas tillbaka. Det kvinnliga deltagandet vid tinget avtar mot slutet av seklet. Kvinnornas talan förs av män. För andra delar av landet (områden i Östergötland) kommer Jan Sundin till andra resultat. Tvärtemot Taussi Sjöberg betonar Sundin hur kvinnorna kommer att spela en mer framträdande roll vid rättsförhandlingarna under 1600-talet. J Sundin, "En föränderlig rättvisa", Rapport til XXI Nordiska historikermötet, Umeå 15-19 juni 1991, s 26.

utan kan på olika sätt ingripa i förhandlingarna.²⁰ Så sent som under Gustav II Adolfs tid ser sig kungen föranlåten att förbjuda att hela menigheten vid utskrivningar skall få komma in i tingsstugan, på det att 'sori' inte skall uppstå.²¹

Menighetens direkta inflytande tagit sig flera former. Den kan tillfrågas om upplysningar rörande olika sakförhållanden. Det mest långtgående inflytandet utövar den då hela skuldfrågan hänskjuts till sockenmenigheten.²² I sådana situationer ersätter tingsmenighetens utsaga den vanliga tolvmannaeden och avgör målets utgång.

Den mest frekventa situationen är då menigheten söker mildra straffet för en tilltalad. Det händer att man utverkar en benådning, som bättre stämmer överens med dess rättsmedvetande. Dödsdomar förvandlas ofta till böter, höga bötesstraff omvandlas till lägre.

Som exempel kan nämnas ett dråp behandlat i Västerrekarne i Södermanland 1565. Jon i Mesta hade varit hos Anders i Borsökna för att kräva in en skuldfordran. Samtalet slutade inte bättre än att Jon slog Anders

*utanför hans förstugudörr med en yxhammare uti pannan, så att han störtade ned som en ox, så han var ned död. Det blev så förlikt, för dannemäns böns skull, det han skall giva Kungl Maj:t 12 mark och häradshövdingen 2 mark.*²³

Mot bakgrund av den försvårade omständigheten att dråpet ägde rum hos Anders, vilket innebar brott mot fridslagarna, är det en utomordentligt kraftig straffnedsättning som menigheten utverkar. Vid Stranda häradsrätt i Småland påtar sig menigheten år 1560 t o m ett kollektivt ekonomiskt åtagande då den ingriper för att ändra

²⁰ Menighetens aktivitet är ett drag som för Finland vid mitten av 1500-talet starkt poängteras hos P Renvall, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa*, Turku 1949. Hans arbete föreligger endast på finska och har därför tyvärr varit otillgängligt för mig. Det refereras dock utförligt hos J Asplund, *Det sociala livets elementära former*, Göteborg 1987, s 46 ff.

²¹ K G Westman, "Från landskapslagar och folkting till riksdag och ämbetsmannamässig rättstillämpning", *Minneskrift ägnad 1734 års lag*, Stockholm 1934, s 26.

²² K G Westman, "Från landskapslager och folkting till riksdag", s 27 ff.

²³ M Collmar, "Västerrekarne häradsTINGS protokoll 1565 och 1566", *Eskilstuna stads museers årsbok 1966*, s 10.

formerna för verkställigheten av en dödsdom. En barnamörderska skall slippa att brännas på bål för att i stället få avrättas med den respektablare halshuggningen:

*Samme dag gick dom över en kona som hade mördat sitt eget barn och blev dömd till elden och blev benådad med svärdet: och var man i häradet lämna-
de ut ett halvt öre för konans benådning.²⁴*

Denna typ av kollektiva ekonomiska utfästelser i utbyte mot strafflin-
dring förefaller försvinna under 1500-talet. Men även fortsättningsvis
inträffar det ofta att menigheten, om den finner domen alltför hård,
vädjar till överheten om ett mildare straff för den dömde.²⁵

Dessutom uppmanas menigheten i vissa sammanhang att *avge
vittnesmål* eller *yttra sig* om sakförhållanden inför rätten. Vid ägo-
tvister och gränsbestämningar händer det t ex ofta att menige man,
särskilt gamla män, tillfrågas om sin mening.²⁶

Menigheten har också under 1500-talet och 1600-talets början tagit
del i de många förvaltningsärenden, som det då ännu tillkom tinget
att handlägga. När allmogen i Västland i Uppland 1603 förmanas om
sin skyldighet att hålla laga stängsel 'sammansatte sig menige man
av fri vilja och själva uppålade' ett visst bötesbelopp i händelse av
överträdelse. I den meningen var häradstinget inte bara en arena för
konflikt utan också för samverkan.

Man har tydligen gärna använt domens form för att skapa ett för
samtliga bindande beslut, som skulle eliminera vad modern ekono-
misk teori kallar free riderproblemet. Häradstinget har ännu vid den-
na tid haft befogenheter som kronans tjänare saknade. I Mora 1613
fastställer tinget böter för den som försummar att betala kronoskatter:
'Vart nu av menige man i Mora samtyckt, vilket de ock själva begärte'.

²⁴ "Stranda härads dombok 1560–1562", utg I Modéer, *Stranda härads hembygds-
förenings årsskrift 1929*, s 11. Ett snarlikt fall noteras i Hagunda härad i Uppland
1553; N Edling, *Uppländska häradsrättsdomböcker från 1500-talet*, Uppsala och
Leipzig 1941, s 24. Två norrländska kvinnor, som 1597 fälltis för trolldom, räddades
från att brännas på bål efter begäran från menige man. De skulle i stället halshug-
gas, mot att socknen betalade 20 daler. J Nordlander, "Till Västerbotten äldre
kulturhistoria", *Norrländska samlingar 1:6*, Stockholm 1905, s 358.

²⁵ KG Westman, *Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet*, s 36.

²⁶ Exempel från Bergslagen hos B Waldén, *Lag och rätt i Noraskogen. Bidrag till känne-
dom om äldre tiders rättsväsen inom Nora tingslag*, Örebro 1973.

Principen är att överhetens ombud på orten måste söka stöd för sina åtgärder hos tingsmenigheten, och det är först därmed som påbuden vinner rättskraft.

Till bilden av svaga formella befogenheter för kronans tjänstemän hör också att de lägre bland dem – länsmän och fjärdingsmän – länge haft ställningen som förtroendemän för häradet, valda vid tinget. Vid ett ting i Sollentuna 1600 väljs således länsman samt övriga häradets befallningsmän (herredagsmän och nämndemän). Längre fram på 1600-talet skiljs en rad förvaltningsärenden ut från rättskipningen, och menighetens rätt att pröva överhetens åtgärder faller bort.²⁷

Vilka möjligheter har det funnits att utöver häradsrätten lösa olika slag av konflikter? Förutom de högre rättsinstanserna, som vi här kan lämna åt sidan, bör *sockenstämman* och *bystämman* nämnas. Sockenstämmans verksamhet har kretsat kring de lokala kyrkliga frågorna. Sannolikt har sockenstämman haft mycket begränsade uppgifter under 1500-talet deras ställning undergrävdes då stora delar av kyrkornas förmögenhet drogs in till kronan under Gustav Vasas tid. Först flera decennier in på 1600-talet förstärks sockenstämman. Bystämman kan heller under 1500-talet inte väntas ha utgjort något betydelsefullt forum för att lösa tvister eller kollektiva problem. I stora delar av landet har byarna varit små eller obefintliga.²⁸ Såvitt jag vet har vi inte ens några belägg för att bystämman existerat under 1500-talet; dess expansionsfas kommer först under 1700-talets senare del.

*

Kartläggningen av vad tillkomsten av hovrätterna betytt för rättskipningen försvåras av att det äldre materialet från Svea hovrätt är dåligt bevarat.²⁹ Studier av Göta hovrätt (inrättad 1634) visar emellertid att domarna på ett markant sätt har mildrats i ett stort antal mål. Lagen har inte följts, utan en annan rättspraxis har tidigt utvecklats. I en studie

²⁷ N Herlitz, "Ett och annat om självstyrelsens betydelse i svensk förvaltningshistoria", *Statsvetenskaplig tidskrift* 24 (1921), s 78 ff. A W Boisman, *Om rättskontrollerna i den svensk-finska civila inre förvaltningen med särskildt afseende å den judiciella självstyrelsen i häradet (domsagan) eller det svensk-finska 'selfgovernment'*, Helsingfors 1908, studerar särskilt förändringarna fr o m 1630-talet.

²⁸ För en översikt se Österberg, "Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen", *Historisk tidskrift* 107 (1987).

av rättstillämpningen under perioden 1635–44 visar således Rudolf Thunander att hundratals dödsdomar från underrätterna har upphävts i hovrätten.³⁰ Detta gäller det helt övervägande antalet sedlighets- och tillgreppsmål. Av 626 dödsdomar från underrätterna i sedlighetsmål ändrades således inte mindre än 590; av 245 dödsdomar i stöldmål upphävdes 212. Däremot fastställde hovrätten vanligtvis underrätternas dödsdomar för dråp.³¹

Detta förfarande från hovrättens sida kan knappast ha förblivit okänt ute i häraderna under någon längre tid. Rimligtvis har underrätterna lugnt kunnat utmäta dödsdomarna i enlighet med lagen, väl vetande att hovrätten med stor sannolikhet skulle omvandla dem till annan dom, som regel till böter. I praktiken innebar detta en kraftig, för att inte säga avgörande, försvagning av kyrkans strävan att lägga de mosaiska buden till grund för rättskipningen i sedlighetsmål. Skillnaden mellan de lagstadgade och i de verkligheten tillämpade straffen är markant.

²⁹ Se J Liliequist, "Hovrätternas brottmålsresolutioner som historiskt källmaterial", Rapport till XXI Nordiska historikermötet, Umeå 15–19 juni 1991. Liliequist finner vissa vägar att suppler luckorna i Svea hovrätts arkiv med annat material, bl a i hovrättens redovisningar inför riksdagen.

³⁰ R Thunander, *Tusen brott i Småland. Studier i Göta Hovrätts Criminaliaserie 1635–1644*. Växjö 1989. (Högskolan i Växjö. Scripta minora 1.) En studie av Uppsala stad tyder på ett liknande förfarande i Svea hovrätt. Under perioden 1630–99 har hovrätten fastställt rådhusrättens dödsdomar för äktenskapsbrott endast i ett enda fall av de 22 där utgången är känd. Underrättens dödsdomar för tjuvnad bekräftades av hovrätten endast i 4 fall av 35. K W Herdin, *Uppsala på 1600-talet. Bidrag till stadens historia. Rättsväsendet I*, Uppsala 1926, s 212.

³¹ Se även Birgitta Odéns studie av våld mot föräldrar, som även den bygger på material från Göta hovrätt. Hovrätten har ofta upphävt de dödsstraff, som häradsrättarna dömt ut. Odén drar slutsatsen att den stränga lagstiftningen inte har godtagits av befolkningen. Antalet mål kring våld och bannor mot föräldrar är under 1600-talet så litet, att det måste ha varit relativt sällsynt att sådana brott överhuvudtaget togs upp inför underrätterna. Hellre än att riskera en dödsdom har man avstått från att föra saken till häradsrätten. "Det har uppstått en tydlig diskrepans mellan bondesamhällets rättsuppfattning och kungamaktens", konkluderar hon. Uppenbarligen ansåg heller inte juristerna i hovrätten att lagen var rimlig. B Odén, "Relationer mellan generationerna. Rättsläget 1300–1900", *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*, Lund 1991, s 98 ff.

Från brott till tvister

Mellan 1500-talet och 1700-talet kommer häradsrätternas verksamhet att i allt mindre grad inriktas på att hantera brottmål. I stället kommer de alltmer att syssla med tvistemål. De ekonomiska mellanhavandena svarar vid mitten av 1700-talet för huvuddelen av handläggningarna.³²

Förskjutningen från brott till tvister kan spåras bakåt till 1500-talet. Av allt att döma utgör denna förändring en sida av den process där mer förgrenade ekonomiska nätverk utvecklas i det tidigmoderna Sverige. Det handlar delvis om en formalisering av relationerna, där det traditionella förlitandet på muntliga, personliga överenskommelser så småningom får mindre vikt.

I 1500-talets rättsmaterial är målen ofta starkt personinriktade. Ärenden som går ut på att återupprätta det personliga anseendet gentemot olika former av förtal eller beskyllningar är vanliga under den tiden. Under 1600- och 1700-talet blir ärendena alltmer inriktade på egendomstvister mm snarare än mot heder och ära. Målen får på så sätt en mer avpersonifierad karaktär. Det personliga anseendet bevakas inte längre lika energiskt. Förtal och rykten får en mer tillbakadragen plats på den offentliga arena som häradsrätterna utgjort. Med breddningen av och den begynnande formaliseringen av de ekonomiska relationerna blir anseendets plats inte längre lika central. Därmed börjar också ryktesspridningens betydelse för det personliga anseendet att minska.

Övergången från brott till en allt större roll för tvisterna står av allt att döma i samband med att människor kommer att agera inom bredare områden än tidigare. Under 1600-talets förra hälft vidgas de rumsliga kontaktfälten på flera håll. Lokalsamhällena öppnar sig alltmer mot yttervärlden. Detta framgår av domböckernas notiser om vilka orter utanför det egna häradet, som det funnits anledning att nämna i protokollen. Det är på denna indirekta väg som kontaktfältens förändringar får bygga under denna tidiga period, innan de demografiska källorna ger upplysningar om människors rörlighet i rummet.

³² För tiden vid 1700-talets mitt se M Ågren, "Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet?", *Historisk tidskrift* 108 (1988). De kartläggningar som gjorts i detta avseende avser landsbygden, förhållandena i städerna är outforskade.

Vidgningen av kontakterna utanför lokalsamhället är utan tvekan knuten till en förgrening av de ekonomiska nätverk, som människor är involverade i. De ställs inför mer skiftande situationer och erfarenheter, vilket innebär en lärprocess. Sannolikt medverkar denna breddning av kontakterna till att betydelsen av rykten och förtal avtar. Dessa typer av hot mot anseendet torde ha haft sin största slagkraft inom lokala samhällen där individer haft god kännedom om varandras göranden och låtanden.³³

Det dödliga våldets nedgång

Hur den faktiska brottsstrukturen förändrats är naturligtvis svårbedömt. Det är egentligen bara när det gäller mord och dråp, som forskarna i allmänhet anser att brottsfrekvensen kan fastställas någorlunda väl. Våld med dödlig utgång har uppfattats som ett allvarligt brott, och mörkertalet är här utan tvekan lägre än för den lindrigare brottsligheten. För de mindre allvarliga brotten kan anmälandefrekvensen – snarare än brottsfrekvensen – vara helt avgörande för hur många fall som hamnar inför rätta.

Kartläggningar över tiden, som avser ett antal olika områden, tyder på att mord och dråp på lång sikt faller tillbaka på ett slående sätt. I Stockholms stad avtar således det dödliga våldet (räknat som antal brottsoffer per 100 000 invånare) från 72 under tiden 1475/95 till ca 54 under 1620-talets förra hälft. Därefter fortsätter utvecklingen mot ett fredligare samspel mellan människorna, och omkring 1750 är frekvensen inte högre än omkring 4 per 100 000 invånare.³⁴

³³ Resonemangen ovan tas upp utförligare i J Söderberg, "En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660", *Historisk tidskrift* 110 (1990).

³⁴ Se vidare J Söderberg, *Marknad, våld och civilisering: den regionala omfördelningen av det dödliga våldet i Sverige 1750–1870*. Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet 1991. Beräkningarna för senmedeltiden och 1620-talet utgår från de tryckta tänkeböckerna (domböckerna) för Stockholm. Strävan har varit att skatta antalet brottsoffer, vilket ger högre siffror än antalet dömda. Det är nämligen inte ovanligt att ett dråp kan beläggas, fast någon dråpare inte kan dömas. Jfr Dag Lindströms bearbetning i E Osterberg och D Lindström, *Crime and social control in early modern Swedish towns*, Stockholm 1988, som bygger på antalet domar.

Detta innebär att den registrerade frekvensen mord och dråp i Stockholm var närmare tjugo gånger högre vid 1400-talets slut än vid 1700-talets mitt. I själva verket torde den verkliga nedgången i mord och dråp ha varit ännu mer markerad än vad dessa siffror anger.³⁵ Uppenbarligen är det tiden mellan 1620-talet och 1700-talets mitt, som framför allt kännetecknas av ett avtagande interpersonellt våld.

Även för flera områden på landsbygden märks en långsiktigt fallande frekvens mord och dråp. Eva Österberg har betonat nedgången från 1650 och framåt, som visserligen bryts av en mindre stegring under 1800-talets förra hälft. Hon noterar att krigsfolk blir en framträdande grupp bland dråparna. Hon räknar med att det allvarligare våldet har ökat under 1600-talets början i samband med den förda krigspolitiken.³⁶

Mina egna undersökningar tyder på att våldsreduktionen har inletts tidigare, senast under 1500-talet.³⁷ Forskningen tycks vara enig om att det grova våldet faller tillbaka efter 1650, medan förhållandena dessförinnan inte är lika väl klarlagda. Jämförelser som avser 1500-talet och 1600-talets förra del görs i tabell 1 nedan, där ett bredare underlag presenteras än som tidigare funnits tillgängligt.³⁸

³⁵ Inte alla dråp har lett till rättegång i 1500-talets Stockholm. Exempel finns på att det varit möjligt för dråparen att nå en förlikning med målsägaren *utan* att själva dråpet någonsin tagits upp inför rätta. Ett exempel är då borgmästaren Olof Gregersson år 1582 inför rätta förevisade ett förlikningsbrev som gällde det dråp som hans måg, Gregers Andersson, hade begått på en Hans Marcusson. Borgmästaren begärde att brevet skulle inskrivas i tänkeboken. Detta beviljades av rätten, men brevet blev trots det aldrig infört. Hade inte frågan om förlikning tagits upp av borgmästaren, skulle vi förmodligen inte ha haft någon kännedom om dråpet. *Stockholms stads tänkeböcker 1578–83*, utg J A Almquist, Stockholm 1945, s 349 f, 354, 406 f.

Man får således räkna med att vissa dråp undgått att registreras i tänkeböckerna, genom att parterna ingått förlikning utan rättegång. Säkerligen har så varit fallet även under senmedeltiden. Tänkeböckerna ger då ofta intrycket att de som tilltalats för dråp haft en låg samhällsställning (medan de förmögnare grupperna torde ha kunnat utnyttja ofullkomligheterna i rättssystemet till sin fördel genom förlikning utanför rätta). De frekvenser dödligt våld, som ovan nämnts för senmedeltiden och äldre vasatid, utgör följaktligen *minimisiffror*.

Möjligheten till förlikning i dråpsaker bör dock ha minskat redan under den tidigmoderna tiden. Gustav Vasa förbjöd förlikningar utanför rätten år 1540 – sådana uppgörelser bidrog givetvis till att undandra kronan bötesandelar. Detta påbud var inte helt effektivt. Ännu i början av 1600-talet klagades över att domarna regelmässigt underlät att respektera förbudet. M Taussi Sjöberg, "*Staten och tinget under 1600-talet*", s 175.

RÄTTSVÄSENDETS UTBYGGNAD I SVERIGE

Tabell 1.

Frekvenser av mord och dråp i valda områden från senmedeltid till 1600-talets mitt

Område	Period	Dråp per år	Folkmängd (approx)	Dråp per 100 000
Stockholms stad	1475 – 95	4,34	6 000	72
	1580 – 89	4,00	8 000	50
	1620 – 23	6,50	12 000	54
Långhundra, Uppland	1545 – 60	0,31	2 300	14
	1579 – 91	0,18	2 300	8
Sjuhundra, Uppland	1601 – 28	0,48	1 400	34
	1638 – 51	0,13	1 500	8
Öland	1545 – 60	1,38	7 700	18
	1620 – 49	0,69	11 000	6
Uppvidinge, Småland	1545 – 60	0,78	4 500	17
	1635 – 44	0,50	6 600	8
Sunnerbo, Småland	1545 – 60	1,93	8 000	29
	1635 – 44	1,50	12 000	13
Aspeland, Småland	1545 – 60	0,73	2 700	27
	1570 – 73	0,50	2 700	19
	1635 – 44	0,20	3 900	5
Handbörd, Småland	1545 – 59	0,63	2 100	30
	1578 – 98	0,38	2 300	17
	1635 – 44	0,10	3 200	3
Stranda, Småland	1545 – 62	0,50	2 100	24
	1592 – 98	0,29	2 300	12
	1635 – 44	0,20	3 100	6
Dalsland	1598	3,00	15 000	20
	1613 – 19	1,67	16 000	10
	1620 – 29	1,50	16 000	9
	1630 – 39	1,10	17 000	6
	1640 – 49	0,70	17 000	4
Fryksdalen, Värmland	1602 – 39	0,25	2 200	11
	1640 – 59	0,37	2 700	14
Medelpal	1541 – 75	0,06	4 000	1
	1576 – 1609	0,06	4 000	1
Njurunda, Medelpad	1609 – 51	0,02	600	3

³⁶ E Österberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid", *Scandia* 57 (1991), s 70. Samtidigt understryker Österberg att uppgifterna om lindrigare våld inte visar någon stegring under 1600-talets början, och att man inte bör överbetona den roll som krigen spelade för brottsligheten i hemlandet (a a s 75).

³⁷ Tyvärr är det endast för några få städer, som källmaterialet medger kartläggningar före 1540-talet. För landsbygden saknas domböcker från häradsrättarna helt och hållet före den tiden.

³⁸ På grund av avsaknaden av studier av material från första hälften av 1700-talet är det ännu inte möjligt att ge en god bild av förändringarna fram tills dess. Fr o m 1749 föreligger emellertid statistiska uppgifter i tabellverket över antalet offer för mord och dråp. De uppgifterna tyder på att våldsutövningen dämpats vsentligt sedan 1600-talet.

Källor til tabellen:

Stockholm: *Stockholms stads tänkeböcker*. Avgränsningen av den första perioden motiveras av ofullständigheten i tänkeböckerna årtiondena efter 1490-talets mitt. Långhundra 1545–60: E Östberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid", *Scandia* 57 (1991). Långhundra 1579–91: *Uppländska häradsrättsdomsböcker från 1500-talet V*, utg N Edling, Uppsala och Leipzig 1941. Sjuhundra: *Sjuhundra Domböcker 1601–1651 del I*, utg N Sundelius, Norrtälje 1984. Småland och Öland vid 1500-talets mitt: G Berg, *Bidrag till den inre statsförvaltningens historia under Gustav den förste hufvudsakligen i afseende på Småland*, Stockholm 1893, s 57 ff; "Stranda härads dombok 1560–1562", utg I Modeér, *Stranda härads hembygdsförenings årsskrift* 1929. Aspeland 1570–73, Handbörd 1578–98, Stranda 1592–98: Mickel Siffridssons dombok, Linköpings stiftsbibliotek. Öland 1620–49: L Landin, *På häradsting I. Anteckningar ur öländska domböcker 1620–1649*, Helsingborg 1963. Småland 1635–44: R Thunander, *Tusen brott i Småland*, Växjö 1989, s 74, 88. Dalsland 1598: W Ångermark, "Om domböcker", *Hembygden* 1984. Övriga perioder: *Ur Sundals härads domböcker 1613–1699*, utg C Zakariasson, Ed 1980; *Ur Nordals härads domböcker 1613–1732*, utg C Zakariasson, Ed 1977; *Ur Vedbo härads domböcker 1613–1732*, utg C Zakariasson, Ed 1976; *Ur Valbo härads domböcker 1613–1732*, utg C Zakariasson, Ed 1978. Tössbo härad ingår ej i redovisningen ovan. Fryksdalen: G Almqvist, *Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1602–1700*, Karlstad 1987. Medelpad: A Hellbom, *Saköresbok för Medelpad 1541–1609*, Umeå 1976. Njurunda: A Hellbom, *Tingsprotokoll för Njurunda 1*, Sundsvall 1982.

Som framgår av tabellen dämpas det dödliga våldet på åtskilliga håll under 1500-talet, med fortsättning under förra delen av det följande århundradet. Det förefaller klart att trettioåriga krigets tid inte har inneburit någon allmän stegring i utövningen av det dödliga våldet på den svenska landsbygden, även om det går att finna lokala exempel på det.³⁹

³⁹ För Vendel i Uppland noterar Eva Österberg en stegring i frekvensen mord och dråp (per 100 000 invånare) från 14 under perioden 1615–30 till 26 under perioden 1631–45. Österberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid". Det förefaller dock ganska klart att detta inte svarar mot något generellt mönster på den svenska landsbygden. Utöver materialet i tabell 1 ovan kan nämnas att även andra småländska områden tycks förete en tydlig reduktion i dödligt våld, då Rudolf Thunanders resultat för tiden kring 1640 jämförs med uppgifter från samma härader från 1500-talets mitt eller 1600-talets början. Se t ex de frekventa dråpen i *Östra härads i Njudung dombok 1602–1605*, utg N Edling och G Pellijeff, Stockholm 1965. Möre är ett annat område där det dödliga våldet synes minska markant; för 1500-talet se här G Berg, *Bidrag till den inre statsförvaltningens historia*, s 63, 81 f. Jämför också Thunanders siffror för Konga 1635–44 med den som Lars-Olof Larsson och Eva Österberg anger för den något tidigare perioden 1614–29 (13 resp 40); Österberg, "Kontroll och kriminalitet". De frekvenser som Thunander beräknar är i vissa fall så mycket lägre i jämförelse med de för äldre perioder, att man måste fråga sig om inte åtskilliga mål rörande dråp har undgått att föras vidare från häradsrättarna till hovrätten.

Särskilt anmärkningsvärt är det att just 1600-talet, som i så hög grad präglas av krig och militarisering, tycks visa en så eftertrycklig nedgång för det dödliga våldet. På grundval av hovrätternas material fram till århundradets slut har den iakttagelsen kunnat göras för stora delar av landet.⁴⁰ Tendensen framgår även av lokala undersökningar. För Konga härad i Småland påvisar således Lars-Olof Larsson en dramatisk våldsminskning mellan perioden 1614–29 och de första femton åren av 1700-talet. Under den senare perioden hade det grova våldet fallit tillbaka till endast en femtedel av nivån under den förra perioden.⁴¹ Likaså tyder uppgifter för Göta hovrätts jurisdiktion på att nedgången i mord och dråp har varit kraftigare under 1600-talet än under det följande århundradet.⁴² Paradoxalt nog tycks stormaktstiden – mer än någon annan period i svensk historia – vara präglad av en förskjutning i riktning mot ett fredligare samspel mellan människorna i lokalsamhället.

Tydiligen har den brutalisering av de mellanmännsliga relationerna, som man skulle ha kunnat vänta sig se i krigens spår, inte materialiserat sig, eller uppvägts av motverkande faktorer i civiliserande riktning. Även om hypotesen om krigets brutaliserande verkningar kan verka intuitivt rimlig, låter den sig inte förenas med den empiriska evidensen. De periodvis omfattande utskrivningarna av unga män – den mest våldsbenägna gruppen i samhället – kan ha bidragit till att flytta våldstövningen från den lokala arenan ut till krigsskådeplatserna.

Bidragande till nedgången för det grova våldet kan ha varit en pågående urholkning av den gamla uppfattningen av heder och ära. Våldet i äldre tid har ofta utlösts av verbala kränkningar. Om känsligheten för

⁴⁰ För Göta hovrätts område se J Sundin, "En föränderlig rättvisa: brott och rättskipning i det förindustriella Sverige", Rapport till XXI Nordiska historikermötet, Umeå 15–19 juni 1991, s 15. För fem län inom Svea hovrätts område se J Liliequist, "Tidlagstabet i 1600- och 1700-talets Sverige", *Historisk tidskrift* 105 (1985), s 293.

⁴¹ L-O Larsson, *Småländsk historia. Stormaktstiden*, Stockholm 1982, s 53 f. Kenneth Johansson har nyligen presenterat resultat avseende Allbo härad i Småland, där förkrigsperioden 1600–1610 jämförs med krigsperioden 1613–19. Den grova våldsbrottligheten låg ungefär på samma nivå under båda perioderna. K Johansson, "Kalmarkriget og våldsbrottligheten", Rapport till XXI Nordiska historikermötet, Umeå 15–19 juni 1991.

⁴² B Odén, "Relationer mellan generationerna", s 98. Där anges att hovrätten behandlat inte mindre än 465 mord och dråp under perioden 1636/50, mot endast 181 mål åren 1700/14 och 160 under åren 1732/46. Det undersökta området omfattar Småland, Västergötland, Dalsland, Östergötland och Värmland.

kränkningar (och benägenheten att kränka andra) har avtagit, bör detta ha underlättat framväxten av andra och fredligare former för konfliktlösning. 1600-talet är en tid då lokalsamhällena öppnar sig alltmer mot yttrevärlden. När den ömsesidiga exponeringen därigenom blivit mer omfattande och mångsidigare än tidigare, kan detta ha medverkat till att undergräva traditionella sätt att se på heder och ära.

Systematiska undersökningar saknas ännu kring sambandet mellan upplösningen av den traditionella hedersuppfattningen och det avtagande våldet. Men redan en av de första forskare som studerade historisk brottslighet i vårt land på grundval av domböcker, Gabriel Djurklou, noterade förändringen under 1600-talets första hälft. I sin studie av Kinds härad i Västergötland drog han slutsatsen att befolkningen omkring 1640 inte längre var "så ömtålig om heder och ära: öknamnen föranleda inga rannsakingar, skvallrerskorna få i fred och ro utöva sitt yrke, och otidigt munbruk belägges sällan med läppegäll".⁴³ I Kind pågick denna förändring parallellt med att dräpen blev sällsyntare.

Straffmätningen och respekten för människovärdet

Den tidigmoderna perioden beskrivs ofta, både i internationell och svensk forskning, som präglad av en brutalisering av rättskipningen.⁴⁴ I Sverige finns tydliga tendenser till hårdare bedömning och bestraff-

⁴³ G Djurklou, *Lifvet i Kinds härad i Västergötland i början av sjuttonde århundradet. Anteckningar ur häradets domböcker*, Stockholm 1885, s 88. Med läppegäll avses böter för okvädande. Jonas Liliequist, Umeå, har påbörjat ett arbete kring kränkningar i historiskt perspektiv.

⁴⁴ Ett exempel från svensk forskning är M Taussi Sjöberg, "Staten och tinget under 1600-talet", *Historisk tidskrift* 110 (1990), s 166: "Kontentan av förändringarna i rättssystemet är alltså att straffen skärptes och edsprocessen som bevisform avskaffades". Denna förändring ser hon som en maktdemonstration syftande till att förstärka centralmaktens ställning. Hennes bedömning av de strängare straffen bygger på lagtexterna, och hon fäster här särskild vikt vid 1563 års patent som föreskrev dödsstraff för en lång rad brott. Men under hela den tidigmoderna perioden – liksom även under senmedeltiden – dömde domstolarna i ett stort antal fall mildare än vad lagen föreskrev. Det går inte att ur lagarna utläsa om straffen i verkligheten blivit hårdare. I rättshistorisk forskning har man också sedan länge varit klar över att 1563 års patent förblev en död bokstav; se H Munktel, *Brott och straff i svensk rättsutveckling*, Stockholm 1943, s 28.

ning av sexuella brott under 1600-talet. Den lutherska ortodoxin vinner här ett ökat inflytande över rättskipningen, och kyrkostraffen utvidgas från omkring 1590. Det är särskilt behandlingen av horsbrottet som skärps.

Ändå vore det oriktigt att framhäva endast denna sida, som speglar de kyrkliga disciplineringssträvandena. Jag vill här fästa uppmärksamheten på straffmätningen såsom den tar sig uttryck i rättstillämpningen, vilket ofta är något annat än vad som stadgas i lagtexterna. Straffmätningen är överhuvudtaget ett aspekt som blivit försummad i det på senare år livliga intresset för brott och straff i historiskt perspektiv.

Mellan senmedeltiden och 1750 finner man en rad uttryck för att synen på straffmätningen har förskjutits i humaniserande riktning. Exempelvis var det i senmedeltidens Stockholm vanligt med avrättningar som straff för stöld. Under perioden 1474/92 avrättades inte mindre än ca 90 personer för tjuvnad eller röveri, medan 50 miste livet för våldsbrott.⁴⁵

Det övervägande antalet avrättningar verkställdes alltså på grund av tillgreppsbrott, inte på grund av mord eller dråp. I den meningen var senmedeltidens rättssyn långt hårdare än den vi möter längre fram i tiden. Senast vid mitten av 1700-talet är avrättningar för stöld ytterst sällsynta (trots att dödsstraff för tredje resan stöld stadgades i 1734 års lag). Att straffa tjuvnad med döden anses uppenbarligen rimligt under senmedeltiden, men längre fram betraktas detta inte längre som en godtagbar relation mellan brottet och straffet. Rättspraxis i fråga om tjuvnadsbrottet blir åtskilligt mildare redan under 1600-talet.⁴⁶

Avvägningen mellan materiella och mänskliga värden har förskjutits på ett sätt som innebär att respekten för människans liv har ökat. Räknat per 100 000 invånare uppgår avrättningsfrekvensen i

⁴⁵ G Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm*, Stockholm 1988, s 183.

⁴⁶ Att rättstillämpningen har mildrats under 1600-talet framgår av K W Herdins undersökning av Uppsala stad. Där förekom avrättningar för stöld fram till början av 1630-talet, men troligen inte därefter. Även om rådhusrätten ännu en tid fortsatte att döma till livets förlust för tjuvnad, kom dödsstraffet för detta brott i praktiken att avskaffas genom att de dömda förskönades av hovrätten. Herdin, *Uppsala på 1600-talet*, s 168. Att Svea hovrätt alltmör sällan dömer till döden för stöld framgår också av det bredare underlag som presenteras hos Liliequist, "Tidlagstabuet i 1600- och 1700-talets Sverige", s 293. Under perioden 1674–1713 har antalet dödsdömda för stöld halverats i jämförelse med den föregående fyrtioårsperioden. Därefter faller antalet ytterligare.

Stockholm till runt 130 under perioden 1474/92. Motsvarande siffra för perioden 1751/73 blir endast 5.⁴⁷ Avrättningarna har med andra ord varit 30 gånger frekventare under slutet av 1400-talet än vid mitten av 1700-talet.

En tendens till större återhållsamhet i straffmätningen märks också när det gäller strafformerna. Flera brutala strafformer avskaffades under 1600-talet – i rättspraxis, om än inte i lagen. Särskilt gäller detta stympningsstraffen, men också levande begravning som dödsstraff. Att bli levande begravd förekom – om än sällan – som straff för kvinnor som begått stöld i senmedeltidens Stockholm. Sådana domar är också kända från 1500-talets landsbygd, då för tidelagsbrott.⁴⁸ Detta straff försvinner under 1500-talet. Att hugga av högra handen praktiserades inte efter 1620-talet. Att hugga av öronen upphör att tillämpas omkring 1630. Att brännas levande kvarstår längre, vilket har samband med trolldomsprocesserna, men strafformen försvinner omkring 1670. Likaså kommer inte längre tungans avskärande för hädelse att tillämpas.⁴⁹ Även brännmärkning med järn tillämpas alltmer sällan.⁵⁰

Under tidigmodern tid märks alltså en tydlig tendens att inskränka de straff som medför irreparabel kroppsskada. Kritiken mot *smärtsamma* straff tillhör å andra sidan en långt senare tid.

⁴⁷ För tiden närmast efter 1700-talets mitt se H Gahn, *Moralstatistiska uppgifter i frihetstidens tabellverk*, Uppsala 1915, s 31.

⁴⁸ *Långhundra härads dombok 1545–1570*, utg N Edling och O Svenonius, Uppsala och Leipzig 1946, s 74. För fall av stympningsstraff och levande begravning från senmedeltidens Stockholm se H Schück, *Stockholm vid 1400-talets slut*, Stockholm 1940, s 268 f, 273. Stympningsstraff tillämpas även i det sena 1500-talets Stockholm, se t ex *Stockholms stads tänkeböcker 1596–1599*, utg D Almquist, Stockholm 1951, s 12, 42, 59, 81, 330.

⁴⁹ Om avskaffandet av flera brutala strafformer se H Munktel, *Brott och straff i svensk rättsutveckling*, Stockholm 1943, s 32 f. För exempel på stympningsstraff på landsbygden vid 1500-talets mitt (öronens avskärande för stöld) se G Berg, *Bidrag till den inre statsförvaltningens historia*, s 90. Av hans framställning framgår även att dödsdomar för stöld ofta tillämpades i Kalmar stad (s 98 ff). I Uppsala tillämpades öronens avskärande för tjuvnad sista gången år 1631; Herdin, *Uppsala på 1600-talet*, s 208.

⁵⁰ För exempel på stympningsstraff och brännmärkning med järn se *Stockholms stads tänkeböcker 1504–14*, utg J A Almquist, Stockholm 1931, s 108 f, 341; *Stockholms stads tänkeböcker 1514–1520*, utg J A Almquist, Stockholm 1933, s 239.

För 1700-talets del har den straffrättsliga debatten och rättstillämpningen studerats i ett klassiskt arbete av Erik Anners.⁵¹ I sin genomgång av rättspraxis visar han hur en humaniserande tendens gör sig gällande från hovrätternas sida *redan flera årtionden före Gustav III:s strafflagsreformer*. Anners har särskilt granskat barnamordsmålen. I dessa mål tillämpar hovrätterna helt enkelt inte lagens bokstav, och en sådan straffmildring kommer även till uttryck i justitierevisionens domar. Hos Anners är det domarkåren som tillerkänns en humanitär rättskänsla. Domarna frångår på bred front användandet av dödsstraffet, så som det stadgas i 1734 års lag, för att etablera en ny och mildare rättspraxis. Motsvarande utveckling märks i fråga om dödsstraffet för vissa typer av stöld. Fastän inbrottsstöld sedan 1745 skulle leda till ovillkorligt dödsstraff, har inte någon enda dödsdom verkställts för detta brott. När det gäller dubbelt hor dömer hovrätterna endast ytterst sällan till dödsstraff efter 1740.

Den diskussion som Anners för är intressant på flera plan. Det gäller motiven och argumenten bakom det förlopp han spårar från rationalism till humanitet, men också hans påvisande av de systematiska avvikelserna mellan lagstiftning och rättstillämpning. Förskjutningarna i rättspraxis under den tid han studerar kan uppenbarligen inte ses som en effekt av förändrad lagstiftning – tvärtom *skärps* flera lagar vid mitten av århundradet. Rörelsen i riktning mot humaniserad rättskipning *föregriper* lagändringarna.⁵²

Upplysningstidens straffrättsliga reformer har med andra ord föregåtts av en längre tids utveckling av mer spontan art. Det faktiska initiativet ligger inte hos Kungl Maj:t, utan det handlar i hög grad om förändringar nedifrån. Anners' empiriska studie rör enbart 1700-talet. Som framgått ovan är det emellertid tydligt att en process av samma art som den han diskuterar har gjort sig gällande redan under det föregående århundradet.

⁵¹ E Anners, *Humanitet och rationalism*, Stockholm 1965.

⁵² Anners betonar alltså hur underrätterna på ett striktare sätt har hållit sig till lagens bokstav, medan överrätterna tämligen regelmässigt har satt ned straffen. Men så enkelt går det inte att bevisa att domarkåren har varit motorn bakom tendenserna till humanare rättskipning. Underrätternas domar registrerar Anners endast via hovrättsmaterialet. De eventuella mål, där underrätterna tillämpat en mildare praxis än vad lagen stadgat, kan han därmed inte få syn på. Det skulle fordra systematiska genomgångar av underrättsmaterialet i dessa mål. Vi kan inte utesluta att detta innebär att Anners överskattar den utsträckning i vilken underrätterna har fasthållit vid en strängare straffrättslig praxis.

Sammanfattande kommentar

I omvandlingen av det svenska rättssystemet 1550–1750 har den lokala rättskipningen inte passivt förmedlat impulserna uppifrån från den centrala statsmakten. Både underrätter och hovrätter har spelat en mer dynamisk roll än så. I själva verket har stora delar av den formella rättsutvecklingen föregripits genom den praxis, som utvecklats i lägre rättsinstanser.

Det förefaller som om väsentliga sidor av förloppet *inte* kan beskrivas med en modell som betonar disciplineringen uppifrån, där människor på något sätt förmås att inskränka sin våldsutövning tack vare den statliga kontrollapparatusens inflytande. Detta vertikala uppfostringsperspektiv har starka rötter i svensk historievetenskap (där en av influenserna sannolikt har varit Hilding Pleijels kyrkohistoriska forskning). Men detta perspektiv är otillräckligt. Människors självverksamhet och egna intressen av fredligare förhållanden kommer lätt i bakgrunden.

Ett annat synsätt ter sig mera fruktbart. Det kan sammanfattas på följande sätt.

För att tillgodose sina behov utvecklar människor ett alltmer sammansatt samspel med varandra. De ekonomiska transaktionerna är en central sida av detta handlande för behovstäckningen – behov som dessutom tenderar att växa i takt med de materiella resurserna. Det är denna samverkan i steg för steg breddade nätverk – eller projekt – som konstituerar marknadsutvecklingen. Marknaden blir i detta synsätt inte någon operativ eller yttre faktor, som utifrån tvingar sig på (även om samhällets institutioner på olika sätt griper in i processen).

Detta innebär en annan historiesyn än den där civilisering (eller disciplinering) trycks på människor uppifrån. Det alternativa perspektiv som beskrivs här formulerades tidigast av den skotska upplysningen vid 1700-talets mitt. Enligt det synsättet leder arbetsdelningen till att individerna kommer att befinna sig i sinsemellan olikartade positioner. Deras biografier kommer att växla.

En av följderna är en distansering av banden mellan människor. Kostnaderna för en strikt övervakning av medmänniskornas uppförande blir överväldigande stora. Följaktligen minskar kontrollmöjligheterna. Men samtidigt är var och en för sin försörjning beroende av ett utbyte med andra, något som ställer krav på förmågan att göra sig

förstådd av andra och på att kunna sätta sig in i deras situation. Den växande toleransen framstår då som en anpassning till en arbetsdelning som skapar ökad mångfald i socioekonomisk mening. Följden blir en mer omfattande exponering för människor med andra erfarenheter än de egna.

Via omflyttningen vidgar marknadsprocesserna människors erfarenhetsfär. Det arbetsdelade samhället skiljer sig därmed från det traditionella agrarsamhället, kanske särskilt så som det har sett ut i slättbygdens byar. Där har människor sinsemellan likartade erfarenheter. Toleransen mot det annorlunda blir då låg.

Innebörden av detta är att upplysningen, som ju får sitt stora genomslag i diskursen under andra hälften av 1700-talet, under lång tid har förberetts genom en lärprocess som innefattat stora grupper av människor. I den processen har den dödliga våldsutövningen kraftigt gått tillbaka som medel att lösa konflikter i det vardagliga livet.⁵³

Det interpersonella våldets roll minskar således. Den andra sidan av detta är att fredligare former för samverkan växer fram – av allt att döma även under de stora krigens tid. Min hypotes är att denna omvandling står i samband med en utvidgad och mer sammansatt ömsesidig exponering mellan människor. Kanske har man i ekonomisk historia ofta överbetonat de tekniska framstegen i en alltför snäv bemärkelse, i betydelsen förmågan att kontrollera naturfenomen och andra yttre processer. Samtidigt har relationerna inom samhället, den långsiktiga lärprocessen i det mänskliga umgänget, inte tillräckligt lyfts fram. Ju mindre plats våldet intar i det vardagliga samspelet mellan människor, desto bredare projekt kan människor sätta igång eller träda in i. Graden av kalkylerbarhet i tillvaron blir större.

Den kraftiga nedgången i våld före 1750 talar för att en av de centrala förutsättningarna för den fortsatta ekonomiska och sociala utvecklingen lagts mycket tidigt – långt före den agrara revolutionen under århundradet efter 1750, och långt före den industriella genombrotsperioden.

⁵³ Detta perspektiv diskuteras utförligare i A Jarrick och J Söderberg, "Spontaneous processes of civilization: the Swedish case", Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet 1991.

Rättsväsendet i det finländska lokalsamhället 1550-1750

Av ULLA HEINO

Lagen och överhetens målsättningar var desamma i Finland och i Sverige, och till sina huvuddrag gällde det svenska rättsväsendet därför även Finland. Praktiken följde dock sina egna lagar. Statsmakten strävade under 1600-talet till enhetlighet, men de lokala sedvänjorna var seglivade. Det vore sålunda nödvändigt att undersöka de lokala förhållandena, eftersom man ju på detta sätt skulle erhålla uppgifter om beslutsfattare och allmoge, och även se, vilka saker som först godtogs, hur de lokala förhållandena inverkade och vilken roll allmogen spelade. Var den enbart mottagande part, eller var även överheten tvungen att foga sig, och om så, var skedde det, vem vann och vem förlorade. Hur riktigt är det påstående diktaren lagt i Jaakko Ilkkas mun: "I landet står ingen rätt att finna, annat än den man själv skaffar sig" (Ei oikeutta maassa saa, ken sit' ei itse hanki).

Forskning av detta slag väntar på sina upphovsmän, och avsikten är inte heller här att skrida till verket. Målsättningen är istället att granska de förändringar som skedde inom rättspraktiken och på tinget i en enskild socken, att undersöka hur den allmänna utvecklingen återspeglade sig på lokalplanet, i detta fall närmast i Euraåminne. Euraåminne är en typisk västfinländsk socken, tidigt befolkad och under medeltidens lopp fast ansluten som en del av riket. Socknen hade nära förbindelser med kungarikets centra, så seglade ju sockenborna, trots förbud, årtionde efter årtionde till Stockholm för att sälja sina produkter. De drog sig inte för att föra klagomål till konungen, och stötte under sina resor på rikets mäktige,

RÄTTSVÄSENDET I DET FINLÄNDSKA LOKALSAMHÄLLET

men fick samtidigt ända fram till 1620-talet ostört leva vidare på sedvanligt vis. Vid denna tid gavs socknen i förläning och allmogen i Euraåminne måste vänja sig vid situationen under högadligt styre.

Förläningen ändrade inte de yttre formerna för rättspraktiken. Euraåminne hörde, liksom fem andra administrativa socknar, fortfarande till Nedre Satakunta härad. Varje tillhörande kyrksocken bildade ett eget tingslag. Då man i varje tingslag i början av 1600-talet höll tre årliga ting, måste häradsdomaren årligen delta i åtminstone 18 ting, skipa rättvisa 2-3 dagar i taget ock mellan sommar-, höst- och vinterting vid behov färdas flera mil till urtima ting. Till ting anlände vid sidan av domaren även kronofogden. Han övervakade ordningen och kronans intressen. Men eftersom fogden även insamlade och redovisade för häradets skatter, fruktade kronan att en i området hemmastadd fogde skulle svika överheten, och förflyttade därför nästan årligen fogdarna. Med på tinget var även socknens länsman samt en representant för det adliga herrskapet, oftast en förvaltare, men ibland även en från Stockholm sänd notarie.

De yttre formerna för rättsväsendet kvarstod även efter att förläningsperioden upphörde. Men i detta avseende medförde 1600-talets sista kvartal även något nytt. Domarämbetet fick inte längre förlänas och kronofogden måste vara bosatt inom häradet och var inte heller tvungen att årligen byta förlägningsort. Länsmannen blev explicit en kronans tjänare, dess öga och öra. Rollen som folkets förtroendemän förskjöts allt mer i bakgrunden. Brytningsskedet varade länge, men upphörde i Euraåminne på det stora hela under 1670- och 1680-talet. En viktig länk i utvecklingen var en viss Elina Jaakontytär, som med framgång handhade länsmansuppgifterna under dryga nio års tid (1683-1691) efter sin mans död. Hon verkade även själv som åklagare på tinget, förrättade undersökningar om misstänkta dödsfall och skaffade fram bevis, men bistods ibland också av sina barns lärare.

Den nämnd som bistod domaren, bibehöll genom decennierna sin betydelse. Man återopade nämndens ståndpunkter och domarna fälldes på basen av dess omdöme. I protokollen finns inte många hänvisningar till domarens åsikter, och att utreda hans inflytande skulle fordra en noggrann analys, läsning mellan raderna. Märkbart är likväl att domarna i slutet av seklet detaljerat redogjorde för svåra fall, förde fram olika synvinklar, konstaterade vilka bevis som

överensstämde med anklagelserna och vilka som i sin tur förutsatte ett frikännande av den anklagade. Domarna förefaller för nämnden ha påvisat vikten av en noggrann avvägning av saker och ting. Deras möjligheter var i detta avseende goda, då samma nämndemän år efter år satt ting och i slutet av 1600-talet ofta var tämligen förfarna.

I slutet av 1500-talet utsågs nämndemännen när tinget inleddes. Några bönder kunde även vid denna tid sköta uppgiften i flera repri-ser, men för det mesta växlade nämndens sammansättning. En klar kontinuitet i nämnderna börjar man skönja först på 1600-talet. Från 17 ting i Euraåminne på 1620-talet känner man sålunda till enbart 36 nämndemän, vilket betyder att man för det mesta tillsatte personer som redan tidigare suttit i nämnden. Regel blev detta under de två följande årtiondena. Därefter förutsatte man av den som valdes till nämndeman gott rykte, tålmod, förståelse och opartiskhet, samt ett värdigt uppträdande, och vidare skulle han avlägga en högtidlig ed och sköta sin uppgift ända tills rätten beviljade honom befrielse. Nämndemännen var förtroendemän inom socknen, ett slags sin tids fullmäktige. De höll ett öga på livsföringen i sin omgivning, handhade gemensamma ärenden, hade det förgångna i gott minne, förmådde uppskatta värdet av förlorad egendom eller nedtrampad spannmål. De måste kunna välja sina ord rätt, undvika förolämpningar och tillspetsningar.

Nämndemännen i Euraåminne förefaller ha klarat av sin svåra uppgift utan att bli föremål för större klander. De beaktade existensen av den i Stockholm bosatta länsherrn och hänvisade exempelvis dem, som klagade över dagsverken, till honom, men behandlade fritt sådana fall, där herrgårdens fogde påstods ha behandlat sina underlydande illa, vräkt dem eller slagit dem utan anledning. Visserligen undvek nämnden samtidigt att trampa sin känsliga adliga herre på tårna: man betonade, att nämnden även bevakade herrgårdens intres-sen, eftersom någon ju förvisso även måste övervaka fogden och se till, att denna inte bedrog sin herre. Och när fogden fördrev en landbonde med gott rykte, hänvisade nämnden till de negativa konsekvenser handlingen hade: varför anstränga sig, om lönen var en godtycklig vräkning. Lönade det sig inte snarare för herrgården att hålla fast vid sina goda landbönder, även om dessa talade om sina rättigheter, och på så sätt för andra framhäva hur viktigt det var att sköta sin lott väl.

RÄTTSVÄSENDET I DET FINLÄNDSKA LOKALSAMHÄLLET

Förändringarna i tingets yttre verksamhetsformer innebar ett hårdnande grepp från centralmaktens sida. Domaren förvandlades från lagläsare till en ämbetsman, av vilken man även förutsatte studier i juridik och som enbart övervakades av hovrätten i området. Detta var ett led i förenhetligandet av rättsväsendet. Men hur syntes det i Euraåminne; förändrades någonting?

Svaret är definitivt jakande, men tingen kvarstod likväl som möten för fria män. Man kom där samman för att förhandla med representanter för kronan. Den vanliga, skattebetalande allmogen knöts genom tingen till de beslut som fattats, och de tjänade som stöd när folket sattes att foga sig i reformer; med tingens hjälp framlade man fördelarna med magasin, barnmorskor och fattigstugor, ställde krav på vägreparationer och uppställande av sakenliga milstolpar. Det förefaller även som om tingens administrativa uppgifter skulle ha vuxit under 1600-talets lopp: åren 1550-52 gällde 11% av de behandlade ärendena administrativa frågor, medan andelen åren 1692-95 var 33%. En sak förblev likväl densamma genom årtiondena: svaret till statsmakten följdes genomgående av det magiska ordet "men": "Jo, förvisso tänker konungen och överheten i allting på folkets bästa och vi tackar dem hjärtligt därför, men tiderna är nu synnerligen svåra, vi måste reparera prästgården och bron i kyrkbyn, men kanske blir saken möjlig nästa eller påföljande år." Och efter det kunde frågan lätt falla i glömska.

Vad ändrade sig då på tinget? Till det yttre låg kanske den största förändringen i utgallringen av alla de spontana drag, som förde tankarna till et folkmöte, i synnerhet allt slags marknadslarm, omåttligt öldrickande och därmed förbundna slagsmål. Att man fick bukt med allt överflödigt oväsen, gjorde det lättare att leda tingets gång i på förhand uttänkta fåror, och det höjde även tingets status. Till tinget kom man inte längre för att utreda priset på blånaderna, utan för att avgöra tvister innan knytnävsslagen började falla. Till denna del förändrades tinget även fullständigt, eftersom 25% (44 fall) av de ärenden som behandlades på tinget i Euraåminne under ovannämnda år på 1550-talet gällde slagsmål av olika slag, medan enbart ett motsvarande fall står att finna i domböckerna för de fyra åren på 1690-talet. Och då man i protokollen från 1550-talet knappast finner uppgifter om sedlighetsbrott, stölder eller obehörig språkbruk, gällde däremot 14% (31) av de fallen på 1690-talet sådana ärenden. Ett

gemensamt drag är de många egendomsmålen, på 1550-talet 61% (109) och på 1690-talet 54% (122).

Tinget tog länge alla framlagda ärenden till behandling. Man fäste inte uppmärksamhet vid stämning, utan behandlade i lika mån såväl på plats framlagda som på förhand för länsman anmälda ärenden. Denna praxis förde tvisterna snabbt till rätten, men gav inte tid för eftertanke och lugn. Den i rätten svarande kunde å andra sidan i en handvändning bli den som anklagade, och den som väckt målet själv anklagad. I vissa fall kunde rätten hålla bägge åtalen i minnet och fälla dom i enlighet med det, men om genmålet var speciellt tungt vägande, föll det ursprungliga åtalet i glömska och uppmärksamheten fästes vid den nya anklagelsen. Så ljöd en viss euraåminnekvinnas krav på utredning av arvsrätt för döva öron, då den anklagade drog fram hovrättens redan några år tidigare upphävda trolldomsåtal. Den anklagades nya påståenden föreföll visserligen tagna ur luften – Kerttu betraktade människor på ett egendomligt sätt, hennes leende var skevt och hennes sätt att röka och strö aska omkring sig skrämmande - men de hade väntad effekt. Kerttu tystnade och lade ned sitt åtal, men rätten skred heller inte till utredning av de nya trolldomsanklagelserna. I slutet av 1600-talet började man betona stämningens betydelse. Banbrytare i Euraåminne var en viss nämndeman. Han meddelade sig ta ställning enbart till anklagelser, som framlades genom stämning. Om någon hade något annat att påstå, kunde den först framlägga en stämning och ge honom tid att omkullkasta den.

På tinget kommer mänskornas tidlösa svagheter i tillspetsad form till synes, liksom även de växlande uppfattningarna om rätt och fel, om lovvärt och klanderligt beteende. Detta är det även skäl att beakta, då man undersöker tingets åtgärder. Det är nämligen inte så helt klart, att en angivelse enbart berodde på ren missunnsamhet. Om 1500-talets mänska, som Pentti Renvall tolkar saken, trodde att ett ostraffat brott skulle lända Guds straffedom över hela bygden, var det hennes skyldighet att bringa även alla rykten som tydde på brott i ljuset. Enbart så kunde hon leva lugn till sinnes, utan fruktan för delaktighet i brott. Denna känsla av kollektivt ansvar skapade en viss säkerhet i livet, men ledde samtidigt även till stämningar på lösa grunder, och förutsatte att var och en som blev föremål för ett rykte, skyndade till att rentvå sitt namn.

RÄTTSVÄSENDET I DET FINLÄNDSKA LOKALSAMHÄLLET

Till följd av faktorer av ovan beskrivet slag, var det värt att vårda sig om ett obefläckat rykte. Det gällde att snabbt avvärja varje misstanke, som kunde falla på ens goda namn, och om man inte kunde göra det med hjälp av bevis, gällde det att ty sig till personer som gick ed på ens oförvitlighet. På tinget i Euraåminne använde man sig under 1600-talet allmänt av edgång i de fall, där de framlagda bevisen ansågs vittna om den svarandes skuld, men ändå inte räckte till för att bekräfta anklagelserna. Om man inte fann någon, som var färdig att gå ed, fällde tinget utan förbarmande domen: skyldig.

Egendomlighet och dåligt rykte var på allt sätt misstänkta omständigheter. Det var best för folk att leva i enlighet med samfundets normer. Det annorlunda skrämde, ett fritt beteende väckte uppmärksamhet och man följde noga med den avvikandes livsföring. Farligt var det både att kärna alltför mycket smör, och alltför gott. Avvikelser ledde lätt till tingsstugan, och om man i den anklagades förgångna fann ens den minsta fläck, räckte det. När ett vittne berättade, att han tio år tidigare sett den man, som år 1692 åtalades för lönskaläge, ligga i ett dike invid en viss kvinna, betraktade rätten detta som ett tillräckligt bevis. Det låg nära till hands, att den som en gång begått et snedssprång, ånyo kunde hemfalla, och mannens hårdnackade förnekanden ändrade inte saken. Domen var klar: skyldig. Rättens inställning förändrades likväl under 1600-talets lopp, och domarna började sky såväl överdrivet värn om det egna namnet som även att man drog till rätten med överflödiga ordstrider. I Euraåminne utfärdade de på 1690-talet en direkt ukas – den första som väckte ett onödigt åtal dömdes till höga böter – och manifesterade därmed ett förhållningssätt, som helt avvek från det gamla.

Den som på 1600-talet anlände till tinget måste vara förberedd på att bevisa sina påståenden; den anklagade var oskyldig ända tills annorlunda bevisades. Och även om hörsägen kunde väga i rätten, måste den underbyggas med bevis. I princip skulle två personer, som kom ihåg saken på samma sätt ha räckt, men i praktiken hämtade man så många vittnen som möjligt till rätten. Så förfor man framförallt vad gällde dem som stod åtalade för skörlevnad och brott mot fjärde budet. Förfarandet var mången gång nödvändigt. Det var nämligen inte alls sällsynt, att vittnet inte visste något, inte hade sett något och inte hört något – även om han eller hon hade sovit i samma rum som de för lönskaläge anklagade. Som ersättning för den fåfänga

resan, kunde man däremot nog villigt berätta om andra personer, som eventuellt kunde tänkas veta något.

Det inflytande den nitiska bevislusten utövade, var av två slag. Då varje sten vändes ett otal gånger, förbättrades den enskildes rättskydd, men processen varade i värsta fall flera år och sakens kärna föll i glömska. Men parterna förefaller även att ha märkt fördelarna med det nya förfarandet. Klart står även, att processen fick avbrytas och att rätten tvingades avge resolution på resolution, om den Maria eller Juho, som ansågs veta mest om saken, tillfälligtvis hade flyttat bort från socknen eller kanske annars bara hade varit på genomresa. Många mål förefaller ha begravts i tysthet och mången anklagad klarade sig ur trångmålet, men lika många oskyldiga fick i årtal klara sig nattvarden förutan. Överheten var medveten om de praktiska missförhållandena, men förmådde inte avlägsna dem. I Euraåminne föll domarens enda försök att försnabba behandlingen på länsmans dåliga minne: denna hade inte de nödiga dokumenten med sig i rätten.

1600-talet förändrade även straffen. Ändringarna kan skönjas från och med 1630-talet och förefaller ur lokalsamhällets perspektiv att ha inneburit hårdare straff, framförallt att många tidigare bötesstraff ersattes med dödsstraff. I Euraåminne dömdes rent av två tolvåringar, som stulit en aning pängar och bröd, till döden, och domaren konstaterade uttryckligen, att den stulna egendomens ringa värde inte inverkade på saken – stöld var alltid ett svårt brott. Samma tendens kan även skönjas i andra socknar, men ingen har ännu specifikt undersökt saken på denna nivå. Det är likväl skäl att inte tolka förändringen alltför rätlinjigt. Man måste begrunda, vad som i olika situationer var mildhet, vad hårdhet, vad som blev kvar på papper, vad som förverkligades i praktiken. På 1600-talet innebar förenhetligandet en allt hårdare övervakning av underrättarna. Tingen förefaller även ha utdelat domar enligt lagens hårda bokstav, men var samtidigt uppenbarligen medvetna om att hovrätten ändrade de flesta dödsdomar till fängelse, gatlopp etc.

Hur förhöll sig euraåminneborna till förändringarna? I domböckerna står inga klara svar att finna. Om sockenborna direkt uttryckte sina tankar, noterades dessa inte. Men eftersom de inte heller straffades för skymfande av överheten, verkar det som om eventuellt knorrande yppades först bakom knuten, utom hörhåll för myndigheternas representanter. Viljelöst anpassade sig folk likväl inte. Snarare

RÄTTSVÄSENDET I DET FINLÄNDSKA LOKALSAMHÄLLET

förefaller de ha haft det gamla ordspråket i minnet – den rike betalar med mynt, den fattiga med skinnet - och undvikit öppna konflikter. Det var bäst att prisa överhetens godhet, låta saken bero eller sitta och se ut som man ingenting förstod. Om överhetens budbärare tolkade den uttryckslösa tystnaden som dumhet, kände han inte folket i västra Finland. För inte var det av dumhet det satt där tyst och bligade. Tvärtom visste man nog att åberopa ekonomiska realiteter och använda sig av myndigheternas svaghet, och man lärde sig snabbt hur bestämmelser kunde kringgås, vilka möjligheter en överdriven användning av vittnen erbjöd, och man försvarade sig väl ända in på 1700-talet, för att först då börja ty sig till juridiskt skolade advokater. Man reste sig inte till motstånd, då en tjuv dömdes till döden, men då en stabil husbonde kom sig för att kritisera adeln med påståendet, att den tillskansat sig såväl makten som landets rikedomar under drottning Kristinas mindreårighet, vaknade tingsallmogen. Den hotande dödsdomen fick folket att påminna om husbondens ålder och framförallt hans starka berusning och anhålla om, att rätten skulle underlåta behandling av ärendet. Allmogen ansåg, att brännvinet förivrat den gode mannen till galenskaper, och försäkrade hans lojalitet för att sedan även få de lokala myndigheterna på sin sida, samt slutligen även domaren.

Litteratur:

Utan att närmare specificera har följande böcker användts som källor: Heino, *Eurajoen historia I*, Rauma 1987; Alifrosti, *Sauvon historia*, Salo 1990; Laakso, *Suur-Loimaan historia I*, Loimaa 1986. I tryckt form finns domböckerna för åren 1550-1552 att tillgå i *Finlands äldsta domböcker II, Dombok för Nedre Satakunta 1550-1552*, Helsingfors 1964. Uppgifterna om åren 1692-95 har insamlats ur tidens domböcker.

Retsvæsenets udbygning i Danmark

Lokale konsekvenser og reaktioner ca. 1550-1750.

Av JØRGEN MIKKELSEN

Indledning

Det skal ikke nægtes, at opgaveformuleringen falder lidt skævt i forhold til den danske forskningssituation. Navnlig finder jeg det vanskeligt at udtale mig om de lokale *reaktioner* på retsvæsenets udbygning. For selv om der i mange år er lagt et stort arbejde i at publicere gamle danske domme¹ er der kun gjort få systematiske undersøgelser af lokal retspraksis i ældre tid, hvad der virker så meget desto mere slående, når man sammenligner med den blomstrende forskning i andre nordiske lande. Enkelte typer af retssager har dog påkaldt sig megen interesse, især trolddomsprocesser, der har været emne for 1 disputats, 7 studenterspecialer og adskillige artikler.²

Generelt henvises til leksikon-artiklerne i: Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (red.): *Dansk kulturhistorisk opslagsværk, bd. I-II*, København 1991.

¹ Jens Chr. Vesterskov Johansen og Henrik Stevnsborg: "16.900 retssager. Om retsarkiver, sagtypologi og procesøkonomi", i: *Fortid og nutid*, bd. XXXII, 1985, s. 100ff indeholder en kritisk oversigt over tingbogsudgivelser og udgivelsesprincipper siden 1950'erne. Samtidig præsenteres forfatternes eget arbejde med sagtypologisk registrering af retssager fra Helsingør og Falster i udvalgte dele af 16- og 1700-tallet. Dette materiale befinder sig nu på Dansk Data Arkiv, Odense Universitet (DDA-0506). Et navneindeks findes på Landsarkivet for Sjælland, København. De private domssamlinger fra 15-1600-tallet, der består af udvalgte domme fra retterting og landsting, er udgivet i: Erik Reitzel-Nielsen (red.): *Danske domme 1375-1662*, bd. I-VIII, København 1978-84. Værket, der udmærker sig ved et særdeles grundigt noteapparat, indeholder også retsreglerne i den senmiddelalderlige Rigens Ret. I bind I findes en oversigt over ældre udgivelser af danske domme.

² Se bibliografien i Jens Chr. Vesterskov Johansen: *Da djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, Odense 1991.

Til gengæld er der udført mange studier af den danske lokalforvaltning – ikke mindst inden for rammerne af det humanistiske forskningsrådsprojekt Dansk lokaladministration 1660 - 1868.³ Det har givet inspiration til meget af det, der vil blive nævnt i det følgende. Jeg vil nemlig – efter en indledende oversigt over nogle centraliserings- og disciplineringsstræk i dansk lovgivning – sætte focus på det regionale og lokale retslige og administrative apparat og dets udøvere. Hvilke krav blev der stillet til dem fra de centrale myndigheders side, i hvilket omfang blev kravene indfriet, ja, hvilke muligheder havde apparatet overhovedet for at efterkomme lovgivernes ønsker – og hvilken betydning havde det alt sammen for den lokale befolkning?

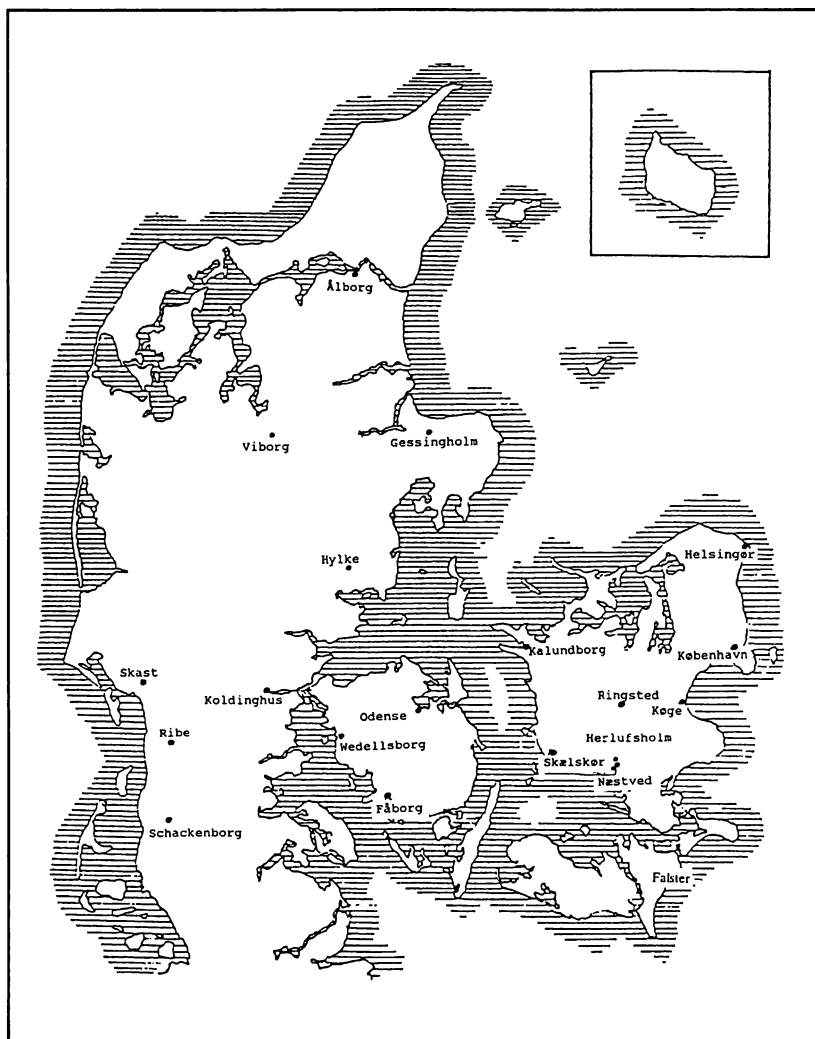
Jeg vil gøre mest ud af underretten og dens dommere og skrivere, de såkaldte retsbetjente, men jeg vil også inddrage en række andre embedsudøvere, da det i 15-, 16- og 1700-tallet er vanskeligt at trække skillelinjer mellem retsvæsenet og især politiet, på den ene side, og forvaltningen på den anden. Tanken om at skelne skarpt mellem den udøvende og den dømmende magt blev som bekendt først undfanget i midten af 1700-tallet.

To emner vil jeg gøre særligt meget ud af: det er påtaleret og procesøkonomi. Disse spørgsmål har været genstand for flere spændende undersøgelser i de senere år.

³ I denne sammenhæng er flg. værker relevante: Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark*, København 1985 (der er en samlet fremstilling af de enkelte forvaltningsgrenes historie frem til 1970), Lotte Dombernowsky: *Lensbesidderen som amtmand. Studier i administrationen af fynske grevskaber og baronier 1671-1849*, København 1983, Grethe Ilsø: *Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratsembede 1735-65*, Århus 1978, Harald Jørgensen: *Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919*, København 1980, Helle Linde: *Magistrat og borger. Købstadstyret på Sjælland omkring 1750 med særlig hensyntagen til forholdene i Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk*, Århus 1978, Birgit Løgstrup: *Dommer og administrator. Herredsfogeden 1790-1868*, København 1982 og samme: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, København 1983.

*Kart over Danmark
med de steder afmærket, der er nævnt i artiklen.*

Kartet er omtegnet efter: Birgitta Ericsson m. fl.:
Stadsadministration i Norden på 1700-talet, Oslo 1982, s. 14.

Lovgivningsfeber, men træghed i praksis ⁴

Ved reformationstiden stod de enkelte landsdele med hver sin landskabslovgivning. Man taler om Jydske Lov (der gjaldt for Jylland, Slesvig, Fyn og Langeland), Eriks sjællandske Lov (for Sjælland, Lolland, Falster og Møn) samt Skånske Lov (Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm).⁵ Alle med 300 år eller mere bag sig. Dertil kommer købstædernes stadsretter. Af fælles lovgivning kan især nævnes håndfæstningerne, der blev udarbejdet ved kongeskifter.

I tiden fra reformationen til enevældens indførelse i 1660 skete der en betydelig udjævning af de lokale forskelle. Jydske Lov, der i forvejen var klart den vigtigste af landskabslovene, vandt stadig mere indpas i resten af landet, og denne lov udkom også på moderniseret dansk i 1590. Desuden var der især i de første årtier efter reformationen og i 1610'erne og 20'erne tale om en sand lovgivningsfeber, og lovene blev i langt højere grad end tidligere brugt som redskab til at centralisere samfundet og at regulere og kontrollere befolkningen.⁶

Man kan bl.a. pege på den lovgivning, der regulerede købstædernes forhold og næringslivet. Således blev der i 1547, 1561 og 1619 gjort forsøg på at begrænse købstædernes selvstyre ved at bringe byerne ind under lensmandens tilsyn.⁷

Et andet vigtigt område er straffelovgivningen, der blev udvidet til også at omfatte de forseelser (incest, sodomi, homosexualitet, åger og mened), som havde hørt under kirkens retspleje før reformationen.

⁴ Der er i dette og de flg. afsnit gjort brug af 3 retshistoriske grundbøger: Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, København 1940 (der stadig er særdeles anvendelig p.g.a. sin imponerende detailrigdom), Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen: *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra landskabslovene til Ørsted*, bd. II, København 1975 og Ditlev Tamm: *Lærebog i dansk retshistorie*, København 1989.

⁵ Valdemars sjællandske Lov gled ud af brug i middelalderen.

⁶ På adskillige områder blev den efterreformatoriske lovgivning foregrebet af Christian II's landlov og bylov fra 1521-22, der begge blev sat ud af kraft i 1523. Se Poul Johs. Jørgensen, s. 79 og Johansen 1991, s. 21.

⁷ M. Mackeprang: *Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV*, København 1900 og P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's tid til Enevældens Ophør (1619-1848)*, bd. I-II, København 1900 er stadig centrale værker om dansk købstadsadministration, men de suppleres af en række monografier om enkelte byer, hvoraf især Tage Kaarsted m.fl. (red.): *Odense bys historie*, bd. I-X, Odense 1979-88 kan fremhæves p.g.a. detailrigdom og talrige perspektiveringer.

Samtidig undergik straffesystemet en markant ændring: Mens landskabslovene fortrinsvis talte om bøder, blev alvorlige legemsstraffe nu almindelige. For afskrækkelsesprincippet vandt frem, og frygten for Guds fortørnelse over befolkningens misgerninger hvilede tungt over lovgiverne. Navnlig sædelighedsforbrydelser, drab og trolddom ansås for egnede til at vække Guds vrede.⁸

Karakteristisk er også den meget restriktive politik overfor fremmede, løsgængere (folk uden fast tjenesteforhold) og tiggere. Hvad tiggerne angår, udgik der bestemmelser om, at der skulle sondres mellem de arbejdsduelige og de, der ikke var i stand til at udføre arbejde. Kun den sidstnævnte gruppe fik ret til at tigge, og kun i deres eget sogn, og kun under forudsætning af, at de blev udstyret med et særligt tiggertegn. Alle andre tiggere, der ikke ville påtage sig arbejde, skulle jages bort fra det sted, hvor de opholdt sig.⁹

Enevældens indførelse medførte yderligere centralisering. Den særlige Kongelov fra 1665 (offentliggjort 1709), der tjente som legitimering af enevælden, fremhævede, at al embedsmagt udgik fra kongen. Derfor fik han udnævnelsesret til alle embeder, og embedsmændene udførte deres opgaver på hans vegne.

⁸ Gode oversigter over strafferettens udvikling i perioden findes i: Stig Juul: "Den gamle danske strafferet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. aarhundrede", i: Leif Beckman m.fl. (red.): *Kampen mod forbrydelsen*, bd. I, København 1951, s. 244-91, Jens Ulf Jørgensen: "Ting og rettersted", i: Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark*, bd. I (1620-1720), København 1969/82, s. 307-52 og Knud Waaben: "Misgerning og straf", i: Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark*, bd. III (1720-1790), København 1971/82, s. 265-96.

Se også John T. Lauridsens spændende artikel: "Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950", i: Sidsel Eriksen m.fl. (red.): *Socialhistorie og samfundsforandring*, Århus 1984, s. 79-115, der fortrinsvis beskæftiger sig med idéerne bag fængselsvæsenet. Forfatteren er stærkt inspireret af Michel Foucault's arbejder.

Om de gamle straffe fredløshed og fordeling, se: Johannes Steenstrup: "Fredløs. Betydningen af denne Straf og Tvang i de sidste Aarhundreder af dens Bestaaen", i: *Historisk tidsskrift*, 10. rk. 1. bd., København 1930-31 og Ole Fenger: "Freds- og retshåndhævelse i middelalderen. Om lovens vilkår uden politi", i: *Politihistorisk selskab. Årsskrift* 1989, s. 5-20.

⁹ Emnet er senest behandlet i Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, Odense 1987. Med inspiration fra Foucault m.fl. foretager Krogh en vellykket sammenkædning af lovgivningen vedr. tiggere, fattige, løsgængere, tjenestefolk, tyveri og personregistrering.

Kort efter 1660 blev der taget initiativ til en enhedsgrundlov til erstatning for de gamle landskabslove. Resultatet, Danske Lov, der forelå i 1683, fik gyldighed for hele kongeriget, men i hertugdømmerne Slesvig-Holsten stod Jydske Lov ved magt helt frem til 1900.¹⁰ De gamle stadsretter forsvandt også; de blev ophævet i 1673.

Danske Lov markerede en del væsentlige nybrud vedr. rettergangsprocedure. Således blev de særlige adelige privilegier i procesretten beskåret.¹¹ Men ellers var Danske Lov for det meste en samordning af hidtidig lovgivning, hentet fra en række forskellige kilder. Fx. gik henvend 2/3 af bestemmelserne fra Jydske Lov igen i Danske Lov, omend mange i omskrevet form. Dog har mindre end 10 % af Danske Lov's bestemmelser rødder i Jydske Lov.¹²

Resultatet af denne sammenskrivning viste sig mindre heldig for strafferettens vedkommende. For der blev ikke gjort seriøse forsøg på at harmonisere de vidt forskellige syn på straffen og dens formål, der lå til grund for de enkelte retskilder, ligesom der heller ikke blev taget meget hensyn til gældende retspraksis.¹³ Og den kasuistiske udformning af straffebestemmelserne i Danske Lov gjorde det vanskeligt at bruge loven som rettesnor ved nye typer af forseelser. Resultatet var, at dommerne efterhånden ofte blev henvist til at afsige arbitrære domme.¹⁴

Det var hensigten at lade Danske Lov følge op af en samlet politiordning, der bl.a. skulle indeholde bestemmelser om regulering af næringsvæsen, tiggeri og tyendeforhold. Trods omfattende kommissionsarbejde blev ordningen imidlertid aldrig til noget. Som en slags kompensation udkom i 1701 en politiordning for København, og den måtte man efter bedste evne forsøge at indordne sig efter i resten af

¹⁰ Danske Lov har været genstand for megen forskning, senest: Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år*, København 1983. Den seneste udgivelse af Danske Lov er: Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. April 1683, ved Stig Iuul, København 1949. Her er der oplysninger om de enkelte paragraffers oprindelse og evt. senere bortfald.

¹¹ Ole Fenger: "Processen i Danske Lov", i: Tamm 1983, s. 429 og 432.

¹² Ditlev Tamm: "Jydske Lov i Danske Lov", i: Ole Fenger og Chr. R. Jansen (red.): *Jydske Lov 750 år*, Viborg 1991, s. 219.

¹³ Se Iuul, s. 283.

¹⁴ Tage Holmboe-Jensen: "Nogle Hovedtræk af Udviklingen inden for dansk Strafferet i det 18. Aarhundrede vedrørende Benaadningspraksis og Strafudmaaling", i: Juristforbundet (udg.): *Juristen*, XXII. årg., 1940, s. 146ff.

landet.¹⁵ Hertil kom naturligvis en række forordninger om særlige emner. 1680'erne var et af de store årtier med betydningsfulde forordninger om bl.a. handel og navigation, laugsvæsen og købstadsadministration.¹⁶ En anden periode med energisk lovgivning var 1730'erne, hvor ikke mindst domstolenes arbejde var i søgelyset. Men herom senere.

Som det ses, var der lige fra 1500-tallet til 1700-årene et stærkt ønske om centralisering, regulering og kontrol fra statsmagtens side. Selv om de bagvedliggende motiver skiftede karakter: således gled den lutherske ortodoksi i baggrunden, mens merkantilistiske idéer vandt frem.

Men som bekendt: ét er lov, noget andet er praksis. Man *kan* visse- lig udpege lovgivning, der satte sig klare spor på meget kort tid. Det gælder bl.a. trolddomsforordningen fra 1617 – den første lov, der definerede forskellige former for trolddom. Forordningen medførte en sand lavine af trolddomsprocesser, i hvert fald i Jylland.¹⁷

Men generelt er det min opfattelse, at der var betydelig træghed med at omsætte lov til praksis. Alene de mange bestemmelser, som måtte gentages gang på gang, taler deres tydelige sprog. Det er imidlertid vanskeligt at sige, hvornår trægheden skyldes enten passiv modstand, ligegyldighed eller konservatisme hos befolkningen ude i landet. Hvorfor skulle der fx. gå 8 år, før magistraten i Odense tog sig sammen til at efterkomme forordningen fra 1683 om ensartet mål og vægt i hele riget? Først da magistratens medlemmer blev truet med lønnedskæring, fik man gjort noget ved sagen. End ikke udsigten til et kongebesøg havde fået dem til at bringe det i orden.¹⁸

Som et eksempel på direkte modstand mod centralisering og ensretning vil jeg fremhæve magtkampen mellem staten og håndværkerlavene. Statsmagten søgte at stække lavenes magt, primært fordi monopoldannelsen let førte til forhøjede priser til skade for den jævne befolkning. Magtkampens højdepunkt indtraf, da Christian IV i

¹⁵ Jvf. udtalelser af C. D. Hedegaard i 1774. Se Inger Dübeck: "alt hvis Politien egentlig vedkommer..." Forholdet mellem Danske Lov og den såkaldte politiorning", i: Tamm 1983, s. 172.

¹⁶ Dübeck, s. 155 og 159.

¹⁷ Johansen 1991, s. 34ff.

¹⁸ Aage Fasmer Blomberg: *De magre år. Odense 1660-1700*. (Odense bys historie bd. 3), Odense 1980, s. 196-97.

1613 direkte ophævede alle lav, men 8 år senere blev beslutningen trukket tilbage. Lavenes administrative og uddannelsesmæssige funktioner kunne åbenbart ikke undværes.

Ved forordninger i 1681 og 82 blev lavene pålagt en lang række stramme bestemmelser om svendeuddannelse m.m., men statens kamp mod de internationale håndværkerskikke, zünften, forblev frugtesløs. Dette skal ses i sammenhæng med, at dansk håndværk var afhængig af tilstrømningen af arbejdskraft og know how fra udlandet. Af samme grund måtte et forbud mod svendekroer ophæves efter en snes år - for der var i de foregående år sket et drastisk fald i antallet af tyske svende! Et andet eksempel: Ved forordningen i 1681 bortfaldt det gamle krav om, at en dreng skulle være ægtefødt for at kunne blive lærling. Men endnu i 1832 var det nødvendigt at pointere over for lavenes oldermænd, at det var forbudt at nægte uægtefødte adgang til en håndværkeruddannelse¹⁹.

Udbygningen af regional og lokal administration og politi

Når man skal forklare, hvorfor det gik trægt med at føre statens ensretningsbetræbelser ud i livet, må man også have det dårlige kommunikationsnet og svagheder i den administrative struktur med i billedet. Hvad det sidste angår, foregik der både på centralt og regionalt plan afgørende effektiviseringer ved enevældens indførelse.

På centralt niveau blev der indført kollegiestyre, der var opdelt efter saglige kriterier. De rigsembeder, der havde eksisteret indtil da, havde ikke så klart definerede ressort-områder. En nyhed var også embedet som generalprokurør. Hans vigtigste opgaver var at føre tilsyn med alle civile embedsmænd og at holde øje med inddrivelsen af statens fordringer. Efterhånden blev han også meget ofte bedt om at tage stilling til igangværende lovarbejder og at levere fortolkninger

¹⁹ Om forskellige aspekter af kampen mellem staten og lavene, se: Ole Degn og Inger Dübeck: "Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700", *Håndværkets kulturhistorie*, bd. II, København 1983, s. 24-25, 128, 137, 192ff, 212-213, 223 og 233 samt Vagn Dybdahl og Inger Dübeck: "Håndværket og statsmagten. Perioden 1700-1862", *Håndværkets kulturhistorie*, bd. III, København 1983, s. 137.

af gældende lov. Det blev i 1692 pålagt generalprokurøren at foretage rejser i provinsen for at kontrollere embedsmændenes virke, men der foreligger kun enkelte rapporter fra sådanne rejser. Ellers synes generalprokurøren at være blevet orienteret om embedsmisbrug gennem indberetninger fra lokale embedsmænd og centraladministrationens organer. Og indberetninger var der mange af, for enevældens embedsmænd blev pålagt at skrive stadig flere og mere detaljerede redegørelser om deres arbejde.²⁰

Der blev også skabt kontakter mellem centraladministrationen og lokalbefolkningen, når en regeringskommission var på rejse i provinsen. Nogle af de mest kendte kommissioner er dem, der i årene 1682–85 foretog systematiske undersøgelser af hver enkelt købstads administration og regnskaber. Købstadsmonografierne viser, at kommissionerne bragte mange artige ting for dagen!²¹

På det regionale niveau blev lensmændene i 1662 erstattet med amtmænd. En af amtmændene i hvert stift blev desuden udnævnt til stiftamtmand. Stiftamtmanden havde som en af sine vigtigste opgaver, pligt til at føre tilsyn med købstæderne, mens amtmanden tog sig af landdistrikterne.

Lensmanden havde en langt større grad af selvstyre end amtmanden og stiftamtmanden. Dette gjaldt først og fremmest i de såkaldte frie len (tjenestelen), hvor han oppebar alle lenets indtægter, men til gengæld også svarede alle udgifter. I tiden fra reformation til enevælde foregik dog en omlægning i lensvæsenet i retning af flere regnskabslen, hvor lensmanden fik en fast løn fra staten, men til gengæld skulle aflægge regnskab for kronen for alle indtægter og udgifter. Hvis der var overskud, skulle det gå til kronen. Amt- og stiftamtmand var også på statens lønningsliste (fra 1671).

²⁰ Generalprokurøren er bl.a. beskrevet i: Morten Westrup: "Danske Lov og kongens embedsmænd", i: Tamm 1983, s. 113-28. Westrup behandler også generalfiskalembedet, der blev oprettet i 1655. På anmodning af generalprokurøren skulle generalfiskalen rejse tiltale mod embedsmænd, der havde gjort sig skyldige i embedsmisbrug.

²¹ Se fx. Gert Poulsen og Per Bo Christensen: "Ålborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814". *Ålborgs historie*, bd. 3, Ålborg 1990, s. 16ff.

To af lensmandens største opgaver var at bestyre krongods og at indkræve skatter. Desuden havde han visse militære forpligtelser, og han havde ret til at udnævne underordnede embedsmænd, som fx. retsbetjente.

Alt dette mistede amt- og stiftamtmanden. Krongods- og skatteadministrationen blev overført til en ny embedsmand: amtsforvalteren. Amt- og stiftamtmand kunne derfor i højere grad hellige sig opgaverne som bindeled mellem centralmagt og befolkning, og dette arbejde voksede støt i 1700-tallet. Ja, man kan næsten ikke finde et forvaltningsområde, hvor de ikke fik tildelt beføjelser. Mange opgaver drejede sig om retsvæsenet; således blev de udstyret med *meget* omfattende kontrolmyndighed overfor retsbetjentene. Man kan så spørge, om denne kontrol blev udøvet i praksis – i betragtning af, hvor meget de havde at se til. Men flere købstadsundersøgelser fra 1720 og fremefter giver faktisk indtryk af særdeles nidkær embedsførelse fra stiftamtmandenes side – ikke mindst i forbindelse med embedsrejser, hvor de kunne komme i tale med lokalbefolkningen og høre om deres problemer. Og fra midten af 1700-tallet blev det tilsyneladende almindeligt, at stiftamtmandene selv tog initiativ til forbedring af købstædernes tilstand.²²

Et af statsmagtens store problemer var det beskedne antal af lokale embedsmænd. Da der eksisterede en velfungerende kirkelig forvaltning, blev sognepræsterne inddraget i ordenshåndhævelsen, ikke blot i religiøst-moralske spørgsmål som sædelighed, men også i tiggerbekæmpelsen. I 1587 blev det pålagt præsterne at føre registre over sognets lovlige tiggere (ligesom de i øvrigt skulle sørge for behørig afstraffelse af de ulovlige tiggere).²³ Man kan betragte tiggerfortegnelserne, hvoraf enkelte er bevaret, som forskud på den langt mere omfattende personregistrering i 16 - 1700-tallet. Der tænkes især på indførelsen af kirkebøger i 1645. Et mere overset aspekt er, at der i anden halvdel af 1600-tallet – som endnu et led i den generelle

²² Om energiske stiftamtmand: Munch, bd. I, s. 128 og bd. II, s. 11, Aage Fasmer Blomberg: *Fåborg Bys Historie*, bd. I, Fåborg 1955, s. 149ff og Jørgen Mikkelsen: "'Her er et uroeligt og ulydigt Folck'. Forholdet mellom stiftamtmand, byfoged og befolkning i Skælskør i årene 1749-1752", i: Tommy Christensen m.fl. (red.): *Slægter - skjolde - steder. Festskrift til Knud Prange*, Odense 1990, s. 197-212. Se også Linde, s. 66ff og 97ff. Munch nævner også, at stiftamtmandtilsynet med købstæderne var ret tilfældigt op til omkring 1700 (bd. I, s. 104ff).

²³ Krogh, s. 54 og 56.

disciplinering af befolkningen – indførtes skrappe krav om pas og skudsmål, og også her var det sognepræsten, der måtte bære den administrative arbejdsbyrde.²⁴

Til trods for den voldsomt voksende mængde af politiopgaver blev der i periodens løb kun oprettet et eneste regulært politi-embede i Danmark. Det var embedet som Københavns politimester, der blev til i 1682.²⁵ Ellers benyttede statsmagten sig af det allerede eksisterende embedsværk - samt godsejerne. Vigtigst i denne sammenhæng var underrettsdommerne, herreds-, birke- og byfogederne, der i 1701 reelt fik status som lokale politimestre, under stiftamtmandens og senere amtmandens tilsyn. I perioden fra 1684 til 1701 havde Københavns politimester overordnet politimæssigt tilsyn med hele landet.

Også på det laveste embedsniveau skortede det gevaldigt med politimæssig arbejdskraft. Selv i en by som Odense, der i 1600-tallet havde nærvæd 4000 indbyggere, bestod ordensmagten på samme tid af 2 bysvende, 2 assistenter og et korps af natvægttere. Bedre stod det ikke til i Ribe, der omkring 1600 måtte nøjes med 4 vægttere og 2 stadsbude. Dog antager Ole Degn, at byens borgervæbning, der egentlig havde til opgave at bekæmpe ydre fjender, også er blevet brugt i politimæssigt øjemed.²⁶

På landet har sognefogeder været kendt fra 1500-tallet. Der har antagelig været store lokale forskelle på opgaver og arbejdsbyrde. Fx. må man gå ud fra, at vilkårene har været forskellige på privat gods og krongods. Men hovedfunktionerne har formentlig været at føre tilsyn med landbefolkningens pligtarbejde (vejarbejde m.m.) og pligt-kørsler, at medvirke ved indkrævning af skatter og landgilde og at deltage i synsforretninger.²⁷

I landsbyer, hvor der ikke boede en sognefoged, blev oldermanden, der var leder af bylavet – landsbyfællesskabets organisation – anvendt til nogle af de samme funktioner.

²⁴ Krogh, s. 67-70.

²⁵ Se herom i: Henning Koch: "Politimyndighedens oprindelse (1681-1684). Organisation og beføjelser", i: *Historisk tidsskrift*, bd. 82, 1982-83, s. 27-56. Bemærk også Dübeck's kommentarer i: Tamm 1983, s. 164-65.

²⁶ Knud V. J. Jespersen i E. Ladewig Petersen m.fl.: *De fede år. Odense 1559-1660*. (Odense bys historie, bd. 2), Odense 1984, s. 192-93 og Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, bd. I, Århus 1981, s. 404.

Selv om sognefogeden nævnes i lovgivningen omkring 1740, blev han først i 1791 officielt et led i embedshierarkiet. Fra nu af havde han fastlagte opgaver, der var defineret i en instruks, som den lokale herreds- eller birkefoged havde forfattet og amtmanden havde godkendt.²⁸ Oldermændene skulle være en slags underfoged, men hans arbejdsområde vedblev at have et temmeligt diffust præg.

I min gennemgang er jeg hidtil stort set gået uden om godsejernes rolle i forvaltningen. Men denne rolle må endelig ikke undervurderes. Det stred klart imod den enevældige statsmagts principper om enstregt administration at uddelegere myndighed til private. Men staten manglede – som jeg har skitseret – ressourcer til ved egen hjælp at føre sin politik ud i livet. Derfor måtte man (ved forordninger af 1662 og 1683) overlade det til godsejerne og deres administrative apparat at tage vare på skatteopkrævningen og militærudskrivningen inden for de respektive godsdistrikter. Indtil landboreformerne i slutningen af 1700-tallet havde Danmark derfor, hvad Birgit Løgstrup har kaldt en *bortforpagtet statsmagt*.²⁹ Udtrykket giver navnlig mening, når man tager i betragtning, at ca. 2/3 af Danmarks jord

²⁷ Om sognefogeder, se bl.a. Johs. Lind: "Sognefogeder før 1750. Sognefogedernes stilling i Koldinghus amt", i: *Fortid og nutid*, bd. XXXV, 1988, s. 189-210 og Merete Dahlerup: "Delefoged og sognefoged. Om fogder i lensadministrationen i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet", i: Aage Andersen m.fl. (red.): *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 351-60. Merete Dahlerup beskriver den store forskel mellem sognefogeder og delefogeder. Sidstnævnte, der kendes fra Jylland og Fyn i 15-1600-tallet, optrådte væsentligt mere selvstændigt end sognefogederne. Fx. var delefogederne anklagere ved mange retssager.

²⁸ Løgstrup 1982, s. 192-199, Lotte Dombernowsky: "Politiforvaltningen på landet i Danmark i perioden 1750-1820", i: *Politihistorisk selskab. Årsskrift* 1983, s. 8-15 og samme: "Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere". *Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring 1800*, Odense 1985, s. 55-56.

Her fremgår det, at den nye sognefoged-ordning langt fra altid fungerede efter hensigten, for det var vanskeligt at få sognefogeden til at skride tilstrækkeligt resolut ind over for lovovertredere blandt hans naboer. Ordningen havde imidlertid også den fordel, at sognefogeden – som en mand af folket – vidste langt mere om, hvad der rørte sig i almuens, end herreds- eller birkefogeden. Han kunne derfor være et nyttigt mellemled mellem lokalbefolkningen og embedsmændene.

²⁹ Birgit Løgstrup: "Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede", i: *Bol og by* 1985, s. 21-58 og samme: "The Landowner as Public Administrator: The Danish Model", i: *Scandinavian Journal of History*, vol. 9, nr. 4, 1984, s. 283-312.

var på private godsejeres hænder i årtierne omkring 1700, og når stiftelsesgodset (universitet, hospitaler m.v.) medregnes, bliver det endda omkring 3/4.³⁰

Til godsejernes offentlige opgaver hørte også en række pligter af retslig art. Fx. fungerede de som ordensmagt og som skifteret over fæsterne.³¹ Et andet vigtigt aspekt var, at alle adelige og en del borgerlige godsejere havde ret til at påtale undersåtternes forbrydelser for domstolene og ret til at eksekvere straffen bagefter – herunder at opkræve bøder. Man taler om sigt- og sagefaldsret, når det drejer sig om forseelser, der gav bødestraf, og om hals- og håndsret ved kriminelle handlinger, der kunne medføre livs- og legemsstraf. Denne påtale- og eksekutionsret vender jeg tilbage til i anden sammenhæng.

Det private element i administrationen nåede sit højdepunkt med greverne og friherrerne (baronerne) – den ny højadel, der blev til i tiden efter 1671. Ved at udstede greve- og friherreprivilegier ønskede kongen at skabe en ny adelsgruppe, der måtte anses for mere loyal overfor monarken end den gamle adel, der havde mistet rettigheder i forbindelse med enevældens indførelse. Grever og baroner, under ét kaldet lensbesiddere, fik særlige beføjelser, deriblandt (for de flestes vedkommende) amtmandskompetence.³² Dette betød, at de ikke, som andre godsejere, stod under amtmandens og amtsforvalterens tilsyn, når de forvaltede offentlige opgaver.³³ De sorterede direkte under centraladministrationen. Man kan også sige, at de fik ret til at føre tilsyn med sig selv. Og nogle grevskaber i 1700-årene var da også nærmest at betragte som små stater i staten. Det gjaldt bl.a. det

³⁰ E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700. Dansk socialhistorie*, bd. 3, København 1980, s. 385-386.

³¹ Om hvordan skifteretten kunne udnyttes til godsejerens økonomiske fordel, se Løgstrup 1985, s. 31-32. Det skete ikke sjældent, at en skiftemyndighed for økonomisk vindings skyld foretog skifter, der egentlig hørte under en anden myndighed. Det samme gælder for auktioner. Se Dombernowsky: *Lensbesidderen...*, s. 219ff, 230ff, 242ff og 265ff.

³² Dombernowsky: *Lensbesidderen...* er den hidtil mest grundige undersøgelse af grevskaber og baronier. De len (grevskaber og baronier), der blev oprettet efter 1671, må ikke forveksles med dem, der eksisterede før 1660; Dombernowsky giver (s. 31ff) en fyldig redegørelse for det nye lensbegreb.

Der blev i alt oprettet 32 grevskaber og baronier, heraf nogle så sent som i begyndelsen af 1800-tallet. I 1849-50 bortfaldt alle de særrettigheder, som grever og baroner hidtil måtte have nydt.

³³ Dog havde grever og baroner ingen særrettigheder inden for udskrivningsvæsenet.

vestfynske grevskab Wedellsborg, hvor greven i 1740'erne lod hånt om helligdagslovgivningen og så igennem fingre med sine undersåtters smugleri og landprang – til stor irritation for købmændene i de nærmeste købstæder. Og da Fyn i 1745 var truet af en kvægpest-epidemi, og stiftamtmanden på kongelig ordre udstationerede militære vagtposter i alle kystområder, lød der kraftige protester fra grev Wedell. Greven lod forstå, at han nok selv skulle etablere den fornødne vagt på *sin* kyststrækning. Stiftamtmanden gav efter, og han måtte siden konstatere, at grevens karantæneforanstaltninger var ret så lemfældige. Men stiftamtmanden havde ikke rigtigt mulighed for at gribe ind; han kunne højst komme med henstillinger.³⁴

Domstolene og deres betjening

Mens Danmark i meget høj grad savnede et politi, havde landet fra periodens begyndelse et fuldt udbygget hierarki af domstole.³⁵

– Øverst finder vi rettertinget, der havde hele riget som sit dækningsområde. Formelt fungerede kongen og samtlige rigsråder som dommere, men reelt blev mange sager overladt til rigens kansler. Efter enevældens indførelse tog rettertinget navneforandring til højesteret, og fra nu af skulle halvdelen af dommerne være af borgerlig herkomst. Kongen bevarede en vis indflydelse, idet visse sager skulle forelægges for ham inden domsafsigelse.

– Dernæst kommer landstingene: ét for hver landsdel, dvs. oprindeligt 7, senere 5. Indtil 1660 havde adelsmænd eneret på at være dommere. Derefter begyndte de borgerlige dommere at vinde terræn, men der

³⁴ Sagen om kvægpest er beskrevet i detaljer i: Anne Riising: "Dansk lokaladministration i 1700-tallet (Fyns Stiftamt)", i: *Från medeltid til välfärdssamhälle*, Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar, Uppsala 1976, s. 191-93 og Dombernowsky: *Lensbesidderen...*, s. 110-12. Iflg. sidstnævnte fik amtmændene i 1778 ret til også at organisere vagthold på grevskaber og baronier i tilfælde af kvægpest.

³⁵ Her nævnes kun de vigtigste typer af domstole. Dertil kommer en række særdomstole, specielt i København. Se herom i: Harald Jørgensen 1980 og Henrik Stevnsborg: "Samfundets' og 'statens' strafferetspleje", i: *Historisk tidsskrift*, bd. 82, 1982-83, s. 1-26.

var stadig gennem hele 1700-tallet et betydeligt adeligt islæt. Generelt var landsdommerne fagligt meget velfunderede; mange havde været ansat i centraladministrationen eller havde haft tilknytning til højestret, og en del havde gjort juridiske studier ved udenlandske universiteter.³⁶

– Nederst i pyramiden følger de lokale domstole: Købstæderne havde byting og rådstueretter, hvor hhv. byfoged og magistrat var dommere. I ældre tid var det almindeligt, at borgmestre og rådmænd optrådte som meddommere på bytinget og, at byfogeden tog del i rådstuerettens afgørelser, men dette blev forbudt i 1636.³⁷

På landet var der herredsting og birketing. Man taler om kongelige og private (som regel adelige) birker. Der var ikke mange forskelle mellem kongelige birker og herreder. De private birker, derimod, bestod typisk af de ejendomme, der hørte til et bestemt gods. Dette kunne være særdeles upraktisk, hvis fæstegodset til en hovedgård ikke lå samlet, men var spredt over et større område. Mange landsbyer var delt mellem flere retskredse.

³⁶ Kai Fr. Hammerich: *Den danske dommerstand under enevælden*, København 1931, s. 34ff og 156ff. Hammerich er et standardværk om social rekruttering af dommere i 16-1700-tallet.

³⁷ Poul Johs Jørgensen, s. 510-511.

Svend Larsen har i: "Byting og Raastueret i Odense før 1649", i: *Til Knud Fabricius. 13. August 1945*, København 1945, s. 136-59 (en artikel, der dækker perioden 1609-49) vist, at byens rådstueret var alene om at behandle skifter og umyndiges værgeomål og sager vedr. kommunale anliggender, næringsvæsen, toldsvig og injurier. Derimod var voldssager helt overladt til bytinget. Gældssager og tinglysning af skøder og pantebreve hørte til begge domstoles arbejdsområde, men den velstillede del af befolkningen gjorde i så fald udelukkende brug af rådstueretten (indtil 1619): "Det sømmede sig ikke for en Patricier at lade sine økonomiske Mellemværender blive paadømt af Bytinget" (s. 154). Der var også markante forskelle på, hvordan sagerne blev afsluttet ved de to domstole. Fx. blev straffeformen "fordeling" (hvor straffen bestod i, at sagsøgte blev udelukket fra at gøre brug af tinget, indtil han havde gjort skaden god igen) anvendt overordentlig meget på bytinget, men slet ikke ved rådstueretten. Præcis det samme gør sig gældende i Ribe (jvf. Henrik Stevnsborg: "'Tak Gud min søn, at du ikke kom for Riberret'. Retspleje i Ribe 1590-1594", i: Grethe Christensen m.fl. (red.): *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, s. 213ff). I Ribe kan der til gengæld ikke ses noget klart mønster for, hvordan sagerne fordelte sig mellem de to domstole. Således blev en del volds-, tyveri- og injuriersager behandlet ved rådstueretten. Heller ikke for Helsingør i 1600-tallet har det været muligt at foretage en sondring mellem rådstuerettens og bytingets arbejdsfelt (jvf. Jens Chr. Vesterskov Johansen og Henrik Stevnsborg: "'Herom findes intet i Danske Lov...'. Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør", i: Tamm 1983, s. 187).

I de private birker havde godsejeren ret til at udnævne birkefoged og -skriver, men fra 1690 skulle valget bekræftes af kongen. Langt fra alle godsejere havde birkeret, men et greve- eller friherreprivilegium gav automatisk ret til at oprette et eller flere birker inden for det pågældende godsområde. Derfor voksede antallet af private birker stærkt imellem 1671 og slutningen af 1700-tallet.³⁸

Det er almindeligt antaget, at de fleste herreds- og birkefogeder i 15 - 1600-årene var bønder og, at byfogeder mestendels blev rekrutteret blandt de mindre købmænd. Borgmestre og rådmænd, derimod, kom fortrinsvis fra de øverste købmandslag.³⁹

Men fra slutningen af 1600-tallet blev embederne som kongelige retsbetjente og magistrats-medlemmer i stigende grad besat med folk udefra. Undersøgelser på grundlag af gratialprotokoller (ekstrakt- og resolutionsprotokoller for ansøgere til gejstlige og verdslige embeder) fra omkring 1710 og fra perioden 1735 - 65 viser, at en meget stor del af dem, der blev udnævnt, havde administrativ erfaring som skrivere el. lign. fra offentlige eller private kontorer. Men man finder også flere andre typer: I begyndelsen af 1700-tallet ser der ud til at have været en del tjenere fra kongelige og private herskaber, ligesom teologiske studenter og tidligere underofficerer ikke var noget særsyn. Senere blev en prokuratorbevilling et ganske godt adgangskort til et retsbetjent- eller magistratsembede.⁴⁰

Da de private birkeembeder ikke optræder i gratialprotokollerne, er det vanskeligere at udtale sig om birkefogedernes og -skriverens baggrund. Af en indberetning fra stiftamtmanden i Viborg i 1751 fremgår det dog, at de private birkers retsbetjente i meget høj grad blev rekrutteret blandt herskabernes ridefogeder, ladefogeder og

³⁸ Dombornowsky: *Lensbesidderen...*, s. 82-97 (der blandt meget andet beskriver forskellene mellem lensbirkerne, dvs. grevernes og baronernes birker, og andre private birker) og Løgstrup 1985, s. 28-29. Se også: Thomas Munck: *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708*, København 1979, s. 146, hvor der argumenteres for, at birkeret var en meget værdsat rettighed, i det mindste blandt nogle godsejere.

³⁹ Hammerich, s. 23ff. Om rekrutteringen af byfogeder i Ribe og Odense, se Degn, bd. I, 1981, s. 332, Larsen, s. 138 og Jespersen, s. 198-99.

⁴⁰ Hammerich, s. 31-32 og 114 og Ilsøe, især s. 86-89. Prokuratorerne kendes fra første halvdel af 1600-tallet; der blev i 1638 udstedt forbud mod deres aktiviteter på landet. Se Palle Rosenkrantz: *Prokuratorerne i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede 1638-1810*, København 1927.

andre ansatte. Dette indtryk bekræftes af flere andre kilder. Fx. viser fynske godsarkivalier fra 1780'erne, at en person kunne være birkefoged og godsinspektør på samme tid. Ligesom det var ret almindeligt, at lensbesidderens amtmandsforretninger blev varetaget af birkefogeden.⁴¹

Der er næppe tvivl om, at dette afhængighedsforhold ofte har haft en negativ indflydelse på birkefogedens embedsførelse. Men man må være varsom med at drage generelle slutsatser om retstilstanden på de private birker, sammenlignet med de kongelige retskredse. En undersøgelse af tingbøger fra Skast herred 1636 – 40 og Herlufsholm birk (hvor Herlufsholms lærde skole var birkepatron) 1616 – 33 falder således ud til fordel for sidstnævnte. Skoleadministrationen blandede sig næsten ikke i birketingets arbejde, hvorimod lensmanden havde et stort ord at skulle have sagt ved Skast herredsting, hvor han repræsenterede kronens interesser.⁴² Spørgsmålet er så, om Herlufsholm birk er særligt repræsentativ for alle birker.

Der kendes også flere eksempler på, at retsbetjente ved private birker stillede sig på almuens side imod godsejeren. Ja, i 1672 gik birkeskriver Anders Nissen ved Møgeltønder birk i Vestslesvig ligefrem i spidsen for et oprør mod godsejeren på Schackenborg – i anledning af, at denne havde til hensigt at genindføre avlingshoveri på sit gods. Oprøret, der tilsyneladende også fik tilslutning fra birkefogedens side, omfattede bl.a. et veritabelt bondetog (ca. 60 bønder) til København. I 1674 blev Nissen landsforvist p.g.a. sine oprørske handlinger, men da godsejeren døde et par år senere, vendte Nissen tilbage til hjemegnen for at genoptage kampen mod herskabet.⁴³

Selv om det opstillede hierarki af domstole har rødder langt tilbage i middelalderen, blev appelsystem og instansfølge først rigtigt udviklet i 1500-tallet. Dette hænger uden tvivl sammen med den ændring, der fandt sted i bevis-systemet. Den gamle proces-form,

⁴¹ Hammerich, s. 29 og Dombernowsky: *Lensbesidderen...*, s. 89 og 98-99.

⁴² Thomas Munck i John T. Lauridsen og Thomas Munck: "Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet", *Fortid og nutid*, bd. XXIX, 1982, s. 641.

⁴³ Peter K. Iversen: "Herremand og bonde i Vestslesvig", i: *Sønderjyske Aarbøger* 1942-43, s. 90ff. Se også Dombernowsky: "Vort gammeldanske rets- og forvaltningssystem. Menigmand og myndigheder 1600-1750", *Politi-historisk selskab. Årsskrift* 1984, s. 19. Her drejer det sig om en birkefoged, der i 1743 tog sin afsked i protest mod godsejerens behandling af bønderne.

hvor en sag blev afgjort ved en formel edsaflægning, blev lidt efter lidt fortrængt – både i lovgivning og retspraksis – af vidnebeviset, hvor dommeren eller dommerkollegiet *skulle* fælde dom efter at være blevet konfronteret med forskellige, og måske modstridende, vidneudsagn.⁴⁴ Denne afgørelse havde en mindre definitiv karakter end edsaflægningen. Derfor gav det nu mere mening at appellere den til højere sted.

Men de lovgivende myndigheder spillede så sandelig også en rolle i denne udvikling. Recessen af 1537 fastslog, at alle retssager, der ikke efter gældende lov hørte under landstinget, skulle anlægges ved herredstinget (eller tilsvarende underdomstol), hvor dommeren havde pligt til at afsige dom. Han måtte ikke som tidligere henvise vanskelige sager til landstinget. Derimod stod det parterne frit for at indstævne den afsagte herredstingsdom for landstinget.

Det blev også forbudt at anvende rettertinget som 1. instans – undtagen i sager, der angik adelsmænds liv og ære.

Og i 1576 fastslog Frederik II, at alle, der ved underretten var blevet dødsdømt for trolddom, skulle have deres sag prøvet ved landstinget. Baggrunden for forordningen var nogle konkrete sager, som var indbragt for rettertinget de foregående år. Der viste sig i alle de pågældende tilfælde at være sket alvorlige procedurefejl ved herredstingene, men for sent: troldkvinderne var allerede brændt, inden rettertinget nåede at udtale sig.⁴⁵ Jens Chr. Vesterskov Johansen har analyseret Viborg landstings trolddomsdomme i 1600-tallet og han konkluderer, at forordningen fra 1576 kom til at yde de trolddomsanklagede en vis retsbeskyttelse og under alle omstændigheder en ensartet behandling. For landsdommerne var meget konsekvente i deres praksis og afviste alle domme, der byggede på løse rygter og vidneudsagn i "egen sag". Derfor blev næsten halvdelen af de dødsdømte frikendt ved landstinget.⁴⁶

⁴⁴ Edsbeviset spillede en meget beskeden rolle allerede i Christian IV's lovgivning, og i Danske lov fylder det kun 8 små artikler. Fx. er den gamle partsed med mededsmænd nu gledet ud. Lovgivernes modvilje mod eden skyldes først og fremmest den hyppige brug af meneder i 15-1600-tallet. Den gamle opfattelse af, at menedere var fortabt på dommens dag, havde unægtelig ikke længere så stærkt et tag i befolkningen. Se Fenger 1983, bl.a. s. 437 og Tamm og Jørgensen, s. 69-72.

⁴⁵ Karsten Sejr Jensen: *Trolddom i Danmark 1500-1588*, København 1982/1989, s. 39-40.

⁴⁶ Johansen 1991, s. 31.

Systemet med tvungen appel i visse sager blev yderligere udbygget under enevælden. Fx. blev det i 1683 påbudt, at alle underrettens dødsdomme i drabssager skulle påkendes af landstinget (Danske Lov 1.24.51) og i 1686, at alle trolddomsdomme skulle indankes til højesteret. Og fra 1735 måtte ingen dødsdom af nogen slags – incl. højesteretsdomme – eksekveres, før der var afgivet kongelig resolution derom.

Appelsystemet fik stor betydning i praksis, ikke mindst i sædelighedssager såsom incest og fødsler i dølgsmål. I løbet af 1700-tallet kom Danske Lovs religiøst motiverede bestemmelser om kvalificeret dødsstraf i disse sager alvorligt i strid med den fremvoksende rationalistiske retsopfattelse, der lagde vægt på, at straffen skal tjene det almene bedste, og at det kun er rimeligt at anvende dødsstraf for forbrydelser, der bringer den almindelige sikkerhed i fare. Underretten fortsatte dog med at dømme i overensstemmelse med Danske Lov, men ikke sjældent gjorde dommerne en personlig tilføjelse med anmodning om benådning eller strafnedsættelse ved en højere retsinstans. Og som århundredet skred frem, blev den endelige afgørelse (afsagt ved landstinget, højesteret eller kongens bord) stadigt mildere. Langt op i tiden forekom dog ind imellem reminiscenser af de gamle straffereformer: så sent som 1779 befalede kongen, at en kvinde, der havde ombragt sit spædbarn, skulle straffes med halshugning med økse, hovedet skulle sættes på stage, og hun skulle begraves på retterstedet.⁴⁷

⁴⁷ Beth Grothe Nielsen: *Letfærdige Qvindfolk - om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, København 1982, s. 76. Bogen bygger på en systematisk gennemgang af sager vedr. barnedrab, fødsler i dølgsmål og lign., afsagt ved Nørrejylland lands-ting 1719-1805.

Af anden litteratur om retspraksis i sædelighedsager i 1700-tallet kan bl.a. nævnes: Georg Hansen: *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede*, København 1957, Tage Holmboe: "Højesteret og strafferetten", i: Povl Bagge m.fl. (red.): *Højesteret 1661-1961*, bd. II, København 1961, s. 120-155, Carsten Hess: *Karen Jørgensdatter-sagen. Et dølgsmålsdrama 1764*, København 1989 og Jørgen Mikkelsen: "...thi ogsaa saadanne Misgierninger forstyrrer den almindelige Roe og Sikkerhed'. En incestsag fra 1780'erne og dens følger. Et familiedrama", i: *Årbog for historisk samfund for Sorø amt* 1990, Ringsted 1990, s. 7-57.

Om rationalismens straffesyn, se Tamm 1989, s. 184ff.

Fra og med 1680'erne blev Københavns Universitets teologiske fakultet - og siden hen det juridiske fakultet - rådspurgt af kongen og Danske Kancelli, når det drejede sig om evt. benådning i incestsager. Dette emne er behandlet af Holmboe 1961 (s. 146ff) og af Már Jónsson i: *Guds ord og døden: danske teologer og blodskam 1680-1740*. Manuskript til Nordisk historikerkonference i Umeå 1991. Jónsson påviser bl.a., at flere teologer i 1730'erne argumenterede for formildelse af straffen i visse sager.

Procesformen ved de lokale ting gennemgik en meget markant udvikling mellem 1550 og 1750. I 1500-tallet havde tingforsamlingen en stor indflydelse, takket være forskellige former for nævn (sandemænd, ransnævninge og kirkenævninge), hvoraf nogle var permanente, mens andre blev nedsat for den enkelte sag.⁴⁸ I ejendoms- og tyverisager var det endda almindeligt, at dommeren overlod hele afgørelsen til de udmeldte mænd. For at fastholde dommerens ansvar blev det i 1551 påbudt, at dommeren og nævningene skulle afsige dom i fællesskab i de sager, der kunne koste den anklagede livet.⁴⁹ Ikke desto mindre kan J. Kinch i sin gennemgang af Ribe bys retsvæsen 1536 – 1660 konstatere, at volds- og drabssager for det meste ikke blev afgjort af byfogeden, men derimod af et nævn, bestående af de 12, der boede nærmest ved gerningsstedet. Han kan også påvise, at nævningene traf deres afgørelse, der blev aflagt som en ed, ved stemmeflertal.⁵⁰

Nævningene i trolddomssagerne fra Helsingør er et eksempel på, hvor aktivt institutionen kunne fungere. Karsten Sejr Jensen viser, at de ikke blot afsagde domme, men også stod for afhøring af vidner, og de var villige til at foretage rejser for at få vidnesbyrd om den sigtede og for at undersøge anklagerens beviser.⁵¹ Men måske var nævningene mere end almindeligt interesserede i trolddomssager, fordi denne type af sager i så høj grad involverede byens sociale netværk og ikke bare handlede om kontroverser mellem 2 – 3 mennesker.

Arbejdet som nævning kunne også være tidkrævende, når det drejede sig om markskelsager, hvor de udmeldte mænd skulle studere gamle breve, høre vidnesbyrd fra folk på egnen og besigtige åstedet for at anbringe skelsten.⁵²

⁴⁸ Om tinget og dets virksomhed og fysiske rammer i 15-1600-tallet, se Jens Ulf Jørgensen 1969/82, s. 307ff. Om sandemænd, se bl.a. Fenger 1983, s. 437.

⁴⁹ Poul Johs. Jørgensen, s. 507-08.

⁵⁰ J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, bd. II (1536-1660), København 1884, s. 659 og 662-63.

⁵¹ Sejr Jensen, s. 46.

⁵² Jens Ulf Jørgensen 1969/82, s. 313.

Sandsynligvis har herredstinget i 1500-tallet også, i visse situationer, fungeret som et politisk organ – som et talerør for almuens protester overfor godsejere og centrale myndigheder. Ladewig Petersen har fremlagt flere eksempler, der kan pege i denne retning.⁵³

En sådan situation var totalt utænkelig i 1700-årene. Da var det folkelige element i underrettens arbejde reduceret til de 8 stokkemænd (tinghørere). De deltog i retsmøderne for bagefter at kunne bevidne, hvad der var sket. Iflg. Danske Lov skulle de også være med i domsafsigelsen i sager vedr. liv og ære. Men flere lokalundersøgelser fastslår samstemmende, at institutionen havde udviklet sig til den rene karikatur. Det borgerlige ombud som stokkemænd var ringeagtet, og det var såre almindeligt at betale sig fra det. Resultatet var, at stokkemændene tit var gamle og affældige mænd, der måske knap nok kunne se og høre. Ordningen var med Helle Linde's ord blevet en "understøttelsesforanstaltning uden nogen retslig betydning".⁵⁴

Det er nærliggende at spørge til de nærmere omstændigheder i denne dramatiske udvikling mellem 15- og 1700-årene, men her bevæger vi os ind på et næsten uudforsket område. Dog er det givet, at de afgørende faser fandt sted i 1600-tallet. Danske Lov begrænsede nævnenes rolle til næsten ingenting.⁵⁵ Men måske var de allerede da gået af brug mange steder? Under alle omstændigheder tyder det på, at tingene efter midten af 1600-tallet ikke formåede at tiltrække så mange deltagere som tidligere. I Odense blev der dog endnu i 1660'erne og 70'erne anvendt nævninge til at afgøre sager om manddrab, sår, voldtægt og ulovlig frihedsberøvelse. Nævningene, der var udmeldt for et år ad gangen, blev fortrinsvis rekrutteret blandt håndværkere og mindre handlende. Byens stokkemænd kom på dette tidspunkt fra de samme sociale lag.⁵⁶

⁵³ Ladewig Petersen 1980, s. 177-78.

⁵⁴ Linde, s. 59-60. Se også Dombernowsky 1984, s. 22.

⁵⁵ Danske Lov (1.16.1-18) taler om sandemænd i tvivlsomme drabssager og i markskelsager. Hvad drabssagerne angår, havde sandemændene ret til at sværge på, at de ikke kunne fremskaffe oplysninger. Og formentlig har dette ofte været umuligt, eftersom sandemændene kun måtte inddrages, når dommeren ikke selv kunne klare sagen. M.h.t. markskelsagerne taler Danske Lov (1.17) også om synsmænd, der havde tilsvarende opgaver. Sandemændene gled ud af brug i 1700-tallet. Fenger 1983, s. 437-38.

⁵⁶ Blomberg 1980, s. 293-94.

Vores viden er noget større, når det gælder retsbetjentenes virke. Det er tydeligt, at der skete en vis professionalisering af disse embeder i løbet af 1600-tallet. Fra at være æreshverv med en ganske beskedne arbejdsbelastning gik de mange steder, især i større købstæder, over til at blive byrdefulde deltidsbeskæftigelser, hvor arbejdet efterhånden fik en meget blandet karakter.⁵⁷

Ændringen i rekrutteringen af byfogeder skal ses i dette lys. Købmændene, der tidligere havde følt det som en ære at påtage sig et dommerembede, nærede nu stor modvilje mod det, fordi de frygtede, at det – p.g.a. arbejdets omfang – ville give afbræk i deres næring. Af samme årsag var magistratsembeder heller ikke nær så attraktive som tidligere. Og dette var igen en væsentlig baggrund for, at mange borgmester- og rådmandsembeder blev nedlagt ved købstadsforordningen i 1682. I de mindre købstæder forsvandt hele magistraten, og alle dens funktioner blev overført til byfogeden. Nedlæggelsen af magistratsembeder fortsatte gennem hele 1700-tallet.⁵⁸

Der blev også stillet andre krav til selve dommerfunktionen. En forordning fra 1751 om delinkventsager (sager vedr. tyveri, røveri, drab, mordbrand m.v.) forpligtede dommeren til at sørge for, at alle "lovlige Vidner" var blevet afhørt, førend dommen kunne afsiges. Det var altså ikke længere tilstrækkeligt grundlag for en domsafsigelse, at der forelå en tilståelse fra delinkventens side. Det er naturligt at se denne

⁵⁷ Om retsbetjentenes embedsfunktioner, se Harald Jørgensen 1985, s. 141-57.

⁵⁸ P. Munch, bd. I, s. 196ff. Med udgangspunkt i Svend Larsens disputas om det fynske rådsaristokrati i 1600-tallet påviser Jespersen (s. 158-63 og 171), at der allerede i 1620'erne og 30'erne skete et skred i rekrutteringen af magistratsmedlemmer i Odense. Mens rådmands- og især købmændsstillingerne hidtil udelukkende havde været beklædt af "den gamle, solide, succesrige, hjemmegroede købmændselite", begyndte "administratortypen" (dvs. folk med betydelige administrative forudsætninger, især fra lensvæsenet og anden offentlig administration) nu at sætte deres stærke præg på byrådsarbejdet. Disse mænd ernærede sig ganske vist også som købmænd, men mange af dem var tilflyttere, og nogle brugte øjensynlig magistratsarbejdet som "social løftestang" i lokalsamfundet. Når de overhovedet fik denne mulighed, skyldes det imidlertid, at byens storkøbmænd ikke nærede samme lyst til at sidde i magistraten, som det tidligere havde været tilfældet. Hertil føjer Jespersen den væsentlige pointe, at magistratsarbejdet i en storby som Odense krævede langt mere administrativ viden end tidligere - i og med, at magistraten i stigende grad blev regeringens lokale repræsentant. Professionaliseringen af magistraten i Odense kan derfor ses i sammenhæng med den generelle udbygning af magtstaten i Danmark - hvor netop tiden omkring 1630 spiller en meget væsentlig rolle.

forordning som et vigtigt led i overgangen fra akkusatorisk til inkvisitorisk princip i straffesager. Det akkusatoriske princip er kendetegnet ved, at sagens parter, herunder evt. prokuratorer, selv tilrettelægger sagens forløb, mens dommeren fører lav profil, indtil dommen skal afsiges. Ved inkvisitorisk proces, derimod, er det dommeren, der har den aktive rolle: han styrer sagens gang ved sine undersøgelses-spørgsmål. Overgangen fra akkusatorisk til inkvisitorisk rettergang må betragtes som en gradvis proces, der forløb fra slutningen af 1600-tallet til omkring 1800.⁵⁹

Spørgsmålet er nu: Formåede retsbetjentene at leve op til de forøgede krav? Man skal være forsigtig med at generalisere, og navnlig er det vigtigt at understrege, at vi ved yderst lidt om kvaliteten af dommere og skrivere før enevælden.⁶⁰ Men fra de sidste årtier i 1600-

⁵⁹ 1751-forordningen skal ses på baggrund af, at underrettsdommernes rolle ved opklaring af delinkventsager synes at have været usædvanligt ringe i de første årtier af 1700-tallet, hvad der hænger sammen med prokuratorernes og den skriftlige procedures fremmarch (jvf. Hammerich, s. 55 og Løgstrup 1982, s. 140ff).

På den anden side blev inkvisitorisk procesform anvendt i den såkaldte Inkvisitionskommision, der blev etableret i 1686 m.h.p. behandling af københavnske tyverisager. I praksis kom den til at beskæftige sig med meget andet, bl.a. mord, falskmøntneri og utugt.

Et andet vigtigt aspekt er, at politisager (dvs. mindre forseelser såsom overtrædelse af lovgivningen vedr. helligdage, køb og salg, vej- og brandvæsen, tyende og løsgænger) blev udskilt som et særligt sagområde i 1701. Politioordningen bestemte, at herreds-, birke- og byfogeder skulle underrette stiftamtmanden om strafbare handlinger inden for deres jurisdiktioner, og når han havde fastsat en passende bøde, var det op til retsbetjentene at indkræve det skyldige beløb. I 1741 fik underrettsdommerne pålæg om selv at dømme i politisagerne. Det skete efter en særlig, summarisk procesform, der må have givet dommeren en afgørende rolle i retssagens forløb.

Retspraksis i 1700-tallets politisager er et næsten jomfrueligt forskningsområde, men Johansen og Stevnsborg har dog godtgjort, at der allerede i 1706 eksisterede en lokal politiret i Helsingør, hvor der blev anvendt en udpræget inkvisitorisk procesform (Johansen og Stevnsborg 1983, s. 189). Stevnsborg mener også, at inkvisitorisk proces var meget udbredt i københavnske politisager lige fra omkring 1700 (Stevnsborg 1982, s. 20-22, 24-25). Om politisager i øvrigt, se Dombernowsky: *Lensbesidderen...*, s. 123-24 og Krogh, s. 94-95.

⁶⁰ I flere værker lyder der lovord om de danske dommers standard i 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet. Denne antagelse bygger først og fremmest på Hans H. Fussing's disputats: *Herremand og fæstebonde*, København 1942/1973: Fussing gennemgik et større antal herredstings-, landstings- og rettertingsdomme vedr. hoveri og fæstevæsen fra 1536 til 1660, og han fandt, at langt de fleste domme var i overensstemmelse med loven. Og hvis dette ikke var tilfældet, var der i reglen tale om en bondevenlig dom. Han sluttede derfor bogen med den bombastiske erklæring: "Danmark var et retssamfund" (underforstået: i modsætning til 1942).

tallet og fra 1700-tallet er der masser af eksempler på mangelfuld varetagelse af embedet. I anledning af en forestående sammenlægning af landets herreder blev landsdommerne i 1686 bedt om at udtale sig om hver enkelt herreds- og kongelig birkebetjents kvalifikationer. De jyske landsdommere var meget omhyggelige med deres betænkning. Her blev 76 retsbetjente, dvs. mere end halvdelen af alle, betegnet som totalt uegnede.⁶¹ Kritikken drejede sig bl.a. om manglende evne til at læse og skrive, ringe kendskab til lov og ret og manglende retfærdighedssans. Om én herredsfoged lød det således, at "han ogsaa skal have tilladt Parterne at gøre Concept til Domme, som han afsiger". Det fremgår endvidere af betænkningen, at de jyske landsdommere ikke just stillede urimelige krav til retsbetjentene. For en herredsfoged fik en fin anbefaling, selv om han var analfabet; han havde nemlig tjent sit embede upåklageligt i over 20 år. Indberetningen viser tillige, at der var over 20 uautoriserede retsbetjente, for adskillige dommere betalte andre for at påtage sig arbejdet eller overlod det til pårørende.⁶²

Lauridsen og Munk 1982 leverer en sønderlemmende og overbevisende kritik af Fussing's metode. De påpeger, at hans kildemateriale har store geografiske skævheder, ligesom der er en klar overrepræsentation af domme fra rettertinget. Men den vigtigste anke er, at de undersøgte domme for det meste er så kortfattede, at enhver revurdering af, om de er retfærdige eller ej, må bero på et fuldstændigt tilfældigt skøn.

Dette betyder dog ikke nødvendigvis, at Fussing havde uret i sin konklusion. Under alle omstændigheder anfører Munck (s. 640-41 og 645-46) flere indicier for, at bondebefolkningen - i alt fald i sidste halvdel af 1600-tallet - i det store og hele anså retsmaskineriet for at fungere retfærdigt. Han gør dog også (ligesom Jespersen, s. 184 og 186) opmærksom på, at den lovgivning, som dommerne skulle dømme efter, aldeles ikke var retfærdig i moderne forstand, men gennemsyret af standsinteresser.

⁶¹ Mogens Lebech: "Jyllands gamle Retskredse", i: *Jyske samlinger*, 5. rk. 2. bd. Århus 1935-36, s. 177-78. Betænkningen er aftrykt i sin helhed s. 181-223.

⁶² Kritikken af manglende kundskaber og manglende retfærdighedssans går igen i diverse 1700-tals-indberetninger fra stiftamtmand og amtmænd (jvf. Ditlev Tamm: "Om dommerstanden og domstolene under enevælden", i: *Dansk Jurist- og Økonomforbund* (udg.): *Juristen og økonomen*, 60. årg., 1978, s. 102 og 104). Og mange af de sager, der blev appelleret til landstinget, var så dårligt belyst, at landsdommerne følte sig nødsaget til at foretage en helt ny vurdering af sagen (jvf. Harald Jørgensen 1985, s. 125). Retfærdigvis må det dog anføres, at der også foreligger positive skudsmål om en del retsbetjente, og generelt må man antage, at de dommere og skrivere, der har passet deres arbejde tilfredsstillende, ikke har givet anledning til nær så mange skrivelser, som dem, der ikke formåede at leve op til kravene.

At dømme efter landsdommernes erklæring var det allerstørste problem dog, at alt for mange retsbetjente sad i trange økonomiske kår. Denne vurdering kan bekræftes af mange andre kilder.

Lønningssystemet forudsatte, at dommerne og skriverne havde andre indkomster end dem, der hidrørte fra embederne. I købstadsforordningen fra 1682 står der ligefrem: "Saa og herefter til Øvrigheds-Personer i Stæderne frem for andre bestilles af de beste og vederhæftigste Borgere, som længe have skattet og skyldet, og best kiende Byernes Tilstand".⁶³ Men mange af de mænd, der beklædte retsbetjentembeder under enevælden, havde ikke andre indtægter af betydning.

Ganske vist havde herredsfogeder og kongelige birkedommere – og fra 1683 også herreds- og birkeskrivere – krav på en afgiftsfri gård, men det var allerede i 1670'erne vanskeligt at skaffe egnede gårde. Disse retsbetjente var derfor, ligesom byfogeder og -skrivere, i stor udstrækning henvist til at leve af sportler – en indtægtskilde, hvis størrelse varierede meget stærkt fra sted til sted og fra år til år. I denne situation kan det ikke undre, at mange retsbetjente søgte at forøge deres indtægter gennem ulovlige sportler.⁶⁴

For at forbedre retsbetjentenes indtjening – og dermed også gøre embederne mere attraktive for folk med gode kvalifikationer – lod den enevældige konge mange stillinger besætte med mænd, der i forvejen bestred et eller flere embeder på egnen. I 1700-tallet blev det almindeligt, at den samme mand var både by- og herredsfoged eller herreds- og birkefoged. Og i anden halvdel af århundredet blev dommer- og skriverembederne forenet talrige steder. På den måde

⁶³ Forordningen er trykt i: Jacob Henric Schou: *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve...*, I. del, 1670-1699, København 1795/1822, s. 161ff (28.1.1682).

⁶⁴ Om retsbetjentenes økonomiske vilkår, se Hammerich s. 94ff. Dommergårde synes helt at være gået af brug et stykke ind i 1700-tallet. Det blev da også i 1690 bestemt, at dommere, der ikke kunne få tillagt en gård, i stedet skulle have et kontant vederlag på 30 rdl. om året.

En del retsbetjente på landet havde også dommerkorn. I Danske Lov (1.5.18) blev det fastsat til max. 1 skæppe pr. gård. Også denne ydelse blev i 1700-tallet afløst af et pengebeløb.

Mange byfogeder modtog lokale "tilskud" i form af et stykke embedsjord, en del af accisen el. lign. Det var også almindeligt, at byfogeden fik overdraget en vis del af statens visse indtægter af byen. Men selv når disse ydelser bliver lagt sammen, er der som regel tale om ganske små beløb.

blev antallet af kongelige retsbetjente mere end halveret mellem 1680'erne og 1800.⁶⁵ I købstæderne tog retsbetjentene endvidere ofte hvervne som tolder, postmester eller vejer/måler. Mere problematisk var det unægteligt, når en dommer eller skriver også fik prokuratorbestalling.⁶⁶

Ligeledes var der lønmæssige bevæggrunde bag nedlæggelsen af magistratsembeder. Men også på dette område var der tale om en farlig udvikling, fordi den koncentrerede så meget lokal øvrighedsmagt hos én person. Det var bestemt ikke alle byfogeder, der brugte denne magt på en hæderlig måde.⁶⁷

I 1736 blev der indført juridisk eksamen ved Københavns Universitet. Det skete med det udtrykkelige formål at forbedre dommernes og prokuratorernes faglige standard. Det blev pointeret, at ingen for fremtiden måtte søge embede, "som i ringeste Maade med Justitien har at bestille" uden forudgående juridisk eksamen. Men virkeligheden blev som sædvanlig en ganske anden. Af de 250, der blev udnævnt til retsbetjente eller magistratsmedlemmer mellem 1735 og 65, vides kun 70 at have taget en juridisk eksamen, og af disse var blot 4 juridiske kandidater. De andre nøjedes med uddannelsen som "dansk jurist" (exam.jur.), der kun krævede ca. 1 måneds studium - i modsætning til de akademiske juristers 2 - 3 år.⁶⁸ Så man kan diskutere, om indførelsen af juridisk eksamen betød nogen større fremgang for den lokale retsudvikling i anden halvdel af 1700-tallet. Mens alle højesteretsdommere og 2/3 af landsdommerne i 1790 var juridiske kandidater, begyndte det først omkring 1800 at blive økonomisk attraktivt for cand. jur'er at søge kongelige retsbetjent-embeder.

65 Hammerich, s. 115. Se også Ilsøe, bl.a. s. 26ff.

66 Hammerich, s. 119-120 og Erik Westerby: "Vestjysk Retspleje paa Holbergs Tid", i: Juristforbundet (udg.): *Juristen*, XVIII. årg., 1936, s. 54.

67 Et grelt eksempel på dette er Svend Krag, der var byfoged i Skælskør 1750-52 og tillige fungerede som byens postmester. Han gjorde sig bl.a. skyldig i ulovlig brevåbning, lovstridige auktioner og beslaglæggelse af penge, der tilkom byens kasse (jvf. Mikkelsen: "Her...").

68 Ilsøe, s. 74-77. Ved adskillige embedsbesættelser mellem 1735 og 65 blev ikke-juridiske ansøgere i øvrigt foretrukket fremfor juridiske. Mange af de 66 danske jurister tog først deres eksamen efter ansættelsen. I så fald foregik eksamen lokalt, dvs. med en lokal embedsmand (fx. magistratsmedlem, provst eller physicus!) som eksaminator. Så selv om opgaven blev stillet af universitetets jurister, er der god grund til at tro, at mange af eksaminationerne ikke har været meget bevendt.

Og de private birker, hvor gennemsnitslønnen var endnu ringere, holdede endnu mere bagud. Her ser der kun ud til at have været få danske jurister før 1800, og nogle birker fik slet ikke juridisk betjening før 1850.⁶⁹

Fra privat til offentlig påtale – et spørgsmål om procesøkonomi

Forordningen om juridisk eksamen var kun én af de mange forordninger om retsvæsen, der udkom i 1730'erne. Lovgivningen i dette årti blev også skelsættende, når det drejer sig om påtaleret i straffesager og om procesøkonomi. Og dermed – måske – også for hvilke sager, der overhovedet kom til behandling ved domstolene. Det skal jeg begrunde i det følgende:

Traditionelt var det i alle typer af retssager op til den juridisk forurettede part at rejse sag. Hvis den dømtes bo ikke var i stand til at udrede udgifterne til retsforfølgning, til underholdning af den arresterede samt til eksekution af straffen, ja, så måtte sagsøgeren eller dennes pårørende punge ud. Dog kendes der flere tilfælde af, at det offentlige har betalt, hvis sagsøgeren ikke havde råd.⁷⁰ Det må også tilføjes, at godsejeren siden 1558 havde pligt til at påtale alle drab inden for sit godsdistrikt, og at lensmanden/amtmanden havde subsidiær påtalepligt i disse sager. Med Danske Lov blev der også indført offentlig påtale i visse andre sager såsom dueller og falskmøntneri. Og politioverordnet fra 1701 forpligtede de lokale politimestre, altså herreds-, birke- og byfogeder, til at være sagsøgere behjælpelige med at pågribe skyldige i alvorligere sager. Men spørgsmålet er, hvor stor en betydning, alt dette havde i praksis. Anna Rasmussen fortæller således om en drabssag fra Hylke sogn i 1710, hvor herredsfogeden overlod det til den afdødes brødre at efterlyse drabsmanden. Brødrene magtede ikke opgaven, hvorefter sagen løb ud i sandet.⁷¹

⁶⁹ Tamm og Jørgensen, s. 66-67 og Dombernowsky: *Lensbesidderen...*, s. 105.

⁷⁰ Bl.a. Johansen 1991, s. 95 (trolldomssager omkring 1620).

⁷¹ Anna Rasmussen: *Hylke sogn i det attende århundrede*, Skanderborg 1980, s. 180-81.

Som den afgørende hovedregel vil jeg under alle omstændigheder fremhæve, at der var privat påtaleret og procesbetaling frem til 1700-tallet, og for mig at se må det være indlysende, at dette har fået mange til at afstå fra at søge deres ret ved domstolene. De britiske forskere Bruce Lenman og Geoffrey Parker har opfundet en særlig betegnelse for dette: "reluctant prosecutors (eller litigators)". Som et billigt alternativ til at føre sag kunne de stridende parter fx. indgå privat forlig og lade det tinglyse for notarius publicus.⁷²

Et par nyere undersøgelser fra Ribe 1590–94 og Helsingør 1612–29, foretaget af Henrik Stevnsborg og Jens Chr. Vesterskov Johansen, tyder ganske vist på, at der i disse byer bestemt ikke var nogen tilbageholdenhed med at rejse sager. I Helsingør, der havde et befolkningstal på omkring 5500 indbyggere, blev der i løbet af de 18 år ført 7500 sager - eller mere end 400 om året. Et enkelt år 749 sager. Man førte sågar retssager om gældsposter på bare 8 skilling. Resultaterne får Stevnsborg og Johansen til at afvise teorien om de modstræbende sagsøgere som det rene nonsens: "Alors tout motif légitime d'adhérer à la théorie des "plaideurs récitents" se volatilise purement et simplement", erklærer de. Dette er en forhastet konklusion. For det første handler en meget væsentlig del af de undersøgte retssager om gæld, hvor der sjældent har været de store udgifter til arrest, underholdning m.m. Dette udelukker ikke, at mange kan have været forsigtige med at føre sag om andre emner. For det andet er det et spørgsmål, hvor meget man kan generalisere ud fra, hvad der er sket i de store og livlige byer Helsingør og Ribe. Navnlig finder jeg det betænkeligt, at Helsingør-materialet stammer fra de dramatiske år i 1610'erne og 20'erne, der var præget af krig, pest og dyrtid. Men jeg skal ikke afvise forfatternes hypotese om, at den stigende udbredelse af prokuratorer i

⁷² Se Stevnsborg 1982, s. 9.

⁷³ Jens Chr. Vesterskov Johansen og Henrik Stevnsborg: "Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit", i: *Annales E.S.C.*, bd. 41, 1986, s. 615 og 617, samme 1985, s. 112-13 og Stevnsborg 1984, s. 216. Trods det store antal sager, som Stevnsborg fremlægger fra Ribe, er der meget, der tyder på, at fænomenet "reluctant prosecutors" også har været kendt i denne by. Kinch fortæller således (bd. II, s. 677) om folk, der blev straffet (med "fordeling") for at have undladt at anmelde en voldshandling, der var begået mod dem selv. Han nævner også, at magistraten og borgerne i 1581 vedtog at stille byens hægte og jern frit til rådighed for den, der kunne sandsynliggøre at have fanget en tyv. Til gengæld skulle den, der kendte sin tyv og alligevel undlod at fange ham, selv udsættes for straf (bd. II, s. 672).

løbet af 1600-tallet og den deraf følgende fordyrelse af retssager kan have haft en negativ indflydelse på lysten til at føre proces.⁷³ Johansen og Stevnsborg påviser nemlig også, at det årlige antal af retssager i Helsingør 1679 - 1708 og 1726 - 30 kun var hhv. 1/4 og 1/8 af tallet i 1610'erne og 20'erne.⁷⁴

Som et klart eksempel på økonomisk betinget sagsøgertilbageholdenhed i en alvorlig sædelighedssag vil jeg i korte træk referere en historie, som Birgit Løgstrup har fremlagt.⁷⁵

Den handler om en ugift kvinde, Boel Jensdatter, der i 1665 fødte et barn ombord på en skude under en sejltur fra København til hendes østjyske hjemegn. Fødslen foregik i det skjulte, og skibsfolkene fik først kendskab til det, efter at Boel var gået fra borde. Hun efterlod nemlig sin kiste, og da de åbnede den, fandt de et dødt drengbarn. Boel Jensdatter kunne nu blive idømt kvalificeret dødsstraf, idet man efter gældende lovgivning måtte anse det for givet, at hun havde dræbt barnet. Den ene af skibsejerne indberettede fundet for godsforvalter Hans Hansen på Gessingholm, hvor pigen var opvokset og hendes forældre boede. Som tidligere nævnt havde adelige godsejere påtale- og eksekutionsret, når deres fæstere havde forbrudt sig. Men Hansen, der drev godset på vegne af den holstenske godsejer Rantzau, havde aldeles ikke lyst til at anlægge sag - antagelig ud fra den betragtning, at boet efter pigen slet ikke ville kunne opveje sagens omkostninger. Og måske ville den nærige godsejer kunne

Disse iagttagelser kan suppleres med Degns analyse af retssagerne ved byting og rådstueret omkring 1640 (bd. I, s. 329-332). Der viser sig her at være en overvægt af sagsøgere blandt gejstlige og købmænd, og dette gælder ikke blot gælds-, ejendoms- og tyverisager, men også volds- og injuriersager, hvor man skulle tro, at den fattigere del af befolkningen var lige så udsatte for overgreb. Der er derfor grund til at tro, at mange fra underklassen har afholdt sig fra at søge deres ret. Desværre har Degn ikke foretaget tilsvarende undersøgelser tidligere i perioden, så det er ikke muligt at se, hvor stor en virkning fremkomsten af prokuratorer har haft i dette spørgsmål.

⁷⁴ Johansen og Stevnsborg 1986, s. 608. Her fremlægges der også tal for Falster, der er udvalgt som et forholdsvis typisk landdistrikt. Tallene omfatter perioden 1665-1718, og det gennemsnitlige antal sager om året er 97. Da befolkningstallet lå på omkring 9000, bliver det 1 sag pr. år for hver 100 personer. Niveauet er stort set det samme i Helsingør 1726-30, men 7 gange så højt i Helsingør 1612-29.

⁷⁵ Birgit Løgstrup: "Boel Jensdatters skæbne. Godsejernes sigt og sagefaldsret i 1660'erne". I: Ebba Waaben m.fl. (red.): *Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Festskrift til Thelma Jexlev*, Odense 1985, s. 161-71.

finde på at vælte udgifterne over på Hansen selv? I sin kvide fandt Hansen på et godt råd: Den havn, hvor skibet var ankret op, lå på nabogodsejeren Morten Schinkels jord, så det måtte være naturligt, at han rejste sagen... Sådan gik tiden med lidt brevveksling frem og tilbage, indtil skibsejeren fik nok af det og henvendte sig til kongen. Han bad kongen om at pålægge godsforvalter Hansen at rejse sag for en lokal domstol. Kongen fulgte anmodningen og udstedte et påbud. Og nu kom der pludselig fart i sagen.

Herredsfogeden og hans meddomsmænd ønskede tid til at pådømme sagen, men Hansen pressede dem til en hurtig afgørelse. Som ventet blev det en dødsdom, men med den lille tilføjelse: "med mindre den høje øvrighed vil hende benåde". Dommerkollegiets ønske om at få nyvurderet sagen på højere sted blev dog ikke fulgt, og det bevarede regnskabsmateriale tyder stærkt på, at dødsdommen blev eksekveret samme dag, som dommen blev afsagt. Gessingholm gods havde skam allerede brugt tilstrækkeligt med penge i den sag!

Fra lovgiverside har man formentlig længe været opmærksom på det betænkelige ved gældende tilstand, men først et stykke oppe i 1700-tallet skete der noget på området.

Ved to forordninger i 1739 og 1743 blev såvel øvrighedspersoner som godsejere *forpligtet* til at rejse sag, når de fik kendskab til forseelser inden for deres embedsdistrikt eller gods. Dermed var der med Tyge Kroghs ord *principielt* "indført en landsdækkende offentlig påtale, idet der nu for enhver forseelse ville være én, som havde *pligt* og ikke blot ret til at påtale den for retten".⁷⁶

Nogle år forinden, i 1732, var der udkommet en vigtig forordning om procesøkonomi. Den handlede om sager vedr. mord, manddrab, tyverier og "anden Misgierning, hvorpaa corporlig Straf efter Loven bør følge" – og det er så sandelig et vidt begreb! Om alle disse sager gjaldt det nu, at hvis den dømte ikke selv kunne betale, skulle udgifterne

⁷⁶ Krogh, s. 97. I sammenhæng med dette indførtes de såkaldte landfiskaler, én eller flere i hvert stift, i 1737. Fiskalerne, der fortrinsvis skulle udnævnes blandt stiftets prokuratorer, fik til opgave at underrette øvrigheden om alle slags ulovligheder, som de måtte få kendskab til, samt at foretage videre efterforskning i sagerne. Ordningen blev åbenbart ingen succes, for den blev opgivet efter få års forløb.

repareres, dvs. fordeles, på hele det amt (eller evt. stift), hvor forbrydelsen var sket. For købstædernes vedkommende skulle der, iflg. reskripter fra 1734 – 35, foregå repartition på alle købstæder i stiftet.⁷⁷

Men hvordan blev dette nu omsat til praksis? Tyge Krogh har studeret en tyverisag fra Kalundborg 1734 – 35, altså ganske kort tid efter repartitionsordningens indførelse. Den begyndte med at være en banal affære om et par natmænd, der havde stjålet kvæg, idet de hævdede, at det var selvdødt (det var natmændenes pligt at fjerne døde dyr). Men da der blev gravet mere i sagen, viste den at indeholde ganske anderledes perspektiver. Man opdagede et helt netværk af tyve, hælere og medvidere i Næstved, Ringsted, Køge og Frederiksberg ved København – alle sammen i natmandsfamilie. I alt blev 25 mennesker anklaget, og adskillige blev hængt eller fik andre hårde straffe. Da sagens omkostninger blev regnet sammen, nåede man den imponerende sum af 2462 rdl. Som Krogh pointerer, ville en sag af dette omfang næppe være blevet klarlagt bare få år forinden. Men der også et minus: Ved granskning af regnskaberne kan han se, at de lokale folk, der udførte arbejde, fx. som vognmænd, havde taget sig mere end godt betalt. Det mente de vel nok at kunne tillade sig, når udgifterne skulle fordeles på hele Sjælland.

Netop den omstændighed, at repartitionsordningen blev en stor økonomisk belastning for den almindelige befolkning, var baggrunden for, at forordningen blev strammet op i 1747. Fra nu af måtte der udelukkende foregå repartition i tyveri-, manddrabs- og mordsager – og ikke i de øvrige sager med korporlig straf. Men også denne forordning skabte problemer. I 1765 modtog Danske Kancelli således en indberetning fra Sjællands stiftamtmand i anledning af klager fra flere byfogeder. Det handlede om de forbrydelser, hvor byfogeden i henhold til forordningen fra 1739 havde pligt til at rejse sag på vegne af det offentlige, men hvor der ikke var muligheder for at reparere udgifterne på alle købstæder i stiftet. Sagens omkostninger skulle i så fald dækkes af den lokale sigt- og sagesfaldskasse. Men problemet var, at byfogeden også modtog et fast løntilskud fra denne kasse, og

⁷⁷ Krogh, s. 120ff. Forordningen er trykt i: Jacob Henric Schou: *Chronologisk Register...*, III. del, 1730-1746, København 1795/1822, s. 54ff. (26.9.1732).

kassens midler var sjældent så rigelige, at de både kunne dække det fulde lønbeløb og alle de nødvendige retsomkostninger. Byfogeden kunne da være særdeles meget tilskyndet til ind imellem at "glemme" sin påtalepligt.

Såvidt stiftamtmandens indberetning. Danske Kancelli overlod sagen til Henrik Stampe, der i sin egenskab af generalprokurør fungerede som kancelliets juridiske konsulent i vanskelige sager. For Stampe var det tydeligvis også et dilemma, da han både ønskede at tage hensyn til byfogedernes og den almindelige befolknings tarv og til en ordentlig retspleje. Han bestemte sig for at give stiftamtmanden tilladelse til at vende tilbage til ordningen fra 1732 – med de udvidede repartitionsmuligheder. I de næste 30 år traf kancelliet flere gange afgørelser i overensstemmelse med denne beslutning. Ordningen havde dog kun gyldighed for Sjælland.⁷⁸

Retsvæsenet uden for domstolene

Som nævnt er det min opfattelse, at befolkningen generelt har været tilbageholdne med at gå rettens vej for at løse et problem. I mange situationer blev der i stedet indgivet en klage eller bønsskrivelse til kongen, der af almuen blev anset for at have en nærmest ubegrænset magt og vilje til at komme sine betrængte undersåtter til undsætning. Centraladministrationen blev i både 16- og 1700-tallet oversvømmet af en ganske betydelig mængde petitioner, og der blev gang på gang udstedt påbud om, at sådanne breve først skulle forelægges lensmanden/amtmanden, der havde pligt til at udtale sig om sagen. Og fra centralt hold så man meget gerne, at han selv bilagde konflikten. Dog måtte han ikke at søge at etablere forlig i sager om fx. hor, trolddom, gudsbespottelse og drab.

⁷⁸ Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger...*, IV. del, København 1796, s. 610ff. Uddrag af erklæringen er optrykt i: Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen: *Dansk retshistorie i hovedpunkter*, bd. I, København 1973, s. 134-35.

Se også Krogh (s. 121), der nævner, at der allerede i 1740'erne og 50'erne blev givet dispensationer fra 1747-forordningen. Det drejede sig om sager vedr. forhærdede løsgængere, sexualmoral og falskmøntneri.

Men hvad fik befolkningen så ud af klage til kongen eller amtmanden? Som oftest har udbyttet været begrænset. Hvis man i 1700-tallet klagede til Danske Kancelli eller Rentekammeret, blev man som regel henvist til at søge sin ret ved domstolene. Flere forfattere peger desuden på det problem, at amtmændene også var godsejere og derfor ved bondeklager over godsejere kan have været tilbøjelige til at tage godsejerens parti.⁷⁹

Imidlertid er Thomas Munck gennem studier af Danske Kancellis, Rentekammerets og Højesterets arkiver 1660 - 1708 nået frem til det resultat, at adskillige bondeklager over fæsteforhold (navnlig på kron- og institutionsgods) førte til nedsættelse af særlige undersøgelseskommissioner. Ganske vist smuldrede en del af klagerne siden hen, fordi bønderne ikke formåede at stå sammen, men afgav modstridende vidnesbyrd. Alligevel mener Munck, at flere lovinitiativer vedr. rural administration kan spores tilbage til petitioner fra almuen. Under alle omstændigheder fik centraladministrationen gennem disse breve et nyttigt indblik i, hvad der rørte sig i den jævne befolkning.⁸⁰

Men der eksisterede også et uformaliseret retsvæsen. Håndværkerlavene fungerede som domstole i interne sager – under magistratens tilsyn.⁸¹ Og landsbyerne havde bylav, der ikke blot regulerede dyrkningsfællesskabet (dvs. traf beslutninger om opsætning af gærder, grøftgravning osv.), men også sørgede for opretholdelse af orden i landsbyen og derfor bl.a. skred ind over for slagsmål og vold.

Bylavenes besluttende forsamling kaldtes bystævnet, og her havde alle bønderne stemmeret. Husmændene kunne ikke stemme, men havde mange steder lov til at deltage. Bystævnerne fungerede som 1. instans ved alle klagemål mellem naboer, og det blev anset for usolidarisk, hvis en bonde tiltalte et af sine bysbørn for herredstinget uden, at sagen forinden havde været behandlet på bystævnet.

⁷⁹ Gunnar Olsen: *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe*, København 1960, s. 34 og Dombernowsky: *Lenbesidderen...*, s. 69.

⁸⁰ Munck 1979, navnlig s. 59-65 og 151, samme: "The Economic and Social Position of Peasant Freeholders in Late Seventeenth-Century Denmark", i: *Scandinavian Economic History Review* 1977, s. 37-61 (mest s. 53ff) og Dombernowsky 1984, s. 5-14.

⁸¹ Se bl.a. Anne Riising 1976, s. 188.

I mange landsbyer havde bylavet ret til at foretage ransagning i gårde og huse i tilfælde af tyveri, og de vigtigste sanktionsformer var bøder (i form af øl eller korn, senere penge) og pantning. Ellers har bylavet i høj grad virket som forligsinstitution.

Mange bystævnebeslutninger om pantning blev af den tabende part indstævnet for herredstinget, og undertiden foregik der også tinglysninger af bystævne-forlig. Ligeledes må det antages, at herredstinget er blevet inddraget i alvorligere voldssager; her kan bylavets straf næppe have været tilstrækkelig.

Fra midten af 1600-tallet blev det almindeligt at nedskrive landsbyernes vedtægter, og disse er bevaret i stort tal. Mange af vedtægterne – især dem fra 1700-tallet – bærer imidlertid præg af at have passeret gennem godsejerens og præstens hænder. Fx. indeholder nogle vedtægter træk af 1600-tallets fattig- og løsgængerlovgivning og 1700-tallets helligdagslove. Bylavet var da også en særdeles nyttig institution, set med både godsejerens og de centrale myndigheders øjne. Bl.a. kunne det inddrages i forbindelse med skatteopkrævning.⁸²

Godsejerne havde også deres uformelle retspleje: tugtelsesretten overfor deres undersåtter. I Danske Lov (6.5.5) lyder det sådan: "Husbond maa refse sine Børn og Tyende med Kæp, eller Vond, og ej med Vaaben". Denne paragraf havde også gyldighed for fæstebønder og husmænd, fordi de udøvede hoveri. I øvrigt var det almindeligt blandt godsejere at betragte alle undersåtter som "godsets børn".

Bestemmelsen fra Danske Lov er beslægtet med erklæringen fra 1558-recessen om, at en adelsmand må gøre sig sit gods så nyttigt,

⁸² Den grundlæggende fremstilling om bylav er Poul Meyer: *Danske bylav*, København 1949, hvor der her er refereret til s. 343-57. Der er også gjort brug af: Ole Feldbæk: *Den lange fred 1700-1800*. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd. 9, København 1990, s. 70ff. Af anden litteratur kan bl.a. fremhæves Alan Hjorth Rasmussen: "Bylag og gadestævne", i: Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark*, bd. I (1620-1720), København 1969/82, s. 287-306, Aase Faye og Axel Steensberg: "Landsbystyre og byvedtægt", i: Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark*, bd. III (1720-1790), København 1971/1982, s. 297-320 og Dombornowsky 1985, s. 151ff. Sidstnævnte anfører også negative sider af bylavens virksomhed, idet hun (s. 165ff) med eksempler gør opmærksom på, at bylavene givetvis har begået mange små "justitsmord" på personer, der var upopulære i landsbyen.

Et stort antal landsbyvedtægter er trykt i: Poul Bjerge, Thyge J. Söegaard og August Schmidt: *Danske Vider og Vedtægter*, bd. I-V, København 1904-38.

I de egne af Danmark, hvor bebyggelsen var præget af enkeltgårde, indtog sogne-stævnet/kirkestævnet, der i reglen trådte sammen på kirkegården efter gudstjenesten, til dels samme funktion som bylavet.

som han kan. Endelig er det værd at fremhæve fæstebrevenes krav til bønderne om at være hørige og lydige. Disse formuleringer er alle meget upræcise, og det gav muligheder for ret så frie tolkningsmuligheder fra godsejerside. Først i årene omkring 1790 skete der væsentlige indskrænkninger i godsejernes tugtelsesret.

Indtil da kunne godsejeren benytte sig af et bredt sortiment af straffemuligheder, hvis en undersåt vægrede sig ved at påtage sig arbejde eller begik en eller anden forseelse. Den pågældende kunne sættes til tvangsarbejde på ubestemt tid, anbringes i tugthus eller arrest (uden rettergang, vel at mærke) eller udsættes for beskæmmende straffe såsom træhest og den spanske kappe.⁸³ Og vigtigst af alt: han kunne udsættes for prygl. Sidstnævnte straffemulighed var tilladt over for husmænd og voksne tyende helt frem til 1848.

Tugtelsesretten har ikke sat sig mange arkivalske spor. Selv for store godser kunne der gå mange år imellem, at herreds- og birke-tingene fik forelagt en sag om brugen af tugtelsesret.⁸⁴ Dette skal imidlertid ikke forlede én til at tro, at godsejerne sjældent tog denne ret i anvendelse. For de sager, der kendes fra tingbøger og justitsprotokoller, omhandler for det meste særtilfælde, som når en bonde var blevet udsat for så hård en behandling, at han havde taget alvorlig skade eller ligefrem var død. I mere ordinære situationer har bonden næppe fundet det umagen værd at gå rettens vej, enten af frygt for repressalier fra godsejers side (fx. kunne godsejeren udnytte sin ret til soldaterudskrivning som en særlig straffemulighed) eller ud fra en forventning om, at han nok alligevel ville tabe sagen. Bonden reagerede måske i stedet med en "stille protest".

Hermed være ikke sagt, at alle godsejere bestandigt udnyttede deres magt på det groveste. Godsadministrationerne har simpelt hen været for små til at kunne gennemføre en nøje kontrol med, hvad "godsets børn" foretog sig. Men sandsynligvis har man mange steder benyttet den teknik at statuere eksempler overfor ulydige undersåtter. Det er også vigtigt at påpege, at godsejeren og almuen var gensidigt afhængige og derfor generelt havde interesse i at komme godt ud af det med hinanden. For godsejeren var det af afgørende betydning, at gårdene og husene blev holdt ved magt, så de kunne svare de

⁸³ Dombornowsky: *Lensbesidderen...* har konkrete eksempler s. 133.

⁸⁴ Olsen, s. 14-15.

pålagte afgifter. Og for godsets beboere var det en stor fordel at kunne låne korn af godsejeren i vanskelige tider. Ligeledes var det almindeligt, at godsejeren følte en moralsk pligt til at skabe rimelige levevilkår for de gamle og udtjente undersåtter – fx. ved at stille et afgiftsfrit fæstehus til rådighed. Men dette var en nåde, som kun tro tjenerne kunne gøre sig forhåbning om, og heri lå der endnu en disciplineringsmulighed fra godsejers side.⁸⁵

Endelig skal det nævnes, at tugtelsesret ikke blot hørte til på private godser; den blev skam også praktiseret på krongodserne. Ja, det tyder endda på, at beboerne på krongodserne i 15–1600-tallet blev udsat for en væsentligt mere hårdhændet behandling end dem, der boede på private godser.⁸⁶ Men dette indtryk kan måske bero på kildemangel fra private godser.

Sammenfatning og fremtidige forskningsmuligheder

Danmark var i hele perioden 1550–1750 genstand for intensiv lovgivning. De forskellige landskabslove blev erstattet af Danske Lov, og der blev udstedt forordninger og reskripter om mange spørgsmål, hvor der hidtil højst havde været en meget sporadisk lovgivning. Så man kan roligt sige, at der foregik en proces i retning af øget centralisering, kontrol og disciplinering.

Dette havde både positive og negative konsekvenser for lokalbefolkningen. Blandt de positive kan nævnes, at den instansfølge, der blev opbygget mellem domstolene, var med til at sikre større ensartethed i domfældelsen og at redde mange menneskeliv.

⁸⁵ Godsforsørgelsen omtales i Løgstrup 1985, s. 38-39.

⁸⁶ Olsen, s. 131-32. Munck 1979 omtaler (s. 148-51) et grimt eksempel på misbrug af tugtelse på krongods. To bønder på Koldinghus ryttergods henvendte sig i december 1703 til regimentsskriver Duche for at betale deres fæsteafgift. Han krævede ekstraafgift, hvilket bønderne afslog. Herefter blev den ene bonde, Jens Pedersen, slået ned af regimentsskriveren, og han døde en måned senere. Bondens far klagede til amtmanden, og nu fulgte der 4 års retsundersøgelser, først ved herredstinget og bagefter - på amtmandens initiativ - ved en særlig kommission, der også tog stilling til Duche's embedsførelse på andre områder. Resultatet blev en frifindelse af Duche; i Pedersen's sag fandt man således ingen beviser for, at bondens dødsfald skyldtes regimentsskriverens overfald.

Men ofte var der langt fra lov til virkelighed. Når det gik trægt, kan det i nogle tilfælde skyldes lokal passiv modstand eller ligegyldighed. Men det er også en vigtig faktor, at det lokale administrative og retslige apparat haltede bagud, selv om statsmagten perioden igennem søgte at forbedre kontrol- og kommandosystemet. Det gik bedst i de øverste lag: det er min opfattelse, at amtmænd og stiftamtmand i 1700-tallet generelt fungerede væsentligt mere effektivt som bindeled mellem centralmagt og befolkning, end lensmændene gjorde i 1500-årene.

Under amtmandsniveauet kneb det imidlertid voldsomt. Der var ingen lokaladministration uden for købstæderne. De stadigt voksende politiopgaver blev lagt i hænderne på det i forvejen eksisterende embedsværk, der allerede havde nok at se til. Til deres rådighed havde de et meget beskedent antal underfogeder og andre assistenter, hvis motivation nok ofte har kunnet ligge på et lille sted.

Der blev også stillet stigende krav til retsbetjentene. Ved periodens begyndelse blev rettens afgørelser truffet sammen med udvalgte mænd fra lokalsamfundet eller overladt til disse alene. I løbet af 1600-tallet blev herreds-, birke- og byfogeder enedommere i langt de fleste sager. Og det var nu ikke længere tilstrækkeligt at være velbevandret i det traditionelle lovstof; dommerne måtte også følge med i hele den nye lovgivning. Der blev i 1700-tallet stillet større krav til domsafsigelsen, og dommerne fik tillagt en række politiopgaver. Det er givet, at mange retsbetjente ikke havde faglige forudsætninger for at varetage disse funktioner, og mange havde også lemfældig omgang med embedets økonomiske midler for at få deres private økonomi til at hænge sammen.

I det hele taget er der en klar modsætning mellem den formelt meget stærke statsmagt efter 1660 og de begrænsede ressourcer – fagligt og økonomisk – som staten rådede over. At pengemanglen gav problemer for retsudøvelsen, ses bl.a. i spørgsmålet om procesøkonomi. For at få løst sine opgaver, måtte den enevældige statsmagt gøre brug af godsejerne og deres administrative apparat. Godsejerne stod for skatteopkrævning og militærudskrivning på deres godser. Men de havde også mange politiopgaver. Desuden havde de fleste påtale- og eksekutionsret og til sidst også påtalepligt, i nogle tilfælde birkeret – og så skal den private tugtelsesret ikke glemmes. Forhold som disse gør, at der kan have været ganske store forskelle på retspraksis og retstilstande rundt om i landet i 15-, 16- og 1700-årene.

Der er stadigvæk masser af emner, der fortjener nærmere udforskning inden for dansk retshistorie på lokalt plan mellem 1550 og 1750. Her følger et lille udpluk:

– Samspil og modspil mellem embedsmænd på forskellige niveauer. Der tænkes navnlig på forholdet mellem lensmænd/amtmand/stiftamtmand og retsbetjente/sognefogeder. Vi ved i det hele taget ikke meget om sognefogeders og andre underfogeders virksomhed før reformen i 1791.

– Retspraksis på private birketing sammenlignet med herredsting og kongelige birketing. Det centrale spørgsmål er, i hvilken grad den private birkedommers afhængighed af birkepatronen påvirkede hans embedsførelse.

– Forandringerne i procesform ved de lokale domstole i 1600-tallet. Hovedproblemet er nævningenes forsvinden; hvad kom først: lovgivning eller praksis? Og er der forskelle på store og små købstæder og på landjurisdiktioner?

– Konsekvenserne af 1700-tallets lovgivning om påtaleret og -pligt og repartition. Hvad betød denne lovgivning for antallet, omfanget og karakteren af de retssager, der blev ført ved domstolene? En nærmere undersøgelse af overgangen fra akkusatorisk til inkvisitorisk proces ville også være ønskelig. I denne sammenhæng vil det være interessant at få foretaget en analyse af retspraksis i 1700-tallets politisager.

– Proceshyppighed og "kriminalitetsmønstre". Var der lokale forskelle m.h.t. kriminalitetsmønstret og tilbøjeligheden til at søge sin ret på tinge? I bekræftende fald, kan bebyggelses- og godsstrukturerne da inddrages som forklaringsmodeller?⁸⁷ Var der tale om et generelt fald i antallet af processer i løbet af 1600-tallet? Har perioder med stor social nød givet anledning til særlig megen kriminalitet?

Det kunne også være interessant at sætte focus på begrebet selvgenererende processer. Fænomenet er såre velkendt inden for trold-

⁸⁷ Johansen 1991, s. 66-69, påvises meget markante geografiske forskelle i udbredelsen af trolddomssager. Han mener, at forskelle m.h.t. jordkvalitet og ejendomsstruktur kan have en vis betydning for dette mønster.

domsforskningen, men også for andre typer af retssager, såsom injurie- og gældssager, har det formentlig ofte været sådan, at én proces kunne sætte flere i gang – navnlig hvis lokalsamfundet var præget af store sociale spændinger.

Og endelig et emne, der ikke har været omtalt i det foregående:

– Folkelig retsbevidsthed. Det er vanskeligt at foretage systematiske studier af dette emne, da det har så diffus en karakter. Der er både individuelle, sociale og geografiske forskelle, og mange kildesteder kan tolkes på vidt forskellige måder. Lotte Dobernowsky har ikke desto mindre foretaget en større undersøgelse af den fynske landalmues retsopfattelse i årene omkring 1800. Den bygger på arkivalier fra forligelseskommissioner - en institution, der blev oprettet i 1795 for at lette presset på domstolene.⁸⁸ Analysen viser, at almuen nok havde stor respekt for privat ejendomsret og gamle vedtægter, men at deres opfattelse af, hvad der var ret og rimeligt, kunne ligge milevidt fra embedsmændenes og godsejernes. Og almuebefolkningen gik ikke af vejen for at anvende fiduser og under-håndenarrangementer for at opnå, hvad man anså for retfærdigt.⁸⁹ John T. Lauridsen supplerer ved at nævne, at visse forseelser, såsom brændetyveri, blev anset for fuldt legitime af den jævne befolkning. Blandt kulsvierne i Nordsjælland var det endda en stiltiende aftale, at falsk ed i skovtyverisager ikke kunne betragtes som en synd.⁹⁰

Ligeledes er det en velkendt sag, at landbefolkningen havde svært ved at se det umoralske i ulovlig handel, brændevinsbrænding og krohold på landet. Så i sådanne sager kunne myndighederne ikke vente nogen hjælp fra den lokale befolkning, tværtimod.⁹¹

⁸⁸ Dobernowsky 1985. Forligelseskommissionerne - én for hver købstad og én for hvert amt - skulle for et ringe vederlag søge at forlige de stridende parter, så disse ikke behøvede at gå til retten. Kommissionerne blev fra starten af en stor succes. Den beskedne udgift samt den uformelle form (der var ingen skriftlig procedure m.m.) tiltrak mange mennesker, som ellers ikke brugte domstolene til at løse deres konflikter (s. 42). Også derfor er materialet fra forligelseskommissionerne et værdifuldt supplement til protokollerne fra domstolene.

⁸⁹ Dobernowsky 1985, s. 44-45. Også Rasmussen betoner (s. 178-83) betydningen af den private ejendomsret i sine interessante og underfundige betragtninger over den folkelige retsbevidstheds elasticitet i Hylke sogn i 1700-tallet.

⁹⁰ Lauridsen 1984, s. 87.

⁹¹ Løgstrup 1982, s. 201-02. Her fortælles bl.a., at befolkningen gerne holdt hånden over bissekammeren, hvis herredsfogeden søgte at forjage ham. I: "Jordbrug og

Til slut et par generelle bemærkninger om kildematerialet. Det siger sig selv, at tingbøger og justitsprotokoller fra de lokale ting må være en af hovedhjørnestenene i den retshistoriske forskning, og man kan i den forbindelse håbe, at de mange trykte kildeudgaver endelig må finde anvendelse i større omfang. Men det retshistoriske kildemateriale er – som det turde være fremgået – et meget videre begreb. Thomas Munck gør opmærksom på, at højesterets arkiv 1661–99 indeholder meget fyldige oplysninger om hver enkelt sag; således er mange dokumenter og indlæg bevaret, evt. som citater i dombøgerne. Derimod er det meste af højesterets arkiv fra 1700-tallet desværre gået tabt ved brand.⁹²

Central- og lokaladministrationens korrespondancestof bør bestemt heller ikke overses. Jeg tænker især på rådstuernes, retsbetjentenes, amternes og stiftamternes arkiver samt på Danske Kancellis registre og tegnelser (kopibøger over udgåede skrivelser) med tilhørende koncepter og indlæg og suppliker (fyldige journaler over indgåede skrivelser). Rentekammerets arkiv indeholder også mange godbidder, deriblandt talrige kommissionsrapporter og indberetninger. Muncks forskning viser til fulde, hvor store muligheder, der ligger i dette stof.

Endelig er det oplagt at inddrage regnskabsmateriale, fx. kærnerregnskaber (fra købstæderne) og lens- og amsregnskaber. Hvad lensregnskaberne angår, har Thelma Jexlev foretaget en interessant komparativ analyse af sagesaldsindtægter fra en halv snes len (mellem 1500 og 1660).⁹³ Undersøgelsen afslører ganske vist, at der knytter sig mange metodiske problemer til tolkningen af dette materiale, og at det er svært at drage generelle konklusioner om retspraksis, men det fremgår også, at regnskaberne indeholder et væld af spredte oplysninger om befolkningens adfærd. Det er oplysninger, der navnlig kan få stor værdi, når de kombineres med udsagn fra andre kilder som fx. tingbøger.

brændevinsbrænding I", i: *Erhvervshistorisk Årbog* 1966, Århus 1967, giver Lars Rumar (s. 72ff) en underholdende skildring af, hvordan landsbyens befolkning stod sammen for at narre tollerne, når disse kom på brændevins-inkquisitioner i de jyske hedeegne. Bændevinsbrænding i landsognene forsvandt stort set fra Østdanmark i løbet af 1700-tallet, men i visse jyske egne, især Vestjylland, hvor der er meget længere mellem købstæderne, florerede det til midten af 1800-tallet.

⁹² Munck 1982, s. 639-40, 643 og 646.

⁹³ Thelma Jexlev: "Lensregnskabernes sagesaldsregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede?", i: Grethe Christensen m.fl. (red.): *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, s. 163-81.

Rettsvesenets utbygging i Norge

Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550–1750

Av HILDE SANDVIK

A. Kommentar til Jørgen Mikkelsens innlegg

Det er stor likhet mellom Danmark og Norge når det gjelder utbyggingen av rettsvesenet. Jeg viser til den vedlagte listen over en del viktige årstall (nedenfor, til slutt i artikkelen).

Den store forskjellen mellom Danmark og Norge er at vi i Norge ikke hadde godset med landsbyen, men bygder og byer som var styrt av en statlig lokalforvaltning. Det som var av større jordegods, var stort sett spredte gårder og gårdparter, og selv om "ombudsmannen" for godseieren krevde inn bøter, så måtte han møte på de ordinære tingene og søke dom der. Vi hadde derfor ikke godseierdomstol med birkefogd, men derimot et rettshierarki under ca. ti lagmenn og overhoffrett/høyesterett.

I Norge hadde vi ikke landsbyer med egne "bymøter" og oldermenn som kunne sammenkalle møtene. I Danmark kunne tinget settes hver uke. "Det nære ting" har Jens Chr. V. Johansen kalt det danske tinget i et manuskript til det nordiske historikermøtet i Umeå. I Norge var det bare i byene at tinget møtte så ofte, og da helst hver 14. dag. På landsbygda, der over 90% av befolkningen bodde, møtte tinget sjeldnere. Det var store lokale forskjeller på 1600-tallet: I Finnmark (1620–33) la sorenskriver og fogd ut på tingreisene til fiskeværene to ganger i året, vår og sommer. På jordbruksbygdene i Ringerike ble tinget satt annenhver måned i 1652 og det ble holdt flere ekstraretter. "Tingtavlen" i Christian Vs Norske Lov (1687) påbød tre årlige ting i de fleste norske amt.

Slik Jørgen Mikkelsen beskriver fogden og tingskriveren i Danmark, synes de å ha vært lokale skikkelser med relativt lav status. I Norge var både fogd og sorenskriver rike og mektige medlemmer av øvrigheten. De bodde gjerne på et sentralsted i distriktet og reiste rundt på tingreiser til lokalsamfunnene (jfr. "tingtavlen" i Norske Lov). Det var omtrent 50 fogderier og sorenskriverdistrikt i Norge. Distriktene varierte i utstrekning, folketall og inntekter: Den lange Finnmarks-kysten med omlag 2000 mennesker, Gudbrandsdalen med alle side-dalene, breibydene på Ringerike osv.

Fogden krevde inn de store skattene. Skatten ble ofte betalt i naturalia og ved å kombinere skatteoppkreving, pengeutlån og handel ble fogdene velstående.¹

Sorenskriverne i Norge kunne både skrive og lese, og de hadde faste inntekter, sportelinntekter og faste embetsgårder fra 1634. Sorenskriverens lønn var "skrivertoll", 4 skilling av alle fullgårder og 2 skilling av halvgårder årlig, samt 4 skilling for hvert brev. I embetsdistriktet til sorenskriveren på Jæren og Dalane bodde omlag 11 000 mennesker midt på 1600-tallet. Sorenskriveren bodde på en stor gård nær Stavanger og drev handel, og formuen hans tilsvarte kanskje 75 vanlige bønders. Han hadde en inntekt på ca. 100 daler i året.²

I det norske rettssystemet var underfogden eller "bondelensmannen" fogdens forlengede arm i lokalsamfunnet. Bondelensmannen var en bonde med politimyndighet og skattefrihet. Sammen med presten representerte han "kontrollen" lokalt. Bondelensmannen må ofte ha kommet i en mellomstilling når han både skulle representere øvrighet og lokalsamfunn. Han var gjerne en velstående bonde, men likevel én blant likemenn. Underfogdene i fiskeværene i Finnmark skiller seg ut fra det vanlige norske mønsteret. De var gjerne kjøpmenn eller residerende representanter for borgere i Bergen. De var kreditorer for fiskerne og forholdet mellom fiskere og underfogd var mer preget av avhengighet enn av at underfogden var én blant likemenn.

Prosesshyppighet og "prosessøkonomi" eller "saksomkostninger" som vi sier, er to punkt som Jørgen Mikkelsen legger vekt på. Dette er lite undersøkt i Norge. Hvor ofte tinget holdes, synes å være viktig

¹ Rolf Fladby, *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*, 1963, 127–147.

² Birger Lindanger, *Soga om Sola og Macla*, 1980, 283.

for hvor mange saker som stevnes og hvilke saker som stevnes.³ I bytinget i Christiania var det f.eks. ca. 120 saker pr. år og en befolkning på 6000 på 1660-tallet. På Jæren og Dalane var det ca. 130 saker hvert år og en befolkning på ca. 11 000 på 1630-tallet. Forholdet mellom saker og innbyggere pr. år blir 20:1 000 i Christiania og 12:1 000 i Jæren og Dalane. Forklaringen på det høye antallet saker bytinget fikk til behandling, synes å være at rettssalen ble en slags forlengelse av markedet: Fikk ikke kjøpmannen inn sine gjeldskrav, stevnet han skyldnerne til tinget – også for småbeløp.

Jørgen Mikkelsen antyder at saksomkostninger og privat påtale i straffesaker førte til at mange lot være å reise sak, f.eks. at fattige mennesker lot være å stevne en tjuv. Han påpeker hvordan moderniseringen av rettsvesenet rettet opp på mange feil. De positive sidene ved moderniseringen av rettsvesenet i Norge er bl.a. undersøkt av Torleif Hansen.⁴ Utbygging av appellordning og dekking av saksomkostninger førte til straffereduksjon og benådning i mange alvorlige saker.

Forbedringene av rettsvesenet på 1700-tallet med obligatorisk appell og offentlig oppnevnte forsvarere legger et mangelens skjær over 1600-tallet. Men 1600-tallet hadde andre kvaliteter: De viktigste elementene i 1600-tallets "rettssikkerhet" var lokalsamfunnets innflytelse og enkle prosesser. Partene møtte stort sett selv, det var få prokuratorer. Innleggene var muntlige, sjelden skriftlige.

Fra et moderne ståsted stusser vi over at private reiste mange av "kongens saker" – saker der kongen skulle ha bot. Men vi skal langt opp på 1700-tallet for å finne et virkelig skille mellom straffeprosess og sivilprosess. Det var spørsmål om oppreisning eller erstatning som brakte mange straffesaker til tinget. Utgiftene til stevning i slike saker bar den fornærmede ofte selv. Men det var sjelden store utlegg. Fogd og skriver var lønnet av hele lokalsamfunnet.

Sto enkeltmennesket uten hjelp når det gjaldt å fukke og straffe kriminelle? Nei, både Magnus Lagabøters Landslov og senere

³ Sak er her definert som et forhold som er stevnet inn for retten. Det kan være en eller flere saksøkere og saksøkte. Ei sak kan dreie seg om flere rettsspørsmål. Antall saker sier altså ikke noe om antall personer. Dette er fordi partene kan være kollektiver som "leilendingene til Haug", "arvingene til Peder Jonsson", "bumenn i Mefjord" osv.

⁴ Torleif Hansen, *Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker 1702–1737. En undersøkelse av appellordningen og domspraksis*, doktoravhandling, Bergen 1991.

Christian IVs Norske Lovbog slo fast at fogden hadde plikt til å arrestere og føre til tings både knivstikkere og tjuver.⁵ Men dette gjaldt først og fremst forbrytere som var tatt på fersk gjerning. Bare mistanke var ikke nok. Var mistanken svært sterk, kunne den mistenkte bli dømt til å fri seg fra mistanken ved "meded". Hun eller han måtte få naboer med seg til å sverge på at den mistenktes ord var til å stole på. Å sette fram en mistanke om tjuveri var en alvorlig sak. Kunne ikke anklagen bevises, kunne en risikere å bli dømt for ærekrenking.

Førte dette til at mange tjuveri aldri ble anmeldt? Det er det umulig å vite, men tingbøkene viser at småtjuver ble anmeldt. En slapp ikke lett fra å ha forsynt seg verken av hammere, stiger eller sauer.

Det positive ved denne private påtalen i straffesaker var at den lokale rettsoppfatning til en viss grad fikk bestemme hva som var kriminelt og hva som var mindre viktig å straffe. Dersom f.eks. kobberkjelen plutselig en dag hang hos naboen, kunne en stevne ham til tings enten for tjuveri eller for det mer uskyldige "ulovlig tak". Å sette tjuvstempel på en nabo var en alvorlig sak, og dersom hensikten først og fremst var å få tilbake kjelen og å gi ham en advarsel, så var tiltale etter kjøpebolkens bestemmelser om ulovlig tak godt nok. Men hadde kobberkjelen havnet hos en omstreifer – ja, da var det få som var tilbakeholdne med å kalle omstreiferen "tjuv".

På tinget på 1600-tallet kunne ulike rettsoppfatninger gjøre seg gjeldende nettopp fordi private hadde initiativet når de følte seg krenket: Tross forordningen om "løsaktighet" fra 1617 krevde kvinner i Hallingdal å få erstatning for "møkrenking" og underhold for barnet. Lokalsamfunnet støttet kvinnes krav ved å gi tingsvitne om kvinnes gode vandel. Verken kvinnene selv eller lokalsamfunnet bøyde seg for den rettsoppfatninga som forordningen om løsaktighet ga uttrykk for, de gikk slett ikke med på at kvinnene var medskyldige og burde betale ei bot tilsvarende to kyr.⁶ Kriminaliseringspolitikken var mislykket. Riktignok ble mange dømt, men skikkene som førte til de gravide brudene, fikk verken kirke eller ting has på. Verken bøter eller forkynelse klarte å få folk til å slutte med noe som de ikke mente var "galt".

⁵ Christian IVs Norske Lovbog: Mannhelgebolken:– 7. kapittel, siste del: Fogden skal skaffe bøddel og tingmennene føre forbrytere til retterstedet. – 13., 14. og 15. kapittel: Fogden skal føre knivstikkere og drapsmenn til tinget.

Tyvebolken: – 2. kapittel: Fogden skal fengsle tyver, føre dem til tinget og skaffe bøddel.

⁶ Kari Telste, "Kommentar til Jan Sundin", *Historisk tidsskrift* (norsk) 2: 1991 258–262.

I de siste tiårenes forskning har det vært et viktig synspunkt at by- og bygdetingene i middelalderen og tidlig moderne tid, mer ble brukt som *en offentlighet* til å gjenopprette likevekt i lokalsamfunnet, enn som en domstol som skulle dømme og utstøte forbrytere. Eva Österberg har understreket tingets funksjon som offentlighet i lokalsamfunnet. Ubetydelige voldsovergrep som lugging ble anmeldt for å gjenopprette "likevekten" mellom mennesker. Injurier ble anmeldt – ikke primært for at den anklagede skulle dømmes, men for at beskyldningen skulle trekkes tilbake.

*"Förklaringen ligger rimligen i den tidens syn på våld, men lika mycket i hur man uppfattade rättens funktioner. En man sårades i sin ära och heder, om någon annan slog till honom. Äran hade sitt pris. Om han krävde gottgörelse inför rätta, var det både för att återupprätta sin ära och för att inför andra män lösa konflikten på det sätt som tidens sociala liv förutsatte. Rätten var en social arena."*⁷

Hun framhever også at den mest hyppige kriminaliteten, slagsmål, foregikk mellom likemenn – og at straffen hadde som formål å gjenintegre den som hadde brutt lova ved slag, ulovlig "lån", skjellsord osv – snarere enn å knekke ham. Derimot ble gjentatt kriminalitet straffet med sosial utvisning på en eller annen måte.

*"På samma vis var straffutmätningen inte endast en legal, utan även en social handling. Den syftade till att ge drabbade människor upprättelse och ge bråkmakare en varning – men den avsåg i regel inte att knäcka de åtalade." Det skjedde bare når noen brøt samfunnets alvorligste tabu eller såret andre menneskers helse og ære; da støtte en bort forbryteren eller avrettet ham. For mindre forbrytelser skulle straffen gjen-integrere forbryteren."*⁸

Tinget på 1600-tallet var en offentlighet der eden, nabolagets dom og vitnenes utsagn betydde mye. Underrettene hadde sterk makt og nabolaget stor innflytelse, – er da *den negative siden* av dette "mobbens dom"? Var det dette som skjedde i trolldomsprosessene?

⁷ Eva Österberg, "Brott och social kontroll", *Historisk tidsskrift* (norsk) 2: 1991 161–162.

⁸ Eva Österberg 1991, 162.

Trolldomsprosessene hadde neppe fått slikt omfang, dersom ikke folkelige forestillinger om trolldom var blitt tatt opp, legitimert og forsterket av myndighetene. Selv mener jeg det er riktig å se trolldomsprosessene som et resultat av disiplineringsprosessen. Overtroiske nabolag og underrettenes sterke stilling ble på en skjebnesvanger måte fanget inn av myndighetenes kriminaliseringspolitikk.

Jørgen Mikkelsen legger vekt på *problemene* staten hadde med å gjennomføre kontrollen. Eneveldet manglet ressurser. Jeg vil i mitt innlegg legge vekt på at staten langt på vei lyktes med kontrollen. Riktignok kan en lese historier som den om han som hadde fått straffearbeidsdom ved kobberverket i Årdal, som tok sin dom under armen og begav seg i vei, men måtte gjøre vendereis fordi ingen ærlig bergarbeider ville arbeide sammen med ham. Riktignok var over halvparten av brudene gravide, selv etter hundre år med harde bøtestraffer. Men likevel hadde staten lyktes med å etablere et kontrollapparat som kunne kriminalisere og straffe, og pålegge lokalsamfunnet store byrder.

Mikkelsen sier lite om lokale reaksjoner – kanskje fordi han mener at lite ble gjennomført. Jeg vil forklare de få lokale reaksjonene med *måten* statens økte makt og kontroll ble gjennomført på.

B. Forholdene i Norge

De største forandringene av rettsvesenet i Norge 1550–1750 foregikk i de hundre årene mellom 1580 og 1687. Disse hundre årene rammes inn av utbyggingen av domstolshierarkiet i 1580-årene og Christian V's Norske Lov (1687) som samordnet dansk og norsk rett. På tre felt skjedde det store endringer:

- Et klart domstolshierarki kom i stand.
- Sorenskriverembetet ble opprettet.
- Lovverket ble rimelig likt i Danmark og Norge og Høyesterett i København ble en virksom øverste rettsinstans.

Utviklingen etter 1687 kunne bygges videre på domstolshierarki, Norske Lov og sorenskrivere. På slutten av 1600-tallet og på 1700-tallet ble kontrollapparatet videre bygd ut: I byene kom tukthus og politiembeter. Det ble stilt krav til juridisk utdanning eller skoling for dommere, appellvesenet ble bygd ut, saksomkostningene i straffesaker ble pålagt det offentlige og det ble oppnevnt offentlige forsvarere.

Kreftene bak utviklingen var byggingen av en sterk sentralmakt, som krevde effektiv skatteinnngang og lydige undersåtter og embetsmenn. I forhold til lokalsamfunnet har denne utviklingen både lyse og mørke sider: Vi snakker om "kontroll" og det gjelder kontroll av både lokale myndigheter og lokalbefolkning. Lokalbefolkningen var heller ingen homogen gruppe – utviklingen ble møtt med både positive og negative reaksjoner.

1. HISTORIKERNES PERSPEKTIV PÅ PROSESSEN

I hundreårene etter Svartedauen var sentralmakten svak. Lensherrer holdt oppsyn med rettsstellet, og lensherrenes fogder krevde inn bøter til lenets eller kongens kasse. På bygdene tok bøndene selv hånd om mange rettsspørsmål. På "stevner" kunne en seks- eller tolvmannsdom dømme i arvesaker, grensetvister, eiendomssaker etc. Vanskelige saker ble henvist til lagmann og lagting. Steinar Imsen kaller bøndenes store innflytelse i lokalsamfunnet for den "bondekommunale" ordningen. Det var en ordning med røtter langt tilbake. Styrkinga av statsmakten på 1500-tallet førte til en ny utvidelse av "det bondekommunale feltet", skriver Steinar Imsen.⁹ Han nevner kirkevergens arbeidsområde som ble utvidet, kirkeordinansen utstyrte menigheten med kallsrett, nye jurisdiksjonelle oppgaver ble pålagt bondefelleskapet, og hver bygd fikk sin lensmann. Kommunikasjonen mellom lokalsamfunn og øvrighet ble gjenopprettet, etter forfall på 13-, 14- og 1500-tallet. Sentralmakten var lydhør for klager fra lokalsamfunnene, og Steinar Imsen mener at på denne måten hadde bøndene innflytelse på statsbyggingen i denne perioden.¹⁰

Jens Arup Seip har også påpekt at styrkingen av statsmakten i første omgang førte til en styrking av lokalsamfunnets styringsenheter. Utviklingen av en sterkere statsmakt skjedde bl.a. ved å bygge ut domstolshierarkiet. Jens Arup Seip har lagt vekt på at statsmakten tok i bruk de gamle institusjonene, bygdetingene:

⁹ Steinar Imsen, "Over bekken etter vann eller historien om den tyske bondekommunalismen som hjelp til selvhjelp", *Historisk tidsskrift*, 2: 1989, 181. Se også Steinar Imsen: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, del 1. 1990.

¹⁰ Steinar Imsen, "Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300–ca. 1700", *Heimen* 1990, 79–95.

“Vi er vidne til en statsmakt som vokser i kraft, kaller til live og nytter ut de gamle institusjonene i rettspleien og forvaltningen, før den skaper sine egne som kan ta de gamles plass.”¹¹

I neste omgang mistet bøndene posisjonene i underretten. I 1634 ble sorenskriveren meddommer, og i 1687 enedommer bortsett fra i livs-, æres- og odellssaker. Halvdan Koht skildrer hvordan bøndene mister domsmakt i “Norsk bondereising”:

“Dei vart drivne tilbake frå andre makt-umråde òg. Skipnaden med sorne skrivarar attmed lagmennene hadde beint fram til formål å ta domsmakt ifrå bønderne, og den nye norske lovboka frå 1687 slo fast det som alt hadde fått hevd, at lagrettemennene berre skulle vere vitne, ikkje domsmenner.”¹²

Hans Eyvind Næss har dessuten vist hvordan “mededsinstituttet” forsvinner fra norsk rettsliv etter 1687. Både nabolag og kvinner mistet innflytelse i viktige livs- og æressaker da mededen forsvant. “Det siste folkelige element i rettspleien med reell innflytelse i mange saker ble fjernet.”¹³

Knut Mykland var interessert i å undersøke om tinget fortsatt kunne fungere som arena for lokal protest, og satte i gang tre hovedfagsoppgaver som tok for seg reaksjoner på “Dagskatten” under Den store nordiske krig. Oppgavene viste at i Rogaland der militærmakten var fjern, ble tinget brukt som forum for lokal protest. I Hallingdal ble tinget brukt for å pålegge byrder, og bøndene brukte heller suppliker og delegasjoner for å protestere.¹⁴

Vi mangler fortsatt forskning om tingets funksjon på 16- og 1700-tallet for å kunne skissere utviklingen med større sikkerhet. Flere forskere understreker imidlertid tingets viktige plass i lokalforvaltningen. På 1700-tallet fikk bygdetinget mer preg av å være juristenes domstol: møteplikten falt bort, lagretten skulle skiftes ut hvert år, saksinnleggene ble skriftlige, prokuratorer møtte istedet for partene selv.¹⁵

¹¹ Jens Arup Seip, “Ting og stevne i Rogaland”, *Tingbøker frå Jæren og Dalane*, Band 1 (1613–1625), 1953, XXII.

¹² Halvdan Koht, *Norsk bondereising*, 165.

¹³ Hans Eyvind Næss, “Mededsinstituttet. En undersøkelse av nektelsesedens utbredelse og betydning i norsk rettsliv på 1600-tallet”, *Historisk tidsskrift* (norsk) 2: 1991, 196.

2. LOKALE REAKSJONER PÅ UTBYGGINGEN AV RETTSSVESENET?

a. Pressmidler i rettshierarkiet

Bygdetingene ble førsteinstans i 1590. Alle saker måtte innom bygdetinget – også adelens store, kompliserte handelstransaksjoner. Lagretten ble pålagt å dømme, og dømte de galt eller gjorde feil med stevninger etc. var de erstatningspliktige hvis den misfornøyde fikk medhold i anken til høyere rett. Året etter, i 1591, krevde bøndene å få slippe å dømme i vanskelige saker, eller å få en lovkyndig retts-tjener til hjelp. Adelen støttet kravet om at bygdetingene måtte få en sorenskriver til hjelp. Bøndene fikk ikke medhold i kravet om å slippe de vanskelige sakene, men sorenskriverstillingen ble opprettet som en tjener for lagretten.

Sorenskriveren som først var tjener, ble meddommer i 1634 og enedommer, unntatt i livs-, æres- og odelssaker, i 1687. Etter 1634 var det sorenskriveren, ikke lagretten, som ble ansvarlig for å ha brukt lova riktig. Sorenskriveren ble innstevnet til høyere instanser og kunne bøtellegges dersom han hadde dømt "feil" eller gjort saksbehandlingsfeil.

Den sterke posisjonen i rettshierarkiet som bøndene i lagretten hadde, gjelder altså bare godt og vel en generasjon – fram til 1634 da sorenskriveren ble meddommer. Men det må være riktig å legge an et lokalt perspektiv og si at vi fra langt tilbake har en tradisjon der bøndene kjente lova og dømte. Den ordningen var fordelaktig for bøndene. Vanskelige saker henviste de til juridisk ekspertise, til lagmannen. Slike seks- eller tolv-manns nemnder av bygdas beste menn var ikke bare dommere, de tok seg også av lokalforvaltning. Den sterke bondelagretten fra 1590 til 1634 var betydningsfull, men også byrdefull for bøndene. Et eksempel:

Lagmannen over Nordlandene og Finnmark Jørgen Henriksen Staur møtte på tinget i Skjøtningsberg og holdt "lagting" 17. mai 1620. Der hørte han bl.a. på Alf Olsen som klaget over at han var

¹⁴ Asgeir Lode, *Tilhøvet mellom styresmakt og allmuge i Jæren og Dalane sorenskriveri under den store nordiske krigen*, hovedoppgave i historie, Bergen 1978. Tore Nilsen, *Forholdet mellom allmuen i Hallingdal og Ringerikes sorenskriveri og den lokale og sentrale øvrighet under den store nordiske krig 1709–1720*, hovedoppgave i historie, Bergen 1978.

¹⁵ Hans Eyvind Næss, "Sorenskriverens tingbøker", *Heimen* 1980.

idømt 80 riksdaler i bot for å ha gjemt bort fisk det skulle betales tiende av. Bot var betalt til fogden. Av tingboka går det fram at lagmannen dømte de seks lagrettemennene erstatningspliktige for å ha dømt galt. De skulle både erstatte boten på 80 rd, og hver betale en bot på 8 ørtuger og 13 mark (dvs. 6 2/3 riksdaler) for "vrang besegling". Lagrettemennene klaget over fogden som hadde truet dem til å dømme:

"hand sloe handt paa bordt, och sagde, at handt ville staa och gaae, medt de 6 mendt i den domb, de nu haffde dømpt, och ville jndstaa for alt huis de derfor kunde lide, och ydermere siger de, at førend de dømpte i den sagh, da truedt hand dennem, at de enten schulle dømme, heller handt wille vide det hos dennem, och nøde och tuung dennem til at dømme saa den domb".¹⁶

Lagrettemennene ble enige med Alf Olsen om å betale ham de 80 rd med 100 voger fisk, med avdrag på 10 våger fisk pr. år – altså rundt 200 kg tørrfisk pr. år.

Lagmannen mente lagretten kunne be lensherren om å få ettergitt bota på 8 ørtuger og 13 mark, fordi de ikke hadde hatt noen sorenskriver å rådføre seg med:

"at de iche er forsiunit med en sorenschriffuer epter lougen, derom at beklage sig for øffuer øffrighedt"

Når en usikker lagrette ble tvunget av fogden til å dømme sine egne til høye bøter, og de attpåtil var erstatningspliktige og ansvarlige for dommen, så synes det ikke som noe stort tap å miste domsretten. (Av bôteinntektene i Finnmark hadde lensherren 1/3.) At ansvaret for dommene ble flyttet til sorenskriveren, har kanskje blitt følt som en lettelse. Det forklarer kanskje mangelen på lokale reaksjoner etter 1634.

48 (12%) av 409 saker for Oslo lagting de to årene 1608–1610 gjaldt lagretter som ble stevnet for uriktig dom eller saksbehandlingsfeil. Bare 10 saker førte til bot eller erstatning, men erstatningen kunne til gjengjeld være stor: Pga. saksbehandlingsfeil (part i saken var ikke innkalt) måtte en lagrett betale bot, saksomkostninger, samt erstatte tapt landskyldsinnpekt. Når relativt få saker endte med at lagretten ble domflett skyldtes det ikke bare at lagrettene fikk medhold, men også at de dømte såkalte "uendelige" dommer. De tok forbehold mot at avgjørelsen kunne bli en annen, forutsatt andre bevis, dokument etc. (4 slike dommer dette året). Det kom forbud mot slike uendelige dommer i 1633.¹⁷

¹⁶ Tingbok for Finnmark 1620–33, 14a–14b.

Vi kan slå fast at lagrettens ansvar var byrdefullt, og forbundet med økonomisk risiko.

b. Lagretten dømmer uten sorenskriver

Forordningen fra 1634 gjorde sorenskriveren til hoveddommer, men tingbøkene gir eksempler på at bønder holdt fram med å dømme på egen hånd: En seks-manns dom hadde dømt i en sak som seinere ble innstevnet for lagmannen. Sorenskriveren dømte senere de seks til bøter, og påla dem å være med som rettsvitner når de "louligen Anmodes".

*"At den 6. Mendtzdomb, som til forne foruden den Sorenschriffuers Raad og Sambtyche Var dømbt, den schulle were død oc magtesløs, oc de 6. Mendt At både effter lougen der for, Och siden forpligt were parterne wed en Endelig domb at Adschellie, naar de derom lougligen Anmodes."*¹⁸

Et annet eksempel på at sorenskriveren forsvarte sitt embete var f.eks. at sorenskriveren i Jæren og Dalane i 1641 gikk til sak mot en bonde som hadde skiftet med barna uten at sorenskriveren hadde satt opp skiftebrevet.¹⁹

Selv om ikke sorenskriveren møtte, f.eks. pga dårlig vær, ble hele tinget gjennomført med straffesaker og eiendomssaker: "Da den Sorenschriffuer ey møde kunde, formiddelst Guds Wehr och Wind, som bewiisligt kand giørris."²⁰

c. Lagrettemennene var uvillige til å dømme eller forsegle dommer.

Det fins mange eksempler på at bøndene nektet å underskrive dommer som sorenskriveren hadde formulert, eller at de nektet å dømme. Lagrettemennenes holdning tyder på at de oppfattet seg som ansvarlige og ville bruke sin makt. Lagrettemenn som nektet å dømme, ble selv dømt etter Christian IV's Norske Lovbog, Tingfarebolkens 3. og 4. kapittel.

¹⁷ Forordning om lagmenn, fogder m.m. 15. mars 1633, paragraf 5. Gjettatt i Recessen (1643) 3–21 "Uendelige domme afskaffis".

¹⁸ *Tingbøker for Jæren og Dalane 1629–1637*, 195.

¹⁹ Lindanger 284. Kilden er Lagtingsprotokollen fra Stavanger nr. 1, 44b og 43b.

²⁰ *Tingbok for Ryfylke 1633*, 165.

Av lagtingsprotokollene ser vi at det har vært strid mellom lagrette og fogd og sorenskriver. En lagrette nektet å dømme ei kvinne fordi det manglet bevis, selv om fogden hadde sagt at "her kommer jeg med et kvinnfolk jeg skal ha dom over". Lagretten hadde sagt at "De tolv mend icke kunde eller wilde dømme hende wdi Nogen sagh effterdi ingen beuis var hende for Nogen Værlig Giærningh offuer-gaaen"²¹. Det er også flere eksempler på at bønder nektet å underskrive dommer de mente var urettferdige. Lagrettemennene på Nes på Hedmarken nektet å underskrive en dom om åbotsfall. De mente de hadde fått for liten tid til å sette seg inn i saken, at det var kongebrev som ikke var kommet fram osv.²² Tolv lagrettemenn fra Lier skulle dømme i en drapssak. De nektet å forsegle dommen som var "denom tilbøden". I følge fogden hadde en av de tolv sagt at den djevelen som hadde sittet og hengt over skriveren da han skrev, kunne øg forsegle dommen.²³ I en drapssak fra Lier nektet tolv menn å dømme en mann som hadde vært "opphavet til tretten" til en halv mannebot.²⁴

Lagrettemennene fortsatte også med å stevne vanskelige saker til lagmannen og be om lagmannens råd. De viste også fra seg saker som de mente lå utenfor deres kompetanse, f.eks. en sak der presten var involvert og som derfor skulle til kapittelsretten: "siunes os som Laugrettismend, ey denne sags tilbørlig dommere at werre".²⁵

d. Bøndene sammenkalte "ulovlige" ting.

Det hendte at bøndene selv sammenkalte "ulovlige" ting: En lensmann i Solør hadde f.eks. latt "skjære opp" budstikka, og kalt allmue og lagrette til tings angående en drapssak. Drapet var begått i nødverge, og det kan tenkes at lokalsamfunnet ønsket å holde saka unna myndighetenes hender. Rent tilfeldig kom fogden forbi tingstedet, og oppdaget at det ble holdt ting som han ikke hadde sammenkalt. Lensmannen ble dømt til bot etter Christian IV's Norske Lovbog, Tingfarebolkens 3. og 4. kapittel.²⁶

²¹ Oslo lagtingsprotokoll 1608–1616 65.

²² Opplandene lagtingsprotokoll 1611–13, utgitt av Kjeldeskriftfondet, Oslo 1987, 659–662.

²³ Oslo lagtingsprotokoll 1608–1616, Oslo 1987, 126–127.

²⁴ Oslo lagtingsprotokoll 1608–1616, Oslo 1987, 49, 53, 79, 193, 206, 233, 264.

²⁵ Tingbok for Ryfylke 1633, 166.

²⁶ Oslo og Opplandene lagtingsprotokoller 1608–1613, 631.

I august 1648 på kongehyllinga på Akershus skjerpet Fredrik 3. forbudet mot å holde ulovlige ting og stevner. Fogd og skriver skulle innkalle og være tilstede. Å bryte forbudet førte til tap av odelsgods eller, for leilendinger, førstebygsel.²⁷

e. Hverdagsmotstand

De vanligste reaksjonene fra lokalbefolkningen var "hverdagsmotstand" eller ulydighet: nekte skyss, ikke møte på tinget, la være å betale bot, ikke følge påbud. I følge Oddvar Natvik og Margit Løyland kan omlag 20% av sakene på tinget på 1600-tallet klassifiseres som "opposisjon".²⁸

3. HISTORIKERNE OM DE LOKALE KONSEKVENSENE OG REAKSJONENE.

Det foreligger ingen samlet forskning som går spesielt inn på lokale reaksjoner på utbyggingen av rettsvesenet. Men både hos Halvdan Koht og hos Steinar Imsen finner vi overordnede synspunkt. Halvdan Koht understreket bøndernes protest i "Norsk bondereising" (1926), men la vekt på at den egentlige "kongstanken" var "retts-tanken". Internasjonal forskning om "folkelige opprør" legger vekt på at protestene retter seg mot forandringer til det verre, mot økte skatter osv.²⁹

Steinar Imsen viser at sammenlignet med andre land, var bonde-motstanden i Norge lite voldelig. Motstanden ble kanalisert inn i rettsapparatet og i forvaltningen. Steinar Imsen setter perioder med mye bondemotstand i sammenheng med perioder med særlig ambisiøse statsledere. Bønderne forsvarte lova og den eksisterende samfunnsordningen. Tinget var det viktigste møtestedet for å organisere motstand, for å forhandle med myndighetene. På tinget ble det satt opp klageskriv og valgt utsendinger til kongen. På tinget ble det fattet "bindende vedtak for alt bygdefolket om aksjon eller sanksjon".³⁰

²⁷ Koht 171.

²⁸ Margit Løyland, "Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder 1600-1700", *Historisk tids-skrift* 2: 1991, 332.

²⁹ Georg Rude, *Ideology and popular protest*, 1980.

³⁰ Steinar Imsen, "Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700", *Heimen* 1990 79-95.

“Særlig viktig må bøndernes rolle i rettsstellet ha vært. Den sivile rettspleien var i høy grad bygdefellesskapets ansvar, men også strafferettspleien forutsatte bygdekommunal medvirkning. Dernest kom tingordningen som blant annet skulle tjene som kommunikasjon bønder–kongemakt.”

Christian IV styrket bygdingene, slik at kommunikasjonskanalene til myndighetene igjen ble åpne. Imsen legger vekt på at Christian IV deltok på herredagene, og på den måten understreket at han var tilliten verdig. I hans regjeringstid var omlag 50 kommisjoner i virksomhet mellom 1620 og 1640. Mange av dem hadde mandat til å foreslå ordninger som kunne forbedre statsapparatet og hindre maktmisbruk. Imsen mener at bondemotstanden under Christian IV var en viktig spore i moderniseringen av statsmakten i Norge. Jeg vil legge vekt på at Imsen mener at bondemotstanden bidro positivt til statsbyggingen. Det er opplagt riktig å påpeke at klagen fra lokalsamfunnet ble hørt og førte fram. Men det er også viktig å gå nærmere inn på de lokale forhold som gjorde at motstanden ble svak.

Flere historikere har påpekt viktige moment for å forklare at de lokale reaksjonene var både positive og negative eller manglet helt:

- ansvarliggjøring av lokalsamfunnet
- motstridende interesser i lokalsamfunnet
- statens kontroll rettet seg også mot statens tjenere, slik at bøndene opplevde at sentralmakten også gjennomførte en rettfærdig kontroll med futer og lensherrer.

a. Ansvarliggjøring

Øystein Rian har i sitt foredrag lagt vekt på den militære eksekusjon som tvangsmiddel for å få inn skattekrav. Men i flere distrikt av landet var det ikke stasjonert militære avdelinger. På Jæren og Dalane var det aldri snakk om å bruke militære til å kreve inn skatten. Lokalhistorikeren Birger Lindanger har bl.a. lagt vekt på hvordan sentralmakten gjennomførte sitt prosjekt ved å legge ansvar hos bøndene selv. På tinget ble skattebrev og forordninger lest opp:

“Difor var bondetinget det viktigaste reidskapet for styresmaktene til å sikra det økonomiske grunnlaget sitt. Og effektivt kunne det verta avdi det lukkast dei styrande å få dei “beste” bøndene til å identifisera seg med krava ved å dra dei direkte inn i arbeidet med å sikra at avgiftene kom inn som dei skulle. Fyrst

*ved at dei var med på å døma dei som ikkje betalte i rett tid, sidan ved at dei kunne vera med å krevja inn det som skrivar og domsmenn hadde dømd.*³¹

Av tingbøkene ser vi hvordan "seksmannsutvalg" blir pålagt å sette i verk vedtak fra tinget. Slike utvalg blir brukt både til å drive inn skatter og til å drive inn bøndernes private gjeld. Hos den som ikke kunne betale, måtte de seks ta med seg husdyr, innbo eller klær. Av og til ser en eksempler på at bønderne har nølt – og f.eks. henvendt seg direkte til lagmannen for rådføring:

Nils Andersen på Austråt i Gand, Rogaland hadde forlovet seg med enka Ragnhild Ølbør, sådd korn og betalt 7 rd i festeavgift. Så brøt hun forlovelsen, og Nils Andersen krevde kornet og de sju dalerne tilbake. Hun ble dømt til å erstatte beløpet. Lensherren sendte et seksmannsutvalg til Ragnhild Ølbør for å utvurdere de 7 rd blant hennes eiendeler. De seks hadde nølt. De ville la det bero til lagmanns rådføring: De seks sa at de hadde ikke motsatt seg lensherrens befaling: "forgaff aldrig at haffue foragtet enten den goede Mandtz befaling eller dommen, Mens wille Aldenest lade det beroe til Raadførelse". På skipreidetinget på Sola ble de seks dømt til bøter på 4 mark sølv hver i brevbrudd, samt saksomkostninger til Nils Andersen.³²

Gjorde seksmannsutvalget feil når de "utvurderte", kunne de bli dømt til å betale erstatning. Gjelds- eller skattekravet skulle være både lovlig og vitteilig.³³

Som før nevnt var underfogden/bondelensmannen fogdens forlengede arm i lokalsamfunnet. Bondelensmannen var en bonde med skattefrihet og visse plikter og ansvar. F.eks. i soldatutskrivninga: I 1654 fikk lensherrene pålegg om utskrivning av soldater. Lensherrene skjøv ansvaret nedover, lensmennene ble ansvarlige for å stille unge rekrutter. Hans Eyvind Næss har vist at i Rogaland mistet mange av lensmennene bestillingen og skattefriheten fordi de ikke klarte å tvinge fram mange nok soldater.³⁴

³¹ Birger Lindanger, *Soga om Sola og Madla*, 272b.

³² *Tingbok for Jæren og Dalane 1625–29*, 170 og 211.

³³ *Tingbok for Ringerike 1652–53*, utgitt av Slettshistoriegruppa i Ringsaker historielag, 37.

³⁴ Se *Tingbøker fra Ryfylke 1653–1661*.

Lokalsamfunnene fikk stort ansvar og det førte med seg en viss frihet, men de ble også, under trussel om bøter og økonomisk tap, gjort ansvarlige for at statens politikk ble gjennomført .

b. Lokalsamfunnet – ikke alltid fellesinteresse

Gudmund Sandvik har lagt vekt på hvordan myndighetene allierte seg med husfedrene og ga dem husbondsrett over familie og tjenestefolk:

“Det er blitt vanleg å kalla einveldet for embetsmannsstat. Det var embetsmenn som styrde einveldet. Desse lovstadene syner at “familiestaten” kan brukast om samfunnsstyringa i mange samanhengar.”³⁵

På samme måte som kontrollen med barn og tjenestefolk kunne bygges på hustukt og fellesinteresser mellom husfar og kongemakt, kunne borgere i byene appellere til sentralmyndighetene for å trygge sine interesser mot forstadsboere, bønder, fuskere, soldater og fattigfolk: Borgerne i Christiania krevde politiembete og politirett for å få en sterkere kontroll med konkurransen.³⁶ På et seinere tidspunkt kom likevel sentralmyndighetene til å støtte forstadsboerne mot borgerne. Forstadsboerne hevdet at de fra gammelt av hadde rett til småhandel og til å huse bøndene som kom til byen. Myndighetenes vurderinger bærer preg av balansegangen i den “seinmerkantilistiske” politikken mellom privilegesamfunnets næringspolitikk og sosialpolitikk: Altfor streng regulering av næringene ville føre til nød og mange på fattigkassa.

På samme måte som i byene var det selvsagt grupper i alle lokalsamfunn som hadde interesse av et effektivt rettslig kontrollapparat som kunne sikre næringsinteresser. Skogeiende bønder ønsket å hindre “skogfinner” i å slå seg ned med svirydding. Bygdelag forsvarte fiskeretter og utmarksrettigheter mot inntrengere.

Også når det gjaldt kriminalitet, ville myndighetene lett kunne finne støtte for harde straffer mot tjuver, trollfolk og omstreifere.

³⁵ Gudmund Sandvik, “Rettsstillinga for barn i gamle dagar”, *Forskningsnytt* 4, 1979, 50–54.

³⁶ Edvard Bull, *Kristianias historie* bd. 3, 1924.

c. *Kontrollen rettet seg også mot den lokale øvrighet*

Eneveldet styrte ved hjelp av embetsmenn og bøndene klaget. Koht nevner bøndenes klager over sorenskrivere som tok for store døms-penger eller felte urettferdige dommer mellom bønder og embetsmenn.³⁷ Men bøndene klaget mest over futene, som krevde usedvanlige pålegg, satte opp takstene, jaget leilendingene fra gårdene og tok gaver og mye mer. Klagene fra bøndene til Herredagen i Bergen i 1631 førte til at Kongen ba den norske rikskansleren Jens Bjelke undersøke fogdenes embetsførsel på Vestlandet og i Nord Norge. Undersøkelsen førte til at 8 av 22 fogder ble avsatt.

Bøndene fortsatte å bruke supplikker og rettsapparatet til å klage på embetsmenn. I Ncrske og Danske Lovs 1. boks siste kapittel om "Supplicationer" var det uttrykkelig sagt at ingen skulle hindres i å klage på kongens befalingsmenn. I Norske Lov var det dessuten pålagt sorenskriveren å skrive supplikker for allmuen til fast takst.³⁸ Gjaldt supplikken sorenskriveren selv, skulle amtmannen skaffe en skriver. I Overhoffretten ble flere sorenskrivere dømt til embetsfortapelse i 1680-årene, og det er saker om uvetting bruk av skysshester.³⁹ Mange historikere har lagt vekt på at når det nyttet for bøndene å nå fram med klagene, må det ha ført til tiltro til systemet. Lensvesenets vilkårlighet ble erstattet med eneveldets kontroll.

4. HVORDAN KAN LOKALHISTORIKERE STUDERE MOTSTAND MOT UTBYGGINGEN AV RETTSSVESENET?

Vi mangler tingbøker fra tidlig 1600-tall for å kunne studere nærmere hvordan reaksjonen var på å få sorenskriveren til meddommer. Men større saker vil vi kanskje finne igjen i lagtingsarkiv. Fra tida rundt 1687, da sorenskriveren ble enedommer, har vi imidlertid stort materiale. For hele perioden kan vi studere reaksjoner på nye lover og ny rettspraksis.

³⁷ Koht 167.

³⁸ NL 1-24-5 og 6.

³⁹ Dom 1682: 39, i *Overhoffrettsdomar 2 (1680-1689)*, utg. av Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt v/ Mons Sandnes Nygard. Oslo 1987.

Det synes ikke å være snakk om noen enhetlig motstand, men om protest mot urettferdige krav og i noen grad at folk har vist en annen rettsoppfatning. Åpen protest kan vi studere i supplikker, i referat fra tingene og i form av enkelte rettssaker. Trenering og stille protest kan vi få et bilde av i graden av uvilje til å følge påbud.

Bøndene har vært selvrådige, de har prøvd å definere tingsamlingen som en forhandlingssituasjon mellom folk og øvrighet, selv om øvrigheten har oppfattet f.eks. skattetingene som en klar underordningssituasjon.

Det må likevel være riktig å si at det overordnede perspektivet på reaksjonene er at vi ikke finner noen stabil, enhetlig opposisjon mot noe som blir oppfattet som entydig byrdefullt. Både på 16- og 1700-tallet bruker vi "rettsbevissthet" om folks ønske om å holde på "retten sin" og ikke bli behandlet urettferdig. Til å fremme slike krav brukte de rettsapparatet og forvaltningsapparatet.

Vedlegg:

UTBYGGING AV RETTSVESENET I NORGE 1550–1750: ENKELTE VIKTIGE ÅR:

- 1580-årene lagtingsdom nødvendig for å stevne sak til Herredagen.
- 1590 Bygdeting skal være førsteinstans i alle saker. Lagretten var økonomisk ansvarlig for saksbehandlingsfeil og "uriktige dommer".
- 1591 Sorenskriverstillingen opprettes etter ønske fra adelen. Bøndene ønsket primært å vise vanskelige saker til lagmannen slik de hadde gjort før.
- 1599 Herredagen skal møtes hvert tredje år.
- 1604 Christian IVs Norske Lovbog – oversettelse og revisjon av Magnus Lagabøtes landslov utgis. Endel tilpasning til dansk rett.
- 1607 Rådstueretten blir førsteinstans i byene.
- 1617 Forordning om trolldom og Forordning om løsaktighet utgis samme dag, 17.10.1617.

RETTSVESENETS UTBYGGING I NORGE

- 1634 Sorenskriveren blir ansvarlig meddommer.
- 1636 Forbud mot "uendelige dommer"
- 1643 Christian IVs Store Recess. Tidligere forordninger redigeres og utgis samlet, de to første delene med gyldighet for hele riket, tredje del særskilt for Norge.
- 1646 Supplikkvesenet reguleres. Lensherren ansvarlig for å skaffe skriver.
- 1662 Byfogden blir dommer på bytinget.
- 1661 Høyesterett opprettet, erstatter Herredagen
- 1666 Overhoffretten i Norge opprettet
- 1687 Christian Vs Norske Lov
Sorenskriveren blir enedommer, lagrettemennene meddommere i livs-, æres- og odelssaker. Lagretten skiftes ut årlig.
- 1687 Politietat opprettet i Trondheim (Bergen 1692, Kristiania 1744, Kristiansand 1767)
- 1690 Saksomkostningene i straffesaker pålegges det offentlige:
1690: saker mot uformuende delinkventer dekkes av sikt- og sakefallskassen.
- 1712, 1723, 1732, 1747: forskjellige bestemmelser om at store saksomkostnader lignes på amtet eller stiftet, mens mindre utgifter kan dekkes av sikt- og sakefallskassen.
- 1719 Appellvesenet bygges ut: 1719 alle dødsdommer avsagt i 1. instans appellpliktige; 1735: appellbestemmelsen utvidet til å gjelde dommer ang. ære, boslodd, tvangsarbeid; 1747: appellbestemmelsen innskrenket for simpelt tyveri, fordi saksomkostningene for lagtinget ble så stort.
- 1735 Offentlig oppnevnte forsvarere.
- 1736 Juridisk eksamen ved Universitetet i København.
Krav til juridisk utdanning eller skoleing for å bli dommer.
- 1751 Dommeren skal være ansvarlig for å oppklare kriminelle forhold.

**

1500-tallet: Instansordningen bygges ut

1600-tallet: Kontroll med undersåttene: strenge lover

1700-tallet: Kontroll av rettsvesenet

Statsmakten og ekteskapsmønsteret i Norge på 1600-tallet

Av ROLF FLADBY

I løpet av 1600-tallet foregikk det forandringer i statsmaktens håndheving av reglene angående ekteskap i forbudte ledd. I forbindelse med et arbeid som gjelder Danske kansellis korrespondanse vedkommende Norge og norske forhold i denne perioden har jeg samlet en del data om dette spørsmålet, og vil gjerne legge fram noe av dette. Mitt primære formål er å vise tendenser som gjorde seg gjeldende når det gjaldt forholdet mellom statsmakten og undersåttenes privatliv. Sett i en videre sammenheng dreier det seg om et ledd i disiplineringen av kongens norske undersåtter. Jeg må understreke at mitt formål ikke er å behandle det omfattende temaet ekteskap i forbudte ledd generelt. Dette temaet er behandlet i en prøveforelesning i Bergen i juni 1991. Doktoranden, førstearkivar Torleif Hansen, har vært så vennlig å sende meg kopi av sitt manuskript.

Først kort om hvilke ledd som var forbudt. Blant de forbudte ledd var slektninger i rett oppstigende eller nedstigende linje, som det heter. Barn eller barnebarn av søsken eller halvsøsken kunne ikke inngå ekteskap, og heller ikke personer som var besvogret. Med andre ord var ekteskap mellom søskenbarn eller tremenninger forbudt, og det samme gjaldt ekteskap hvor den ene parten var i slekt med den andre partens avdøde ektefelle. Reglene var temmelig innviklet og fyller for eksempel en hel side i Christian 5's Norske lov 1687 (3-18-9). Forbudet er nevnt i den danske kirkeordinansen av 1539 (*Winge: Lover og forordninger 1537-1605*, nr. 15-B-5), men forbudet er som kjent mye eldre. Det er utførlig behandlet i en forordning av 16.6.1637, gjengitt i Christian den fjerdes recess 1643 s. 254 ff, og som nevnt i NL 1687.

Hva forteller så tilgjengelige kilder om håndhevingen av denne loven? De kilder jeg har benyttet, er *Norske Rigsregistranter* (NRR) bd. I-XII som inneholder Danske kansellis korrespondanse med Norge inntil 1660, *Norske kongebrev* (NKB) bd. I-IV, 1660-1689, utgitt av NLI,

og av samme serie bd. V-VI, 1690-1699, som foreløpig foreligger i manus, og som vil bli utgitt av NLI. Materiale fra lokale eller regionale embetsarkiv har jeg ikke benyttet.

Det første tegnet på at reglene om ekteskap i forbudte ledd ikke var absolutte, har jeg funnet i året 1596. Da fikk en prest som var gift med en kvinne som han var besvogret med i tredje ledd, angivelig uten å ha vært klar over dette, kongens samtykke til at ekteskapet kunne bestå (NRR III s. 414-415). Framover til 1620 finner vi et par dispensasjoner til (NRR IV s. 511; V s. 57). I 1622 noterer vi at bonden Halvor fikk bevilling til ekteskap med Åse som han var besvogret med i tredje ledd, mot å betale 50 dlr. til kongen (NRR V s. 273). Lensmannen i Bratsberg len fikk i 1635 befaling om at fire tremenninger i lenet som ønsket å inngå ekteskap, skulle få tillatelse til dette. "Dog", heter det, "skal hver parti af dennem give til os 100 rigsdaler og til skolen udi vor kjøbsted Skien 100 rigsdaler" (NRR VII s. 90). En mann i Nedenes len ville i 1636 gifte seg med enka etter en tremenning av ham, og det fikk han bevilling til mot å betale 100 dlr. til Oddernes kirke (NRR VII s. 293). Myndighetene begynner altså å interessere seg for reglene angående forbudte ledd, men vi finner tross alt ikke mer enn sju ekteskapsbevillinger i NRR i løpet av første halvdel av 1600-tallet.

I annen halvdel av 1600-tallet skjer det forandringer i dette forholdet. Jeg har tatt en del stikkprøver og har funnet årlige gjennomsnitt av antall ekteskapsbevillinger. I 1650-åra var gjennomsnittet 4 bevillinger årlig. I 1662-1669 steg tallet til 10 og i perioden 1672-75 til 12. Det årlig gjennomsnittstallet steg videre til 19 i perioden 1683-86, og til 40 i perioden 1694-97. Endelig har jeg i det ene året 1698 registrert 50 ekteskapsbevillinger. I løpet av en mannsalder ble dermed antallet av kongelige bevillinger til ekteskap i forbudte ledd omtrent femdoblet.

Først bør vi kanskje spørre om dette forteller om en forandring i ekteskapsmønsteret blant norske bønder. (Det var ytterst få av bevillingene som gjaldt folk i byer og ladesteder.) Det fins neppe kilder som gjør det mulig å foreta sammenligninger av ekteskapsmønsteret over tid på 1600-tallet, men at tremenninger og søskenbarn skulle være blitt så mye mer attråverdige som ektefeller ved slutten av 1600-tallet enn en generasjon eller to tidligere, er lite trolig. Det er da heller ikke rimelig at det skulle skje store forandringer i ekteskapsmønsteret

i et så vidt stabilt bondesamfunn som det vi har å gjøre med her. Det er mulig at myndigheter på regionalt nivå kan ha hatt eller tiltatt seg myndighet til å dispensere fra loven. Torleif Hansen har funnet et eksempel på at bergensbispen skal ha gitt en ekteskapsbevilling under spesielle forhold i 1669. Jeg kjenner ingen lovhjemmel for dette. Tvert imot kan vi se av brev til superintendenten i Stavanger stift 8.1.1635 og til lensmannen i Hardanger len og Halsnøy kloster 9.1.1635 at det krevdes kongelig bevilling for ekteskap i forbudte ledd (NRR VII s. 4.5). Det er i alle fall klart at de sentrale myndighetene på denne tid gikk inn for en stadig sterkere kontroll av undersåttene og for håndheving av lovens bestemmelser angående forbudte ledd. Det kunne riktignok gjøres unntak fra lovbestemmelsene, men det måtte skje i statsmaktens regi i form av en bevilling fra det aller høyeste hold, fra kongen selv. Det dreier seg altså om statsmaktens kontroll av undersåttenes privatliv.

Hvordan var dette blitt mulig? La meg prøve en teori. Det var jo så at intet ekteskap var mulig uten prest og kirke. En prest som hadde sittet lenge i embetet, kunne nok ha godt kjennskap til slektskapsforhold i bygda, samtidig som han også kjente loven, men med høvelige midler kunne han kanskje bringes til å være litt tøyelig i eldre tid. I løpet av annen halvdel av 1600-tallet fikk i alle fall presten, kongens representant i prestegjeldet, kontrollmuligheter som han før ikke hadde hatt. På et prostemøte i Bergen i 1668 ble det vedtatt at sokneprestene skulle føre kirkebøker, og i 1685 ble dette lovfestet (Kiil, Alf: *Arkivkunnskap*, s. 38f). Dermed ble det etter hvert som årene gikk og kirkeboka fikk et stadig fyldigere innhold, lettere for presten å påvise og dokumentere slektskap, svogerskap eller irregulære forbindelser som kunne være til hinder for ekteskap i første omgang, og det ble vanskeligere for presten å overse slike forhold, om han skulle ha ønsket det.

Fra statsmaktens side kunne det være gode grunner til å få kontroll med ekteskap i forbudte ledd. Fiskale hensyn spilte nok en rolle. Vi har sett at det i 1630-åra kunne koste både 50, 100 og 200 daler å oppnå bevilling til ekteskap i forbudte ledd. (Jeg minner om at vanlig kutakst i Norge på den tid var et par-tre daler.) Det utviklet seg snart faste rutiner. Bevilling til ekteskap i forbudte ledd skulle skrives på stemplet papir. I stempelpapirforordningen fra 1690 ble det fastsatt at det skulle brukes stempelpapir til 10 dlr, men for bønder i Norge og

Island 4 dlr. (Fladby: *Thi byde og befale Vi*, NLI 1991 s. 51). Det framgår av en sak fra 1673 at det måtte betales et kanselligebyr, men størrelsen på det kjenner jeg ikke (NKB nr. 81 1673). Når så bevillingen endelig forelå, kom det kravet som sikkert utgjorde den største utgiftsposten. I bevillinger fra før 1660 heter det gjerne som betingelse for bevillingen at paret må "noget af deres formue efter lensmandens billig sigelse til næste hospital udgive, saafremt de denne vores benaadning agter at nyde" (f.e. NRR XII s. 203). Etter 1660 fikk gjerne biskopen det avgjørende ord. I en bevilling fra 1698 heter det at paret må "noget efter deris middele og leilighed samt biskopens billig sigelse til neste hospital udgive" (Fladby 1991 s. 51). Størrelsen på beløpet kunne vel da bli avpasset noe etter parets økonomiske evne. Hva de normalt måtte punge ut med til en eller annen institusjon, vet vi ikke. Men da marineløytnant Christian Henrik von Hatten i 1698 fikk bevilling til å gifte seg med søskenbarnet Margrete Risbrekk, var betingelsen at de skulle betale 100 dlr. til Vår frelsers kirke i Kristiania. De fleste slapp nok atskillig billigere. Men det medførte i alle fall en betydelig belastning for et par å inngå ekteskap med kongelig bevilling, samtidig som staten og de aktuelle institusjoner fikk mer å innkassere etter hvert som antallet bevillinger økte.

Aller viktigst var det kanskje for den eneveldige monark å sørge for at lovens bokstav ble overholdt. Eventuelle avvik burde skje i kongens regi og takket være monarkens nåde. Samtidig kunne undersåttene få merke hvem som satt med tøylene.

Som man vil forstå, er det ikke ekteskapsmønsteret generelt blant norske bønder på 1600-tallet som jeg vil fokusere her. Om det var målet, kunne man kanskje ta i bruk noe av det enorme materialet som fins i de mange gards- og slektshistoriene. Det kunne være interessant nok, ikke minst på grunn av de vitnemål om regionale variasjoner som ligger i bevillingsmaterialet, og som er dokumentert i boken *Thi byde og befale Vi*. Det som er emnet for dette innlegget, er statsmaktens tiltak for å få ekteskapsmønsteret under kontroll.

Utviklingen når det gjelder bevilling til ekteskap i forbudte ledd i annen halvdel av 1600-tallet og dermed i det unge eneveldes tidsalder, er ett vitnemål om en statsmakt som er på offensiven, og som når stadig lenger i kontroll og regulering av undersåttenes privatliv. I denne forbindelse var alliansen mellom statsmakt og kirke av avgjørende betydning.

Diskusjonsinnlegg

ØYSTEIN RIAN:

1. innlegg:

Man kan spørre om reduksjonen i antall dødsstraffer fra 1600- til 1700-tallet virkelig var uttrykk for en humanisering og sivilisering. Det må være avhengig av hvilke straffer som kom i stedet. I den militære strafferettspleie omgjorde ofte benådningsinstansen dødsstraffer til større antall spissrotganger. Det kan i hvert fall diskuteres om den slags seigpining var mer sivilisert. I den sivile strafferettspleie ble det vanligere å ville utnytte den domfeltes arbeidskraft i hardt straffarbeid. Det er drastisk å henge tyver og halshogge volds menn, men det spørs om vi beveger oss hinsides skalaen for det humane og siviliserte når vi sammenligner livsberøvende og livsødeleggende straffer. I Norden ble heldigvis tvangsarbeid i festninger og på tukthus historisk sett overganger til mindre livsødeleggende fengselsstraffer i senere perioder, men i et større geografisk perspektiv pekte slike straffeformer like mye fram mot konsentrasjonsleirer og slavearbeid for staten i fascistisk og kommunistisk regi.

2. innlegg:

1. Det er grunn til å understreke betydningen av førsteinstans når det gjaldt hvor det store flertall av saker ble endelig avgjort, i hvert fall når man ser strafferettssaker og sivilsaker under ett. I Norge ble det på 1600-tallet før 1666 bare avholdt herredag med retterting hvert tredje år. En slik herredag behandlet bare et femtitalls saker. Så sent som på 1700-tallet, da instansordningen forlengst var fullt utbygd og innarbeidet, ser det ut til at ca. 90 % (eller mer) av sakene på landsbygda ble avgjort i førsteinstans, dvs. for sorenskriver og lagrettemenn på bygdetinget.

2. I Norge gjorde de store regionale forskjellene i voldsfrekvens seg tidlig gjeldende. I "Kniven, ølet og æren" leverer Jørn Sandnes belegg for at forskjellene eksisterte i tiårene omkring 1600, og da er det sannsynlig at der utviklet seg ulikheter alt i middelalderen, med en kontrast mellom en høy voldsfrekvens i fjellbygdene og i Bergen og en mye lavere voldshyppighet i resten av landet. Det er viktig å finne ut hvordan disse forskjellene oppstod og hva det var som opprettholdt dem. Forholdene i Øvre Telemark tyder ikke på at handel og markedsintegrasjon nødvendigvis reduserte volden. Øvre Telemark ble tidlig trukket med i en omfattende trelasthandel. I 1600-1700-årene må inntektene fra tømmerhandel ha konkurrert med jordbruket om å bety mest for bøndenes økonomi, som her var bedre enn i mange andre distrikter. Til tross for den sterke integrasjon i handelen fortsatte den høye voldsfrekvensen. Ifølge Rikard Berge hadde Vinje ennå på 1700-tallet så mange drap at det kan sammenlignes med dagens New York. På den annen side fantes der utpregede jordbruksbygder, som deltok mindre i handel og hadde ytterst få drap. Vi står her ved samfunnsmessige forskjeller, der økonomiske årsaker på langt nær strekker til for å forklare folks adferd. Det dreide seg om ulike kulturelle særdrag, som i enkelte mer geografisk avsidesliggende områder, der bøndene var vant til å rå seg selv, slo ut i en ære- og trettekjær voldelighet.

3. Jeg er ikke i tvil om at effektiv myndighetsutøvelse spilte en viktig rolle i bekjempelsen av folkelig voldelighet. I den forbindelse finner jeg grunn til å spørre om det ikke betød noe for voldsbekjempelsen at øvrigheten tvangsutskrev som soldater menn med voldelige tilbøyeligheter. Myndighetene ville gjerne fjerne menn som representerte en trussel mot liv og eiendom. Militær innrulling var et alternativ til sivilt tvangsarbeid. Spesielt i Sverige, med dets store "eksport" av soldater til kontinentet, må dette ha betydd mye for å renske opp blant voldsspirer og utskudd. Det var bedre for den svenske stat å la dem plyndre polakker, tyskere og dansker. Her må vi innse at ved siden av den formaliserte strafferettspleien eksisterte en informell, vilkårlig kriminalitetsbekjempelse. Den minsket presset på påtalemakt og domstoler, og de følte mindre behov for å gripe til drakoniske straffer. For øvrig merker jeg meg at man i Sverige tok spissrotgang i bruk i den sivile strafferettspleien. Når det ikke ble gjort i Danmark-Norge, kan det skyldes at militærvesenet der ble etablert senere.

SVEN LILJA:

Det tycks, av Johan Söderbergs inlägg, som om det funnits ett långsiktigt samband mellan framväxten av juridisk kompetens och en humanisering av rättsväsendet på 1600-talet. Till dels kan det ha handlat om en ökande klyfta mellan lag och rättspraxis, som när exempelvis lokala dödsstraff mildrades i hovrätterna. Tydligt fanns det en tröghet inbyggd i lagstiftningen som öppnade vägen för denna klyfta. De rättsskolade representanterna för staten fann det lättare att introducera en ny rättsetik via praxis, än att koodifiera densamma i nya lagar.

Frågan om "civilisering" ses gärna uppifrån. Mer sällan ställer man sig undrande inför lokalsamhällets behov av att bli civiliserat. Snarare tycks det vara ett outtalat axiom att civiliseringsprocessen påtvingades ett ovilligt lokalsamhälle. I den mån "civiliseringen" verkligen handlar om en rationalisering av lokala relationer och avtagande våldsbenägenhet behöver detta inte ha stått i konflikt med lokalsamhällets behov. Centralmakten och lokalsamhället kan ha haft ömsesidiga behov av fastare, mer formaliserade och rationella konfliktlösningar.

JOHAN SÖDERBERG:

I mitt föredrag underströk jag tendenserna till humaniserad rättsskipning redan under 1600-talet, i kontrast till den forskning som i stället betraktar den tidigmoderna perioden som präglad av en brutalisering av rättssystemet. Øystein Rian frågar om de andra hårda straff (kroppsstraff, gatlopp, långa fästningsstraff osv) som kom i stället för avrättningarna verkligen kan sägas ha varit mer civiliserade straffformer än dödsstraffen.

Vad var mest humant? En rimlig väg att söka ett svar på frågan hur de dömda själva uppfattade de straff de dömts till vore att granska benådningsärenden. De dödsdömda vädjar ju själva om benådning i ett stort antal fall, fast de knappast kan ha varit ovetande om att alternativet bestod i fästningsstraff eller något annat kännbart straff. Man får alltså räkna med att de dömda har föredragit en lång tid på fästning, gatlopp el dyl framför att mista livet.

DISKUSJONSINNLEGG

Gatloppets införande och försvinnande i Sverige är värt en kommentar. Som Henrik Munktell visat i en utomordentligt intressant studie av gatloppet (i Uppsala universitets årsskrift 1940), lyckas överheten aldrig få denna straffform förankrad i det allmänna rättsmedvetandet. Gatloppet införs i den allmänna lagstiftningen vid mitten av 1600-talet, men har utmönstrats i 1734 års lag. Straffet kunde nämligen inte genomföras på det sätt som var tänkt. Verkställigheten stötte ständigt på motstånd från borgare och bönder som ansåg det vanhedrande att delta i exekutionen. Myndigheterna klagade över att allmogen inte ville inställa sig med vuxet folk, utan skickade små gossar och flickor i deras ställe. Redan från omkring 1710 ersätts gatloppsstraffet i praktiken ofta med spöstraff eller fängelse på vatten och bröd. I den militära rättskipningen kunde gatloppet användas längre fram i tiden (fram till början av 1800-talet); där kunde ju exekutionspersonalen kommenderas fram.

Gatloppet som straffform ger således ett exempel på hur centralmaktens rättsmedvetande kunde avvika från det folkliga, men också på att det fanns bestämda gränser för statens faktiska maktutövning när dessa olikartade rättsuppfattningar stötte mot varandra.

Hilde Sandvik ifrågasätter hypotesen om en pågående humanisering med hänvisning till att tidelagsbrottet demonstrerar hur en önskan att kriminalisera och straffa alltmer gör sig gällande. I en uppsats i (Svensk) Historisk Tidskrift 1985 har Jonas Liliequist bearbetat material från Svea hovrätts område, som visar att dödsdomarna för tidelag växer i antal under 1600-talet för att kulminera under första hälften av 1700-talet. Man bör emellertid lägga märke till att även om fler avrättas för tidelag, faller det sammantagna antalet dödsdomar under samma tid (från 262 under perioden 1634-53 till 147 under tiden 1714-33, den period då dödsdomarna för tidelag är som flest). Nedgången sammanhänger framför allt med att färre döms till döden för våldsbrott och för stöld. Uppgången för dödsdomarna för tidelag kan därför inte sägas spegla någon totalt sett strängare rättskipning. Dödsstraffet för tidelag fanns kvar till 1864, men ingen avrättades efter 1778 för detta brott.

Man kan också fråga sig om det inte kan förhålla sig så att en nedgång för vissa allvarliga brott (som mord och dråp) kan leda till att andra brottstyper (t ex sexuella brott) lättare kommer i fokus. När

våldsreduktionen är ett faktum, kommer i stället andra beteenden att uppmärksammas intensivare. I så fall skulle det finnas någon form av samband mellan de motsatta tendenserna för våldsbrott och tidelag.

Det kan naturligtvis verka motsägelsefullt att hävda att militariseringen under 1600-talet har kunnat leda till såväl ökat som minskat våld i det svenska samhället. Jag har ändå intrycket att båda sidorna kan urskiljas, om än under olika omständigheter.

Å ena sidan tyder olika genomgångar av våldsbrott ganska entydigt på att krigsfolket utgör ett synligare inslag under stormaktstiden än dessförinnan. Inslaget av militär personal är exempelvis påtagligt när det gäller våldsbrotten i 1620-talets Stockholm. Det finns åtskilliga fall av konflikter mellan soldater och civila. Dessa problem bör ha varit mest påtagliga i städer eller områden där större grupper av militär personal uppehöll sig, och huvudstaden är en sådan plats. I den meningen har expansionen av krigsmakten satt sina spår i den vardagliga våldsutövningen - jag bortser här från vad som hände ute på krigsskådeplatserna.

Å andra sidan bör man inte ensidigt betona enbart den aspekten av militariseringen. Som mitt föredrag går in på tycks 1600-talet vara en remarkabel tid av fallande frekvenser mord och dråp (vad gäller den lindrigare våldsutövningen tror jag det är näst intill omöjligt att uttala sig om brottsfrekvenser, eftersom anmälandefrekvensen är avgörande för vad som kommit att registreras i rättsmaterialet). Det dödliga våldet avtar på ett slående sätt, militariseringen till trots. Hur skall vi förklara denna utveckling i riktning mot fredligare samspel? Det kan ha haft en viss betydelse att stora grupper av män var utskrivna och således frånvarande från lokalsamhället. Sannolikheten att utskrivna knektar skulle återvända hem var ofta mycket liten. Av Jan Lindegrens studie av Bygdeå i Västerbotten framgår ju hur sällsynt det var att soldaterna någonsin kom tillbaka till sin hembygd – det gjorde bara ett litet fåtal av de utskrivna. I stället kom kvinnor att spela en aktivare roll i den lokala ekonomin.

Men framför allt verkar det finnas andra förhållanden som gjort sig alltmer gällande under stormaktstiden, och som medverkat till mindre våldsamma interpersonella relationer. Det är tänkbart att en större omflyttning och mångsidigare exponering för människor med andra erfarenheter har spelat in. En ökad mobilitet kan ha gjort att

DISKUSJONSINNLEGG

var och en inte kunde veta lika mycket om sina medmänniskors biografi, något som kan ha reducerat möjligheterna att vidga en konflikt och dra in hela personligheten i den. Kostnaderna för att kontrollera sin omgivning måste ha blivit större i ett rörligt samhälle än inom ett traditionellt agrarsamhälle där kraven på konformitet i normer och uppträdande kunde göra sig gällande på ett mer effektivt sätt.

Verbala kränkningar skulle då ha varit mer framträdande i det gamla samhället än i det där befolkningsrörligheten blivit större. Under 1600-talet infogas människor steg för steg i mer sammansatta ekonomiska nätverk, något som ger utslag exempelvis i fler ekonomiska tvister och färre fall av dödligt våld. Förbindelserna mellan människor blir mer distanserade, de nära personliga banden dominerar inte längre. Traditionella föreställningar om heder och ära luckras upp. Detta är ännu så länge hypoteser som behöver prövas mer systematiskt än vad som hittills gjorts.

JØRGEN MIKKELSEN:

Jeg finder Hilde Sandviks betragtninger om dommernes økonomiske ansvar overordentligt interessante. Der påhvilede også de danske dommere et sådant ansvar, og dette er givetvis én af årsagerne til, at landsdommerne, amtmændene og stiftamtmandene i 16–1700-tallet var så betænkelige ved retsbetjentenes dårlige privatøkonomi. Thelma Jexlev's studie af lensregnskaberne's sagefaldsregistre viser også, at underkendte sandemandseder kunne koste nævningene dyrt i 1500-tallet.

Jeg synes forøvrigt, at diskussionen her i for høj grad koncentrerer sig om, hvad der foregik på tinge. Men retsvæsenet var et meget videre begreb. Jeg vil derfor advare mod at drage vidtgående konklusioner om mentalitetsændringer ud fra tabeller over fordelingen af retssager ved domstolene. Fx. må der være sket langt flere tyverier, end man får indtryk af ved at betragte statistikkerne over retssager. I Johansen's og Stevnsborg's materiale fra Helsingør og Falster, der i alt omfatter ca. 16.800 sager, udgør tyverier således kun 1 1/2 %. Tendensen er den samme i andre danske lokalundersøgelser. Ligeså

påfaldende er det, at hele 46 % af Johansen's og Stevnsborg's sager handler om gæld, og hvis vi hertil lægger tallene for pant, køb og salg og kontraktforhold, er vi oppe på omkring 55 %. Også dette mønster genfindes andre steder i landet. Det er derfor vigtigt at pointere, at tingene først og fremmest fungerede som arena for befolkningens økonomiske mellemværender.

Et andet karakteristisk træk ved de danske domstole i 15–1600-tallet er den udprægede tilbøjelighed til at indgå forlig og til at lade nåde gå for ret. Ja, selv tyve, der iflg. lovgivningen burde være straffet med hængning, blev ikke sjældent benådet til forvisning.

Hvad angår voldshyppighed, vil jeg gøre opmærksom på John T. Lauridsen's artikel "Fra udstødte til anbragte", hvori han fremhæver den forandring, som den danske adel gennemgik i 1600-tallet fra krigere til embedsmænd. I sammenhæng med dette skete der en ændring i adelens livsformer i retning af en mere civiliseret opførsel, hvor selvbeherskelse og selvdisciplin stod i centrum. Efterhånden spredte den nye livsform sig til andre sociale lag. Lauridsen's hypotese kan forklare, hvorfor vi i 1700-tallet ikke ser de voldelige sammenstød mellem adelige og mellem storborgere, som renæssance-tidens kilder er så rig på. Spørgsmålet er imidlertid, om de nye livsformer nåede at smitte af på almuen, før vi kommer et stykke ind i 1800-tallet. Jeg vil i alt fald stille mig tvivlende over for det. Under alle omstændigheder har Lotte Dombernowsky fundet et ret betydeligt antal voldssager under sin gennemgang af arkivalier fra forligskommissioner; det drejer sig om 6–7 % af i alt ca. 2000 sager. Dombernowsky forklarer det høje antal med dårlige levevilkår, daglig alkoholindtagelse og den omstændighed, at den brede landalmue havde tilbøjelighed til at bruge fysiske kræfter i stedet for argumenter, når de skulle afgøre en konflikt.

Endelig vil jeg stille spørgsmålstejn ved, om æresfølelsen var på retur i slutningen af vores periode. Igen vil jeg henvise til Dombernowsky's materiale, der indeholder forholdsvis mange sager om æreskrænkelser. Navnlig synes gårdmandslaget at have haft travlt med at forsvare deres gode navn og rygte.

Debatten har afsløret, at der er store forskelle mellem forsknings-traditionerne i de enkelte lande. Vi har derfor meget at lære af hinanden. Fra dansk side må vi således erkende, at vi er bagud m.h.t. undersøgelser af kriminalitetsmønstre, ja, med tingbogsstudier i det hele taget.

DISKUSJONSINNLEGG

Retshistorien gir masser af muligheder for komparative studier på tværs af landegrænser. Navnlig vil det – som foreslået af Ditlev Tamm – være en oplagt idé at undersøge, hvordan de forskellige statsopfattelser i Danmark/Norge hhv. Sverige/Finland har påvirket retsvæsenet i de respektive lande.

OLE DEGN:

Til Rolf Fladbys teori om, at bestemmelsen fra 1670erne om kirkebøgerne i Norge kunne være en baggrund for, at regeringen kunne begynde en stadig voksende udstedelse af kongebreve med bevilling til ægteskab i forbudne led, kan man stille det spørsmål, om man ikke tidligere havde haft et system med forlovere, der skulle garantere, at der i det enkelte tilfælde ikke var noget til hinder for indgåelse af ægteskab. I så fald ville det have været betænkeligt for forloverne ikke at følge lovgivningen.

BERGIT TELNES:

I tilknytning til dette med valdssaker trur eg det er viktig å sjå sammenhengen med æresomgrepet. Frå Noreg kjenner me til at valdsfrekvensen har halde seg høg i einskilde område av landet eit godt stykke ut på 1700-talet. Setesdal, Hallingdal og Telemark er slike område. Det er forholdsvis isolerte bygder med stor grad av bondesjølveige.

Eg vil illustrere dette ved å fortelje litt om ein av forfedrene mine. Han heitte Olav Garvik, men er for ettertida betre kjent under namnet "Mannslagaren". I 1684 gjorde han seg skuldig i drap på ein mann frå nabobygda. Soga om Mannslagaren er typisk for valdssakene på 15–1800-talet på fleire måtar. Drapet kom etter krangel og ærekrenkjande skuldingar, det skjedde i eit bryllup der sterkt øl var blitt servert og dei to impliserte kom frå same sosiale lag. I dette tilfellet var begge frå bondestanden.

Eg vil fortelje soga slik ho har blitt overlevert gjennom generasjonar: Olav Garvik fekk vitjing av ei fantekjering ein gong på vinteren 1684. Ho sette seg til å kraune og klage. Olav ville vita kvi ho klaga. Det er

for di skuld eg klagar, sa ho. Olav tykte han hadde det bra på alle måtar og meinte at ho måtte forklare dette nærare. Ho fekk han då til å blende alle vindaugene i stoga og setja seg med ryggen mot bordet. Etter ei stund kom det eit høgt smell, og Olav snudde seg. Då fekk han sjå sitt eige hovud liggjande avhogge, blodete og stygt på bordet. Olav blei redd og ville ha kjeringi til å fortelje kva han kunne gjera for å unngå at så skjedde. Det var vanskeleg å koma utanom dette sa kjeringi, men den dagen han drog to strømpar på same fot måtte han ta seg i vare for då nærma tida seg.

Tida gjekk og det vart sommar. 2. juli stod det eit bryllup på Øverland.

Olav var beden, men ville ikkje gå. Dette gjestebodet var eit såkalla skålelag der kven som helst kunne koma bare dei hadde noko å leggje i skåla. Det var vanleg at folk som bare var ute etter å lage bråk kom til slike gjestebod. Difor ville ikkje Olav gå. Men då bryllupsfolka hadde vore i kyrkja, kom dei innom på Garvik og nøydde han ein gong til. Til slutt sa Olav ja. Han fekk det travelt med å kle seg og drog i farten to strømpar på same fot. Då han såg dette, ville han slett ikkje bli med. Enden på visa blei likevel at han gav seg i veg i lag med resten av fylgjet. Dei var mange, og hadde ikkje mange nok pråmar. Olav spurte korleis dei hadde kome seg til kyrkje alle saman. Det blei då svart at Torgrim Svartdal hadde tjuvlånt Olav sin pråm. Denne Torgrim var ein uvenn av Olav. Far hans hadde snytt Olav i ein hestehandel for nokre år sidan. Olav vart sint over dette og var noko oppøst då han kom til bryllupsgarden.

Så viste det seg også at Olav hadde tatt med seg feil kniv denne dagen. Han hadde to knivar; den eine heitte Rod og den andre Mutulen. Rod var drapskniv. Det var drept tre personar med denne kniven. På skaftet var det skore inn ein kross for kvart drap. Ein tvikross symboliserte at den eine av dei drepte hadde vore prest. Denne kniven brukte Olav aldri å ha med seg i gjestebod. Mutulen var den "snille" kniven som fekk vera med i slike samanhengar. Men no var det altså Rod som hadde kome med.

Olav blei bydd sterkt øl, og han drakk. Snart kom Torgrim Svartdal og yppa seg. Det eine ordet tok det andre, og slagsmålet var snart i gang. Olav drap Torgrim og strauk til skogs. Fyrst gøynde han seg på garden der dotter hans var gift, men seinare drog han inn på ei aude hei. Der bygde han seg ei hytte og heldt seg løynd i nesten

DISKUSJONSINNLEGG

sju år. Han vart funnen av lensmannen, stilt for retten og dømt til døden. Olav Garvik vart avretta i 1686. Kvitteringa for utført arbeid av bøddelen, som kom frå Christiania, er i Riksarkivet.

Me ser av årstala at det ikkje stemmer at Olav heldt seg løynd i nesten sju år. Det er ein god del andre ting også som ikkje stemmer i denne saka. Tradisjonen har tydeleg gjort alt for å orsake Olav Garvik sitt brotsverk. Forteljinga om fantekjeringa, knivane og strømpane er alle med på å forklare og orsake.

Den frie og stolte norske bonden

Myter og realiteter

Av ØYSTEIN RIAN

Norske historikere om byrdene

Norske historikere har i alle år interessert seg for skattebyrdene i foreningstiden med Danmark. De aller fleste har i meget liten grad sett utviklingen fra sentralmaktens synsvinkel med hensyn til konkrete politiske saker. To andre synsvinkler er mer vanlige:

- 1.) En generell interesse og sympati for fremveksten av en effektiv statsmakt i Norge.
- 2.) En bekymring for almuen, som ble plaget med større byrder.

De to synsvinkler utelukker ikke hverandre, men de lar seg ikke lett kombinere, og det er en klar tendens til å gi en av dem prioritet, selv om det også forekommer mer og mindre bevisste glidninger fram og tilbake mellom dem. I lokalhistoriske fremstillinger dominerer synsvinkel 2, selv om man kan finne en klar forståelse for at enkelte lokalembetsmenn kunne fungere positivt for lokalsamfunnet.

Det følger av dette at byrdenes omfang og graden av byrdefullhet bestandig har vært et sentralt tema både i riks- og lokalhistoriske fremstillinger, men dog slik at enkelte av 1800-tallets forfattere ikke utalte seg konkret om tallstørrelser. De brede oversiktverkene dominerer i litteraturen. I senere år har debattartikler dessuten kommet til som en supplerende genre. Jeg har gått igjennom hva historikere fra Michael Birkeland, Yngvar Nielsen og Ernst Sars har skrevet om dette. Meget lenge dreide det seg ikke om en eksplisitt debatt om konkrete summer og perioder. Selv om man kan identifisere betydelige forskjeller i fremstillingene, ble de preget av manglende systematikk både i den forstand at de bare tok for seg beskatningen i visse perioder uten å vise den kontinuerlige beskatningsprofil – og også slik at der forekom uklarheter og selvmotsigelser. Blant eldre historikere kan man da snakke om to ytterfløyer. 1800-tallets konservativ-

materialistiske skole, med Michael Birkeland som den mest pregnante talsmann¹, var den ene ytterfløy. Halvdan Koht, som førte videre en eldre nasjonalistisk tradisjon og kombinerte den med en marxistisk klassekampmodell², stod på den annen ytterfløy. Den nasjonal-idealistiske Ernst Sars var en sentrumsmann³, i hvert fall i denne sammenheng. Birkeland-fløyen poengterte de lette vilkårene under danskestyret, Koht-fløyen de harde vilkårene. Fra og med Oscar Albert Johnsen ble fremstillingene dels preget av pragmatisme⁴, dels av en materialistisk tendens og dels av en påvirkning fra de nye samfunnsvitenskapelige fag – alle disse tendenser var tydelige hos Edvard Bull den eldre, Sverre Steen⁵ og Andreas Holmsen⁶, og arven ble ført videre av Steens og Holmsens elever, blant andre den mest aktive i denne periodens historie, Rolf Fladby.⁷

Holmsen⁸ og Fladby⁹ gjorde en stor innsats med hensyn til studier i den norske finansadministrasjonen, men fra 1920-årene var det et alment trekk at interessen for den politikk som lå til grunn for statsutviklingen ble gradvis svekket. I noen grad skyldtes det en arbeidsdeling mellom norske og danske historikere: Nordmennene overlot brorparten av politikken i regjeringsorganene til danskene. Men i kombinasjon med de metodiske tendenser som her er omtalt kunne det gi inntrykk av at politikken i seg selv var mindre viktig for samfunnet. Dette kunne disponere for nye uklarheter. I Steens syntetiske historieskrivning, særlig i femte bind av "Det norske folks liv og historie", finner man endog en tendens til å inkorporere hele spekteret

¹ Michael Birkeland: *Historiske skrifter*, I–III, Kristiania 1919–1925, særlig "Vore Fædre", I, 101–113.

² Halvdan Koht: *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Oslo 1926/1975.

³ J. E. Sars: *Samlede Værker*, II, Kristiania og København 1912, 309, 323–324, 353–393.

⁴ Oscar Albert Johnsen: *Norges historie*. V, 1. Kristiania 1911, 33, 46–47, 78, 90–96, 184–193, 211–213, 233; *Norges bønder. Utsyn over den norske bondestands historie*. Kristiania 1919, 236–257, 299–313.

⁵ Sverre Steen: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, IV. Oslo 1935, 243–248, 280–287, 395–398; V. Oslo 1930, 246–261, 422–426; VI. Oslo 1932, 310–311.

⁶ Andreas Holmsen: *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*. Oslo 1939/1977, 408–413, 447–455.

⁷ Rolf Fladby: *Norges historie*, 6. Oslo 1977, 83–103, 145–146, 266–268, 325–331, 369–372, 414–439; *Samfunn i vekst – under fremmed styre*. Oslo 1986, 147–155, 177–183, 195–200, 205–212, 219–230, 242–248.

⁸ Andreas Holmsen: *Gård, skatt og matrikkel*. Oslo 1979.

⁹ Rolf Fladby: *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*. Oslo 1963.

av tolkninger. Den dalende interesse for politisk historie medvirket til at der lenge ikke ble reist debatt om tolkninger. Holmsens materialisme utviklet seg mer og mer til en utpreget positivisme med sterk interesse for de grunnleggende produksjonsforhold i agrarsamfunnet.

Knut Mykland knyttet i en viss forstand an til den holmsenske nedvurdering av overbygningens betydning ved å poengtere at vel så mye innflytelse ble kanalisert oppover som nedover i systemet.¹⁰ Men Mykland viste en glødende interesse for det politiske spill, og det var et brudd med den holmsenske tradisjon. Med sin skarpt formulerte modelltenkning foretok Kåre Lunden et brudd fra sitt ståsted, meget nær Kohts. Stein Tveite og Ståle Dyrvik bidrog også aktivt til bruddet i kraft av en minst like vel utviklet evne til å formulere distinkte tolkninger, som lignet Myklands, men som var mer inspirert av økonomisk og demografisk analyse. Lunden slo de tre i hartkorn under betegnelsen "Bergens-skolen". Det hele munnet ut i et brakende brudd med den debattfattige tilstanden fra ca. 1980, og siden da har særlig Knut Mykland, Stein Tveite, Ståle Dyrvik, Kåre Lunden, Jørn Sandnes og jeg ført en debatt om skatt og byrder i dansketiden.¹¹

Det hersker nå sterk uenighet om hvor store byrdene var. Til dels dreier denne uenigheten seg om hvor mye skatt som ble betalt i visse perioder, men den forsterkes ved at kombattantene har hentet fram arsenal fra perioder, distrikter og steder som styrker deres tolkninger

¹⁰ Denne oppfatning lå til grunn for det store nordiske forskningsprosjekt "Sentralmakt og lokalsamfunn – beslutningsprosesser på 1700-tallet", som Mykland tok initiativ til med et seminar på Utstein kloster i 1976.

¹¹ Ståle Dyrvik, Stein Tveite m.f.: *Norsk økonomisk historie 1500–1970*, I. Oslo 1979; Kåre Lunden: "Norsk økonomi under dansk styre". *Historisk tidsskrift* (HT) 1980, 88–108; Ståle Dyrvik og Stein Tveite: "Meir om norsk økonomi under dansk styre". *HT* 1980, 315–325; Øystein Rian: "Grunntrekk ved det danske adelsvelde i Norge 1536–1625". *Hamarspor*. 1982, 95–113; "Hva og hvem var staten i Norge?". *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Odense 1984, 73–98; Sverre Bagge og Knut Mykland: *Norge i dansketiden 1380–1814*. Oslo 1987; Kåre Lunden: "Dansketid og unionsmytologi", "Dansketida – human og liberal?" *Dagbladet* 2–3/11–1987; Øystein Rian: Melding av Bagge og Mykland. *HT* 1988, 195–204; *Heimen* 1989; Øystein Rian: "Dansketiden som univers – ulikheter i tid og rom", 67–83; Jørn Sandnes: "Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen", 84–92; Ståle Dyrvik: "Dansketida i nyare norsk historieskriving", 93–99; Kåre Lunden: "Dansketida og kontrafaktiske teoriar", 100–114.

– altså en klassisk debattform med overhengende fare for å tale forbi hverandre. Floken blir ikke mindre av at vi ikke har sikker kunnskap om produksjonens omfang og verdi, hverken på makro- eller mikroplanet.

To andre faktorer har bidratt til at debatten ikke har gitt krystallklare svar: 1. Den manglende spesialisering i statens, embetsverkets og den politiske historie har skapt uklarhet om den faktiske politikk som til enhver tid ble ført og dermed også om de lengre linjer i politikken. 2. Den manglende spesialisering har forsterket en almen tendens til å behandle for lange tidsspenn under ett.

Situasjonen er med andre ord den at noen mener de offentlige byrder var nokså lette, mens andre mener de var svært tunge. Det kan synes logisk umulig å trekke en konklusjon på dette grunnlaget, men vi får late som om vi er smidige meglere og ta utgangspunkt i noe som alle er enige om og som er en forutsetning for hele seminaret.

Alle, fra Knut Mykland til Kåre Lunden, er enige om at kravene og byrdene vokste fra begynnelsen av perioden 1550–1750 til hva de ble en eller annen gang i løpet av perioden. Det er nå også enighet om at veksten var moderat fram til 1620-årene. Dette er faktisk et viktig avvik fra tidligere tolkninger, da særlig Halvdan Koht utpekte 1500-tallet som det harde århundret ("Hard-æva på 1500-tale").¹² Jeg er tilfreds med den tilnærmede enigheten på dette frontavsnittet, fordi jeg har engasjert meg i å aksentuere dette trekket ved det jeg kaller de klassiske generasjoner av det danske adelsvelde, tiden fram til Keiserkrigen i 1625.¹³ Jeg har imidlertid fått liten respons for min poengtering av det danske riksråds positive innflytelse på norske forhold. Norske historikere holder seg for det meste til "kongen". Dette henger sammen med at så mye av litteraturen er almenhistorie og lokalhistorie, hvor det er satt av begrenset plass til nyanseringer om regjeringen.

Alle er faktisk også enige om at skatter og andre krav vokste radikalt i en opptrappingsperiode fra 1620-årene. Mykland sier sågar at Norge gikk over fra å være et lavskatteland til et høyskatteland.¹⁴

¹² Koht 1926/1975, 38–54.

¹³ Rian 1982.

¹⁴ Bagge og Mykland 1987, 145.

Derimot er det ikke enighet om hvor lenge opptrappingen fortsatte. Til dels er det slik at noen ikke eksplisitt har tatt stilling til dette spørsmålet. Til dels er det snakk om en uttrykkelig uenighet. Kåre Lunden legger vekt på at skattetrykket var tungt fra annet kvartal av 1600-tallet og ut foreningstiden. Ikke minst virket det uttappende for økonomien i Norge at mer enn halvparten av de bokførte statsinntektene ble overført til Danmark.¹⁵ Uttappingen er også et fenomen som flere eldre historikere har lagt vekt på. Personlig står jeg i mitt syn på adelsveldets skattenivå nær "Bergens-skolen", men Mykland og jeg er uenige om hva som skjedde i de første år etter innføringen av enveldet i 1660. Han mener at skatteveksten kulminerte i slutten av 1650-årene. Jeg mener at skatteopptrappingen fortsatte – og at det dessuten er viktig å skjelne mellom freds- og krigstid, slik at man får fram den dynamikk som vekslingene mellom krig og fred innebar, med en kraftig skatteskjerpelse i hver krig – og slik at skattene i etterkrigstiden ikke sank til samme nivå som i førkrigstiden. Det var snakk om en skatteøkning fra fredsperiode til fredsperiode – en nokså logisk utvikling, idet hver ny fredstid ble betraktet som en førkrigstid, da man skulle forberede seg til neste krig på grunnlag av erfaringene fra forrige krig. Slik ble krigen alle tings mor.

I min tolkning fortsatte denne skatteopptrappingen til 1680-årene, med et noe lavere nivå i den etterfølgende 20-års perioden. Under Danmark-Norges deltakelse i Den store nordiske krig ble det i en årrekke krevd inn en tilleggsskatt, krigsstyren, som Mykland hevder bøndene beseiret i 1714.¹⁶ Det er nok optimistisk vurdert på almuens vegne. Fra 1712 til 1720 var tilleggsskatten meget stor. Derimot legger jeg vekt på den gradvise lettelse i beskatningen etter 1720. Fredsskattenivået før 1709 ble riktignok ført videre i nominelle tall, men skattevolumet ble ikke justert i takt med veksten i produksjonen og en begynnende inflasjon. Effekten av disse skatteundergravende faktorene ble imidlertid mye større i andre halvdel av 1700-tallet.

¹⁵ Lunden 2–3/11–1987.

¹⁶ Knut Mykland: *Norges historie*, 7. Oslo 1977, 408–410; Mykland 1987, 207–208.

Tallfesting av byrdene

Jeg regner med tre kategorier av statsskatt: 1. De gamle jordebokskattene og kongetienden. 2. De nye skattene. 3. Tollen. Rolf Fladby har sammenlignet fogdenes oppebørsel av 1 og 2 på fire tidspunkt, blant annet ca. 1560–70 og ca. 1610. Oppebørselsveksten i denne 40–50-års perioden var moderat, i de fleste fogderier i landet dreide det seg om ca. 20 %, med Bergenhus len som unntak, der veksten var rundt 40 %.¹⁷ Dette var en tid med inflasjon, sterk befolkningsvekst og tildels lysende utenrikskonjunkturer.

I tiden før Kalmarkrigen, la oss si i 1610, innbragte de gamle jordebokskattene og kongetienden anslagsvis 25.000 rd., de nye skattene ca. 40.000 rd. og tollene ca. 30.000 rd. Fra denne lavskattetiden til 1690-årene vokste jordebokskattene og kongetienden til anslagsvis 40.000 rd., de nye skattene til ca. 300.000 rd. og tollene til ca. 240.000 rd. i året, altså en økning på henholdsvis 60 %, 7 1/2 gang og 8 ganger – i sum i overkant av en seksdobling.¹⁸

I de siste 50 årene fra 1700 til 1750 økte kongetienden i visse distrikter, i andre lå den fast. De gamle jordebokskattene og kongetienden vokste da i sum anslagsvis til ca. 50.000 rd. i 1750. De nye skattene holdt seg resten av perioden på 1690-årenes nivå, dvs. ca. 300.000 rd., med unntak for krigsårene 1712–1720, da de lå vel 60 % høyere – altså et årlig gjennomsnitt på vel 480.000 rd., 12 ganger 1610-nivået.¹⁹ Tollen holdt seg omtrent på 1690-årenes nivå fra 1700 til 1750, men slik at gjennomsnittet var noe høyere enn 240.000 rd. i perioden 1700–1720, mens det lå noe lavere i årene 1720–1750, selv om det var på vei opp mot 300.000 rd. i årene omkring 1750.²⁰ Grovt regnet var veksten i nye skatter og toll stoppet opp i fredstid i perioden 1690–1750. På midten av 1700-tallet var de nominelle beløp fortsatt syv

¹⁷ Fladby 1963, 107–110.

¹⁸ Rian 1984, 75; Øystein Rian: *Bratsberg i 1600-årene. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Manuskript.

¹⁹ Johnsen 1911, 185–186; Øystein Rian: *Vestfoldshistorie. Grevskapstiden 1671–1821*, Tønsberg 1980, 117–118, 309; Atle Døssland: *Med lengt mot havet. Fylkeshistorie for Møre og Romsdal*, I. Oslo 1990, 180–181.

²⁰ Hans-Jørgen Jørgensen: *Det Norske Tollvesens historie*, I. Oslo 1969: Tollintraider ca. 1560–1657 og 1663–1811.

og en halv og åtte ganger større enn i 1610, mens summen av jorboksskatter og kongetiende var fordoblet. I sum dreide det seg om godt og vel en seksdobling, mens folketallet må ha blitt fordoblet fra ca. 1610 til 1750.

Det er naturligvis et viktig poeng å se beskatningen i relasjon til befolkningen. I den forbindelse gir det mening å oppgi den i forhold til den voksne mannlige befolkning, som utgjorde ca. en fjerdedel av hele populasjonen, dvs. ca. 75.000 i 1610, 125.000 i 1690-årene og ca. 150.000 i 1750. Hver mann måtte da i gjennomsnitt ut med snaut 1 1/4 rd. i 1610, 4 2/3 rd. pr. år i 1690-årene og ca. 4 rd. i 1750. Fraregnet tollene, dreide det seg om en snau riksdaler i 1610, 2 3/4 rd. i 1690-årene og 2 1/3 rd. i 1750.

Men alle problemer er ikke løst, selv om man lykkes med å tegne en kurve over skatteutviklingen i landet sett under ett. Der var betydelige regionale forskjeller, og selv innen mindre distrikter var skatetrykket ujevnt fordelt. Denne ujevnheten kan spores ned til de minste geografiske enheter i skillet mellom "dyrlagte" og "lettlagte" gårder, dvs. gårder med høy og lav skyld i forhold til produksjonen – og dermed høy og lav skatt fra 1640-årene. Selv om myndighetene viste vilje til å reformere matrikkelverket for å redusere forskjellene, oppnådde de meget begrensede resultater på grunn av motstand fra dem som ikke ville ta på seg høyere skatt ved en mer rettferdig beskatning.

Skattesystemet var preget av to motstridende tendenser – på den ene side en tendens til å skrive ut en særskatt for hver ny oppgave som skulle finansieres, for det andre en tendens til å ville forenkle denne oppsplittingen ved å slå skattene sammen. Det var to stattholdere i det 17. århundre, Hannibal Sehested og Ulrik Frederik Gyldenløve, som var de fremste eksponenter for forenklingen, mens dag til dag politikken trakk i den annen retning, slik at både før og etter Sehesteds og Gyldenløves reformperioder i 1640- og 1660-70-årene bestod skattesystemet av et voksende antall særskatter, som var øremerket til spesielle formål. Det var først og fremst militære, regionale og lokale oppgaver som ble løst på denne måten, og fra gammelt av var det vanlig at lokalebetsmenns lønninger ble finansiert ved direkte ytelser fra distriktets befolkning til lønsmottakerne, dels i form av årvisse avgifter, f. eks. tienden til sogneprestene, dels i form av betalinger for embetshandlinger – sportler, når det dreide

seg om legale embetshandlinger, bestikkelser, når det dreide seg om uautoriserte, illegale embetshandlinger.

Vi kan skjelne mellom de særskatter som var statsskatter og de særskatter som var regional- og lokalskatter. De statlige særskatter gikk overveiende til militære formål. De er med i de skattesummer som jeg har redegjort for. De regionale og lokale skattene kom i tillegg. Fra gammelt av var det nesten utelukkende avgifter til offentlige tjenestemenn, som de selv oppebar og som de ikke hadde plikt til å gjøre regnskap for. Skatter som gikk til å løse lokale oppgaver, som å finansiere ferjeforbindelser, bygge broer, bekoste bygging av fengsel etc., varierte selvsagt fra distrikt til distrikt. De var få og små i begynnelsen, viste en voksende tendens på 1700-tallet, men først for alvor etter 1750.

Endelig var det gjennom hele perioden, fra 1500- til 1700-tallet, slik at enkelte undersåttelige forpliktelser måtte ytes ved personlig tjeneste, som arbeid på "kongsgårder", veiarbeid og skyssforpliktelser. I noen grad ble ordningene lagt om. Enkelte arbeidsytelser ble omgjort til særskatter, som tilfellet var med arbeidsforpliktelsene til kongsgårdene, dvs. gårder der lensherrene residerte. De ble avløst av arbeidspenger, som i formen var en ny særskatt, men som ikke ble brukt til å drive kongsgårdene. Den ble oppebåret sammen med andre generelle statsskatter og disponert fritt av staten.

Når det gjaldt den slags plikter, gjorde det seg gjeldende en vaklende praksis med hensyn til om de hvilte på alle gårdbrukere eller bare på kronens leilendinger. Det kunne også dreie seg om distriktsvise forskjeller, slik at bønder i distrikter nær en kongsgård, festning, kongelig sag e.l. måtte yte en arbeidstjeneste eller kanskje levere tømmer og ved, mens bønder lenger unna slapp å gjøre det. I neste omgang lot man så enten visse forpliktelser falle bort ved avviklingen av kronens eiendoms- og produksjonskompleks fra annet kvartal av 1600-tallet. Men oftere ble forpliktelsene omgjort til pengeavgifter. Da ble de enkelte ganger fordelt på større distrikter, f. eks. på hele amt.

Generelle forpliktelser ble i noen tilfeller spesialisert. Det var et viktig trekk ved oppbyggingen av en sterkere stat, særlig fra 1640-årene. Pliktene i militærvesenet betød mest. Helt fra 1500-tallet ble båtsmenn i voksende antall tatt ut til tjeneste i den dansk-norske marinen. Magnus Lagabøters landslov forpliktet hele den voksne

mannlige befolkning til å gå mann av huse for å forsvare landet. Denne forpliktelsen ble stadfestet i Christian 4.s norske lov, men i løpet av 1600-tallet ble det landmilitære folkeoppbudet erstattet av bondemilitsen. Hele den mannlige bondealmuen var fortsatt forpliktet til militærtjeneste, og dette ble understreket ved at de alle ble rulleført. Men den faktiske utførelse av oppgaven ble pålagt et utvalg av menn, mens alle gårdbrukere hadde forpliktelser som skatteyttere og proviantutrustere til militærvesenet. Militærvesenet kom også til å innebære en kanalisering av dryge arbeidsforpliktelser. Den hektiske festningsbyggingen i Norge, særlig fra 1660- til 1690-årene, ble i hovedsak utført av innkommanderte bondesoldater.²¹ De militære pliktene gjorde det også lettere å pålegge befolkningen andre, alternative forpliktelser, som postbefordring, arbeid for bergverk eller endog å tjenestegjøre som skolemestre!

De som har lagt vekt på hvor byrdefulle skattene var har som regel også understreket ekstrabyrdenes omfang, særlig militærforpliktelsene. Ikke minst i sammenligning med Danmark er det blitt fremhevet at nordmennene i tillegg hadde bondemilitsen å dras med. Sammenligningen med Danmark med hensyn til manglende direkte militærtjeneste er relevant når det gjelder annen halvdel av 1600-tallet, men er mindre overbevisende for 1700-tallet, da det danske bondesamfunn fra 1701 ble pålagt et lignende system, og da det der endog gav støtet til å innføre stavnsbåndet. Også en lavskattefortolker som Mykland legger vekt på militærtjenesten, men i hans oppfatning foretok myndighetene et valg mellom å satse på en høy skatt og å holde på bondemilitsen, og de valgte bondemilitsen.²² Når de militære forpliktelsene var store, var de en betydelig del av byrdene. Når de var små, som i fredstiden etter 1720, ble også de samlede byrdene lette, slik at Norge under eneveldet igjen ble et lavskatteland i Myklands tolkning.

Den store skattedebatten har overveiende beveget seg på makroplanet (bortsett fra argumentatoriske eksempler fra mikroplanet), og den lokalhistoriske forskning har vært lite komparativ. Det er derfor en uløst oppgave å tegne mønstre som viser landsomfattende

²¹ Rian 1984, 87–89.

²² Mykland 1987, 205–206, 212.

distriktsvise variasjoner. Vi har riktig nok Andreas Holmsens skatte-tekniske avhandling, som ble publisert i 1979.²³ Den er meget nyttig som redegjørelse for de prinsipper som lå til grunn for beskatningen i tiden 1500–1670. Hvis jeg med en dristig hånd skulle tegne et Norges-kart som viste skattebyrdenes relative fordeling, ville jeg markere at byrden var lettest på Østlandet, og kanskje Agder, i begynnelsen av perioden, at den var tyngre nær kysten enn i innlandet over hele lan-det, og at denne tyngden omfattet hele Trøndelag. I løpet av perioden ble skattesatsene skrudd ned i Nord-Norge på grunn av den åpenbare krisen i den nordlige landsdelen, men ikke nok til å overvinne ressurs- og priskrisen, som var Nord-Norges grunnleggende problem. Prinsippene for beskatningen på Vestlandet og Østlandet ble nærmet til hverandre i første halvdel av 1600-tallet, og på midten av dette århundret var den sørnorske skatten tyngst i Trøndelag.²⁴ Ved omleg-gingen til skyldskatten spilte omfanget av matrikkelskyld en stor rolle, igjen med en tendens til at kystnære områder og sentrale jord-bruksbygder fikk den største skatten i forhold til skatteevnen.

Norske historikere om reaksjonene

Historikernes tolkninger av reaksjonene kan sies å henge sammen med deres syn på byrdene, men dog med viktige forskjeller. Ernst Sars tillegger bøndernes klager stor betydning, og fremholder at myndighetene tok omfattende hensyn til klagende bønder, men sier samtidig at byrdene under eneveldet var avgjort tyngende, like tyngende som i Danmark.²⁵ Halvdan Kohts bønder ble mye mer plaget enn Sars' bønder. Koht legger like stor vekt på at de klaget, og han fremmaner dessuten bildet av en hardere og mer tilspisset mot-standskamp, som stadig kom til uttrykk til tross for at myndighetene la strenge restriksjoner på klagevirksomheten. Det paradoks som kan spores hos Sars, at den norske bonde var så fri og stolt til tross for at han ble plaget av mange byrder, blir langt større hos Koht. At vi her står overfor et logisk problem, henger naturligvis sammen med at vi står ansikt til ansikt med et nasjonalt klenodium, den frie og stolte

²³ Holmsen 1979.

²⁴ Rian 1984, 78.

²⁵ Sars 1912, 223–224, 353–393.

norske bonden. Ja, det har vært vanlig å omtale bøndene i entall på denne måten. Og det passer godt på mange – også på Koht selv – når han i "Norsk bondereising" skriver om bøndene på begynnelsen av 1800-tallet: "Dei såg ikkje berre bønder, dei såg *bonden* stige fram for syne sitt". Det hele når et vidunderlig retorisk klimaks når han siterer Tyge Rothe fra 1786: "Hør den ædle, ey ved livegenskab besmittede Norges bonde, når han taler til kongen med sit Du og sit Far: når han vandrer hened, og tør klage over hver embedsmand, og vil selv tale med Konge eller med Kronprinds, og kommer frem for dem, og taler med dem, og vandrer så hjem ad de hundrede miile, og er let på foede, og let om hjerte".²⁶ Overfor helligdommen er det helligbrøde å anvende ren logikk – da kunne man risikere å ende opp som kjetter. Her står vi ved en faktor som den dag i dag gjør det så vanskelig å være historiker i en levende dialog med sitt samfunn.

Men logikken har jo vært anvendt også på dette tema, og hvis vi aksepterer historikernes egne premisser, har vi heller ingen grunn til å klage på deres logikk. Man kan si at den frie og stolte norske bonde har vært den konstante faktor som skulle bevises – ifølge Sars og Koht var han herdet i kamp – en fremgangsrik kamp med en forståelsesfull motpart ifølge Sars, en frustrerende ildprøve som skjerpet kampviljen ifølge Koht. Men de konservative 1800-talls historikerne hadde et enda mer positivt syn på myndighetene enn Sars, og for dem var den norske bondefriheten et avgjørende bevis for at arven fra dansketiden i hovedsak var god. I sin tale "Vore Fædre" til Studentersamfundet i Christiania den 13. januar 1866 gjorde Michael Birkeland det briljante grep å sitere bondestortingsmann Ole Hågenstads 17. mai-tale i 1834. Denne storbonden i Vågå i Gudbrandsdalen uttalte at Norge i foreningstiden med Danmark hadde hatt "en så liberal regjering, at vi aldrig følte frihedens tab, og vi kunde regne os for den lykkeligste nation i Europa, helst i den sidste tid".²⁷ Slik jeg har oppfattet det, har ikke hovedsynet på bondefriheten endret seg mye blant enkelte av de senere års debattanter. Også de har andeler i felleseiet, den frie og stolte norske bonden. Det skal riktignok sies at Lunden i mindre grad har beskjeftiget seg med problemets konkrete politiske aspekter under selve dansketiden, men han hevder, særlig

²⁶ Koht 1926/1975, 155–159.

²⁷ Michael Birkeland: *Historiske skrifter*, I, Kristiania 1919, 107.

i opposisjon til Sverre Steen og Jens Arup Seip, at bøndene spilte en viktig rolle som en samfunnsskapende kraft (mitt uttrykk) for den nasjonale reisningen i 1814.²⁸ For Mykland spilte de også en slik indirekte rolle ved at den brede samfunnsutvikling skapte et sterkt og fritt Norge som i 1814 stod ferdig til å utnytte de muligheter som bød seg.²⁹ Både Lundens og Myklands tolkninger er beslektet med Sars', Myklands også med de konservative 1800-talls historikernes når det gjelder tiden etter 1720, dog ikke for tiden før, da han ikke ligner noen annen, men på en original måte kombinerer bildet av bøndenes reaksjoner hos Sars og Koht med de konservatives resultat – de gode frukter av adelsveldet før 1620 og av enevoldsregimet fra 1670-årene.³⁰

Hvis man kan tale om det 20. århundres sentrum, bestående av mer pragmatiske, positivistiske og/eller materialistiske historikere som Oscar Albert Johnsen, Sverre Steen, Andreas Holmsen og Rolf Fladby, kan man vel si at for dem betyr ikke den frie og stolte norske bonden så mye. Johnsen, som var en konservativ herre, gav sågar uttrykk for i "Norges bønder" at han ikke likte så godt den norske bonden da han var på sitt stolteste og frieste. Hans bondebilde er ganske negativt med hensyn til det århundre da bøndene var mest stridbare, dvs. 1500-tallet.³¹ Johnsen, Steen og Holmsen understreker at bøndene i betydelig grad måtte bøye seg for den nye stats- og samfunnsmakten på 1600-tallet. Både de og særlig Fladby og Jørn Sandnes har fremhevet at det ble utviklet et nytt og hensiktsmessig apparat med hensyn til rettsvesen, kommisjoner og supplikker til å behandle bondemismøye. Det bidrog til å institusjonalisere konflikten.³² Den samme oppfatningen er også viktig hos Mykland, men når det gjaldt skattepolitikken mener han at de norske bøndene selv tilkjempet seg lavskattenivået i kraft av sin nøkkelrolle som soldater. Man kan finne dette poenget også hos andre og eldre historikere –

²⁸ Kåre Lunden: "'Friheten som gave'. Den norske revolusjonen i 1814". *Dialog med fortida*. Oslo 1985, 114–134; dessuten hans kritikk av Stein Ørnhøis 1814-serie i NRK-TV, "Norsk revolusjon på TV" og "Norge avstått", *Dagbladet*, 6/1, 25/1-1990.

²⁹ Bagge og Mykland 1987, 320.

³⁰ S. st. 98–116, 133–155, 199–213, 254–259.

³¹ Johnsen 1919, 236–256.

³² S. st.; Steen 1935, 395–398; Holmsen 1939/1977, 447–455; Fladby 1986, 211; Jørn Sandnes: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Oslo 1990, 61–63.

blant annet i Oscar Albert Johnsen's "Norwegische Wirtschaftsgeschichte", men hos Johnsen er det ikke snakk om en så åpenbar tilpasning til en skatterevolt som hos Mykland, når denne omtaler Den store nordiske krig. "Allgemeine Staatsklugheit empfahl also der Regierung Vorsicht bei der Besteuerung des norwegischen Volkes", sier Johnsen.³³

Ikke organisert vold

Jeg vakler mellom metaforene når jeg i bildespråk skal illustrere hva jeg her er satt til, idet jeg skal uttale meg om disse tingene – det kunne karakteriseres som en Urias-post, man sender meg inn i et minefelt eller kanskje man venter av meg at jeg skal plyndre selve helligdommen, katedralen som er reist over den frie og stolte norske bonden.³⁴ Jeg er nok tilbøyelig til å mene at han er en abstraksjon, en myte. Da Halvdan Svarte døde, delte man hans legeme i fire for at de opplandske landskaper skulle få hver sin gravhaug. I vårt tilfelle er det det motsatte som har skjedd i mange historiske fremstillinger. Tidens millioner av norske bønder er blitt til én – den norske bonden, særlig av nasjonale, pedagogiske og retoriske grunner. Forestillingen har et så sterkt grep på oss, at vi nærmest må kalle den en arketype. Den norske bonden er vår felles urfader, som ingen skal få ta ifra oss.

Det råder almen enighet om at bøndene var på sitt mest stridbare på 1500-tallet. Kildene fra den tiden gir da også et sterkt inntrykk av tilbøyelighet til vold. Dette var imidlertid ikke et spesielt norsk fenomen. Voldeligheten gjorde seg gjeldende over hele Europa. Likevel bør vi spørre om hvor voldsomme bøndene var, hvilke situasjoner de var voldsomme i og hvem volden rettet seg mot. Og da må vi skjelne mellom realiteter og myter. Det er vel opplagt at det var den spontane volden i nærmiljøet og overfor folk i det samme sosiale skikt som var

³³ Se note 29; Oscar Albert Johnsen: *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*. Jena 1939, 330-323.

³⁴ I den videre fremstilling bygger jeg i betydelig grad på min egen forskning, mest på Vestfold-historien (jfr. note 19) og det upubliserte manuskriptet om Bratsberg i 1600-årene (jfr. note 18). Særlig m.h.t. Bratsberg-manuset finner jeg det upraktisk å gi gjentatte spesifiserte henvisninger.

den typiske volden. Når det gjaldt vold som rammet over standsgrensene, må det ha vært langt vanligere at denne volden rammet nedover i sosialskiktene enn oppover. Jeg kan ennå huske hvilket inntrykk det gjorde på meg da jeg i overinspektørens kopibok leste om hvordan jernverksforvalteren ved Fritsø jernverk i 1738 hadde skamslått en spikersmed med en hasselkjepp, til tross for at smeden må ha vært sterkere enn forvalteren.³⁵

Fra perioden 1536–1660 har Rolf Fladby tatt for seg tilfeller der bøndene grep til mer drastiske midler enn å klage, "med bråk og tumulter på tinget eller andre steder, mytteri i krigssituasjoner eller opprørsliknende tiltak". Han har funnet 19 slike "aksjoner", som han kaller dem. Det var ikke tale om opprør. Bak aksjonene fantes ikke spesielle jordeiendomsforhold, økonomiske eller sosiale forhold. De fortonte seg ikke som sosiale reisninger mot overklassen eller som nasjonale reisninger. De skyldtes konkrete, for en stor del nye eller økte krav, eller kom som reaksjon på overgrep fra lokal øvrighet. Bortsett fra krigsnekingssaker, forekom ytterst få aksjoner etter 1610.³⁶ Jørn Sandnes har forsterket Fladbys karakteristikk. I "Kniven, ølet og æren" sier han at sammenlignet med de nærmeste land og norsk historie i tiden 1150–1250 "blir den norske bondemotstanden på 1500-tallet knapt mer enn krusninger på en ellers rolig overflate". Sandnes' årsaksforklaring er beslektet med den klassiske i den konservative 1800-talls-skolen: "Den viktigste grunnen er trolig at den norske bonden nøt godt av en sterk og fri stilling i dansketida", og han legger mest vekt på rettsstaten og det lave skattenivået før 1620-årene.³⁷

For å forklare hvorfor de voldelige konfrontasjoner spilte en så liten rolle, vil jeg legge stor vekt på at den militære mentalitet var forsvunnet i den alminnelige norske befolkning. Fladby poengterer at motstand mot krigstjeneste var av de mest omfattende og hardnakkede av bondeaksjonene, og de varte ved helt fram til Karl X Gustavkrigene. Paradoksalt nok ble da den umilitære holdning, som i det store og hele holdt konfliktnivået nede, i denne sammenheng en konfliktfaktor, fordi bondealmuen ikke kunne forlike seg med at de skulle ut og slåss under militær disiplin. Hvordan var det blitt slik?

³⁵ Rian 1980, 354–355.

³⁶ Fladby 1986, 209–212.

³⁷ Sandnes 1990, 92–118.

Det norske samfunn var i annen halvdel av 1500-tallet ingen "tabula rasa" uten relasjoner mellom ulike samfunnsskikt og mellom øvrighet og befolkning. Innenlandske adelsmenn var gradvis blitt skiftet ut med danske adelsmenn. I 1500-tallets første generasjon viste det seg at den norske bondealmuen ikke betød noe i all den maktkamp som munnet ut i regimeskiftet i 1536–37. Det var tydelig at bøndene hverken hadde noen relevant militær trening eller var innstilt på å spille en avgjørende militær rolle. Den norske befolkning var bemerkelsesverdig avmilitarisert, antakelig en følge dels av fraværet av en militært organiserende sentralmakt og adel, dels av Norges langvarige isolasjon fra større militære konflikter, dels av tradisjonen for at forholdet mellom øvrighet og befolkning ble preget av ikkemilitære og mest av rettslige relasjoner og dels av kirkens pasifiserende innflytelse på den almene befolkning. Sant nok forekom der drap på fogder, visstnok også på prester, men det var utslag av hissighet, antakelig stimulert av en rus – ikke av en planlagt aksjon for å omstøte de lokale maktforholdene. I et samfunn hvor menn i fyll og hissighet lett ble voldelige, var slik voldsbruk mot fogder og prester et ledd i det normale reaksjonsmønster, ikke minst på grunn av den nære kontakten mellom den lokale øvrighet og almuen. Men de dokumenterte ofrene blant embetsmennene var få.³⁸ I sagn, eventyr og skipperskrøner ble de flere – eller vel så typisk – fortellerne fant på mer finurlige måter som upopulære embetsmenn fikk svi på. Dette er én form for reaksjonsmønster i et hierarkisk samfunn – de overordnede handler og de underordnede drømmer. Bøndernes organiserte voldelige stridbarhet vis-a-vis myndighetene var ganske enkelt en ubetydelig faktor. I den grad det dreide seg om stridbarhet var den bemerkelsesverdig lite voldelig i sine organiserte former.

³⁸ Halvdan Koht poengterte dette i *Norsk bondereising*, 1926/1975, 124–130. Oluf Kolsrud festet større lit til sagnene om prestedrap og tok dem som belegg for motstand mot reformasjonen, se "Folket og reformasjonen i Noreg". *Norske historikere i utvalg*, VII, Oslo 1981, 112–135.

Politiske reaksjoner i rettslige former

Men bøndene var ikke uten virkemidler. Da jeg arbeidet med Vestfold-historien, ble jeg imponert over bøndenes evne til å organisere seg. Men denne evnen var ikke konstant. Den ble i høy grad påvirket av samfunnsforholdene. Når evnen fantes der, må den like fullt som avmilitariseringen skyldes grunnleggende forhold i måten som samfunnet lenge var blitt organisert på. La oss ta utgangspunkt i Steinar Imsens tolkning av forholdet mellom det norske høymiddelalderkongedømmet og bondebefolkningen og den etterfølgende utvikling i senmiddelalderen.³⁹ Hans tolkning er i samklang med Knut Helles nyere oppfatning av Norge på 12–1300-tallet.⁴⁰ Ifølge denne tolkningen var det norske kongedømmet ikke overklassens sammensvergelse mot bondealmuen. Det baserte seg tvert imot i betydelig grad på et samvirke med bøndene: "bygdekommunen utgjorde et sentralt element i den gammelnorske statsordningen. Bygdefolkets selvforvaltning har trolig både kvalitativt og kvantitativt hatt langt større betydning for menigmanns politiske og sosiale situasjon enn de ansatsene som fantes til embetsverk og embetsstyring"⁴¹, og dette var den historiske bakgrunn for det sterke lokalstyret i senmiddelalderen. I politisk forstand vil jeg si at bøndenes reaksjoner på 1500-tallet var mer enn krusninger på overflaten, men i den grad de var stridbare var det i overveiende grad en politisk stridbarhet. De var vant til å delta i samfunnsstyret på lokalplanet. I hvert fall var det tilfellet med "de beste menn", det skikt av lagrettemenn, bondelensmenn og tidligere kirkelige setesvenner, som tok seg av de fleste funksjonene i lokalstyret. Her var det samlet politisk og organisatorisk erfaring. Dette lederskapet hang også sammen med aktørenes sosiale posisjon i bondesamfunnet. De beste menn ble fortrinnsvis rekruttert fra et storbondeskikt, og dette skiktet ble snarere styrket, da det norske aristokratiet smeltet bort i senmiddelalderen.

Kildeknappheten gjør at vi ikke har dokumentert lokalsamfunnenes reaksjoner i deres fulle bredde – og aller minst de reaksjoner som kom på det rent lokale planet. Vi skulle gjerne ha visst hva bønder

³⁹ Steinar Imsen: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, I. Trondheim 1990.

⁴⁰ Knut Helles gjesteforelesning ved Telemark distriktshøgskole, 18/4–1991.

⁴¹ Steinar Imsen: "Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt". *Heimen* 1988, 136.

og bondeledere til enhver tid sa til embetsmennene om de krav de ble stilt overfor. Av og til blir slike utsagn referert i brev til sentraladministrasjonen, i kommisjonsprotokoller og i tingbøker, særlig i forbindelse med konflikter og rettsaker om bønders medvirkning og ytelser til offentlige ordninger. Det dreide seg da om protestytringer, oppfordringer til å sabotere ordninger eller selve sabotasjehandlingene, f.eks. unnlater av å medvirke i matrikuleringsarbeid og soldatutskrivning, nekting av å gjøre veiarbeid, skyss embetsmenn eller frakte gods for øvrighet og bergverk. Det dreide seg også om tilfeller av forhandlinger om hvordan offentlige ordninger skulle organiseres i lokalsamfunnet, som f. eks. utformingen av skysskaffertjenesten eller fastsettelsen av en lokal avgift. I slike tilfeller ble både positive og negative reaksjoner registrert.

Det er da et poeng at svært mange reaksjoner kom på tingene, som var møteplasser for øvrighet og almue. Det skapte en rettslig ramme for de offentlige funksjoner. Selv skatteinnkrevingen ble formalisert til egne tingsesjoner, de såkalte skattetingene. Slik sett var det da en viss kontinuitet fra middelalderens tinginger om ekstraskatter til den nyere tids skatteinnkreving – de skjedde i tingenes regi. Selv om skatteyterne dermed ikke hadde rett til å si nei til ekstraskattene, sikret de offentlige former beskatningen foregikk i at de hadde en viss kontrollerende posisjon i forhold til fogden. Skatteyterne opplevde at de stod i et felles forhold til skattekreveren. Det gjorde det lettere å stå sammen om en reaksjon og å styrke reaksjonens legitimitet ved å knytte den til tinginstitusjonen, idet lagrettemennene opptrådte som almuens representanter og talsmenn overfor øvrigheten.

Lenge før "mentalitetshistorie" ble et moteord var eldre historikere klar over rettstankens store betydning for bøndene i deres forhold til staten. For Sars var det viktig at bønder og regjering var enige om at alt skulle gå lovlig for seg. Almuen klaget ikke over at kongen ila urettferdige skatter, men over at embetsmenn krevde dem inn på en ulovlig måte, og myndighetene skred inn mot lensherrer og lensherretjenere som ble funnet skyldige i overgrep.⁴² Både Sars og Koht tillia bøndenes kongetroskap betydning, men i Kohts tolkning "hadde kongen so høgt eit rom for di han var målsmann og verje for lov og rett. Det er mogleg at dette just sermerkte den norske kongs-tanker

⁴² Sars 1912, 323–324.

framfyre den vi finn i mange andre land". Det var nær sagt den eneste statstanken som levde hos bøndene. Rettstanken hos bøndene var sterkere enn kongstanken, ja selve grunnlaget for kongstanken.⁴³ Også Sverre Steen la vekt på dette, at for bøndene "eksisterte bare én virkelig embetsmann, kongen; ham adlød de, for han var verneren om sankt Olavs lov". Motsetningen mellom bøndene og den nye stat var blant annet "en politisk motsetning mellom den gamle lovstat og en ny statsform".⁴⁴

Hos Steen, Holmsen og andre er det en tendens til å se en skarp motsetning mellom bøndenes konservative legalisme og den nye stats radikalisme, men jeg tror ikke frontene gikk så skarpt. Mange norske historikere har betraktet den nye staten som en nærmest abstrakt institusjon av moderne art, mens jeg vil betone at kongedømme, adel og embetsmenn også videreførte konservative holdninger og strukturer, og jeg kan bare slutte meg til Jørn Sandnes i "Kniven, ølet og æren", som sier at det er interessant at kongen og de høye herrer i herredagene svært langt på vei gikk inn på bøndenes premisser om "arilds tids" praksis.⁴⁵ Det var ikke bare bondesamfunnet, men hele samfunnet som ble preget av legale strukturer og legal tenkning. På 1500-tallet utspant der seg mange rettslige konflikter om hvordan tienden skulle deles, om hvor mye som skulle betales ut til tiendekreverne (konge, sogneprest og sognekirke) og om bygselavgifter og andre fordringer var lovlige. Slike konflikter mellom embetsmenn og bønder ble gjentatte ganger bragt inn for konge og herredag. Myndighetenes lovforklaringer var vakkende. I det lange løp vant skatte- og avgiftskreverne fram med flere forhøyelser, mens andre tillegg ble avvist, slik at avgiftene på den rene jordbruksproduksjonen neppe vokste i takt med produksjonsveksten.⁴⁶ I møte mellom folk og øvrighet under adelsvelde og enevelde var det en eiendommelig dobbelthet. Begge regimer forutsatte statlig autoritetsutøvelse, basert på sosial eller dynastisk forrang, men på den annen side var de styrende

⁴³ Koht 1926/1975, 152–155.

⁴⁴ Steen 1935, 247–248.

⁴⁵ Sandnes 1990, kap. 6.

⁴⁶ Sølvi Sogner: "Bondeluten i reformasjonsårhundret". *Heimen*, bd. XII, 61–71; Håkon Hovstad: *Enkelte trekk i norsk jordleilovgivning på 15- og 1600-tallet*. Hovedoppgave, Univ. i Oslo 1959; Rian 1982, 109–112.

bundet av skrevne eller uskrevne normer – til og med enevoldsmonarken underkastet seg en slik normering. Her fantes det rom for almuen og dens ledere, nettopp ved å fremme en legalistisk samfunnsforståelse som sprang ut av den hevdvunne posisjon bøndene hadde i lokalstyret.

Som bestandig når man taler om jus, befinner man seg også her i urent farvann, fordi jussen for enhver blant annet er en brekkstang for egne interesser. At bøndene rettet sine klager mot embetsmennene og ikke mot kongen, har mange brukt for mer enn det er verd. Dette er minst like mye et belegg for at bøndene var lure som at de hadde en vel utviklet rettferdighetssans. Men ikke bare det: Det viser at der var grenser for bøndenes manøvreringsmuligheter. De var i en defensiv posisjon og kunne ikke spille fritt. Det var utenkelig å kritisere kongen åpent – han kunne bare kritiseres ved stedfortreder. Det reduserte mulighetene til å begrense en skatteopptrapping som åpenbart var dirigert av regjeringen.

Nå er imidlertid heller ikke dette et poeng som slår alle andre av marken, fordi i praksis klaget man ofte over kongens politikk samtidig som man lot som om det ikke var et angrep på kongen. Undersåttenes reaksjoner hentet også sin legitimitet i det nokså anerkjente faktum at de måtte kunne fortelle myndighetene hvordan de ble berørt av et tiltak. Når dette skjedde i konfrontasjon med lokal-embetsmenn, var embetsmennene interessert i å utlegge klagen som kritikk av kongen, mens sentralmyndighetene som regel var meget forsiktige med å stemple klager på den måten. Regjeringen synes normalt å ha vært like interessert som den alminnelige befolkning i å opprettholde forestillingen om almuens kongeloyalitet uansett aktuelle konflikter. Mange har poengtert at den gjorde dette blant annet for å kontrollere embetsmennene, og det er en viktig observasjon, men det hang utvilsomt også sammen med forsvaret av regimets legitimitet. Så lenge regjeringen selv ikke sa at den følte seg kritisert og befolkningen heller ikke var interessert i at det skulle oppfattes slik, forble regimets legitimitetskapital usvekket.

Dette hang selvsagt også sammen med idealet om den rettferdige kongen, som ikke minst aristokratiet var interessert i å holde i hevd, som en Magna Carta-beredskap mot en tyrannisk konge. Og det hang sammen med kristne krav til kongerollen. Under adelsveldet ble disse kravene understreket i kroningsseremoniene og i håndfestningene,

og eneveldet forankret sin selvforståelse i rettstanken. Enevoldsmonarkiet skulle minst av alt være et tyranni, men tvert imot tilveiebringe en landsfaderlig harmoni. Derfor fantes der hele tiden et grunnleggende ideologisk forsvar for klageretten. En annen sak var at denne klageretten kunne bli innskrenket i visse saker og situasjoner. Et samspill av faktorer avgjorde hvor fritt den kunne utfolde seg og hvor effektive klagene var.

Rehabilitering av lokale og regionale embetsmenn

Fra tiden før 1660 kjenner vi ikke forholdstallet mellom klager som kom til uttrykk overfor lokale embetsmenn og klager som ble fremmet til sentrale instanser. Under eneveldet var det en klar tendens til at det ble innlevert atskillig flere skriftlige klager til amtmenn og stiftamtmenn enn til de sentrale embetsinstanser og kongen.⁴⁷ Hadde vi kjent til de muntlige klagene, ville denne forskjellen ha blitt enda større. Det er sannsynlig at amtmannsembetet fungerte bedre som klageinstans enn lensherreembetet før 1662, særlig fordi de underordnede tjenestemenn var lensherrens private tjenere. Klagene over fogdene i begynnelsen av 1630-årene tyder på det; på den annen side inngikk det i forventningene til en aristokrat at han – og hans kone! – skulle være tilgjengelige for henvendelser fra mennesker som var avhengige av deres velvilje, og det lå i deres egeninteresse at de løste konflikter i sitt embetsdistrikt. Da stattholder Jens Juel ledet utredningsarbeidet for garnisonsskatten 1624–27, møtte han betydelig motvilje mot å øke skattebyrden blant sine lensherrekolleger. De hevdet at bøndene hadde byrder nok fra før og at altfor mange var så fattige at de ikke kunne betale mer skatt. Dette var før den store skatteopptrappingen satte inn. Ved siden av å argumentere til fordel for bøndene argumenterte lensherrene til fordel for seg selv, dvs. at de oppfattet seg tjent med ikke å øke beskatningen, blant annet av bekymring for at det ville gå ut over deres embetsinntekter. De så ikke ut til å legge vekt på at skatten skulle brukes til å holde soldater på festningene – de har tydeligvis ikke følt noe behov for det i sin hverdag.⁴⁸ Disse danske høyadels-

⁴⁷ Øystein Rian: "Danskertiden som univers – ulikheter i tid og rom". *Heimen* 1989, 67–83; Steinar Supphellen: "Supplikken som institusjon i norsk historie". *HT* 1978, 152–185.

⁴⁸ Øystein Rian: *Jens Juels stattholderskap 1618–1629*. Oslo 1975, 112–114.

mennene reagerte som bøndene ville ha gjort om de hadde blitt spurt. Jeg bruker denne saken for å illustrere et poeng i opposisjon til tradisjonelle norske fremstillinger, nemlig at bøndene nødvendigvis måtte klage direkte til kongen for å få sin "rett". Kommunikasjonen mellom almue og lensherre er blitt undervurdert. Det var når denne kommunikasjonen sviktet, særlig i reelle interessekonflikter om ytelser til lokalembetsmennene, at bøndene gikk til kongen og herredagen.

Dermed vil jeg slett ikke hevde at forholdet mellom befolkning, lensherre og fogd var preget av harmoni – bare at de ofte var på talefot, selv om talen nok kunne være høyrøstet. At det dreide seg om en løpende dialog, kan man legge merke til i de lokale tilpasninger som fant sted under første fase av skatteopptrappingen fra 1620-årene, da den norske lensadministrasjonen lenge hadde en forbausende frihet med hensyn til skattefritak og skattereduksjoner. Det var ikke Rentekammeret i København som ledet an i innstramningene av den liberale håndhevelsen av fritaksreglene, det var stattholderskapet på Akershus fra og med Hannibal Sehested. Først under eneveldet tok Rentekammeret gradvis over kommandoen i innstramningen av kontrollen. I denne forbindelse vil jeg i noen grad gjøre meg til talsmann for en rehabilitering av fogdene. De var neppe fullt så utsugende uhyrer som tradisjon – og til dels historiografi – vil ha det til. Hvorfor skulle ellers leilendinger på det bortsolgte krongodset i 1660–70-årene lengte tilbake til krongodstiden?⁴⁹ I likhet med spørsmålet om lensherrenes embetsførsel må det understrekes at den personlige faktor var viktig, særlig om embetsmannen hadde sosial intelligens eller ikke – og hvordan han oppfattet sin egeninteresse i forhold til befolkningen. Det vil nok likevel forbause mange at når representanter for befolkningen i hele Bratsberg len klaget over virkningene av den nye tollrullen i 1632, møttes de på Telemark-fogdens gård, Fjære i Solum. Det var lensmenn og lagrettemenn som undertegnet en supplikk til kongen på fogdegården den 4. mai 1632. Fogdens medvirkning kan forklares med at han var trelasteksportør, men det er da likevel bemerkelsesverdig at statens representant på denne måten tilrettela forholdene for en bred bondesupplikk om tollpolitikken. Og det må vekke ettertanke at dette skjedde i Bjelke-kommisjonens år, som satte klager mot fogdenes oppebørselsmetoder på dagsordenen.

⁴⁹ Andreas Holmsen: *Gard. Bygd. Rike*. Oslo 1966, 227.

Hvordan utviklet forholdet mellom folk og øvrighet seg over tid? Jeg slutter meg til den almene oppfatning at de store og dramatiske konfrontasjoner først og fremst utspant seg på 1500-tallet med en utløper i første halvdel av 1600-tallet når det gjaldt motstand mot krigstjeneste. Vi finner to forklaringsmodeller for dette. Den ene går ut på at det ble utviklet et apparat til å fange opp og behandle konflikter, først og fremst i rettslige former, og at sentralmyndighetene dessuten ryddet opp i uregelmessigheter, særlig ved hjelp av herredagsdommer, kommisjoner og avsettelser, som rammet bondeplagere blant lensherrer og fogder. Slik fikk bøndene erfaring for at de kunne bruke retts- og supplikkvesen til å henvende seg til herredag og konge, samtidig som embetsmennene måtte opptre mer forsiktig. Den andre forklaringsmodellen legger hovedvekten på at øvrighet og overklassegrupper fikk et langt bedre grep på bøndene. De historikere som har lagt hovedvekten på dette er de som har hatt minst tro på den frie og stolte norske bonden.

De to forklaringsmodellene utelukker ikke hverandre. Men der er en viss spenning mellom dem. Denne spenningen møter man i Johnsens aksentuering av at Christian 4.s regime fra 1620-årene la restriksjoner på supplikkaktiviteten. Selv vil jeg hevde at det voksende trykk av kriger, skatteskjerpelse og militarisering innebar et stort tilbakeslag for bøndenes innflytelse på sin livssituasjon. De måtte gi slipp på en vesentlig større del av sin verdiskapning. De hadde større grunn til å protestere, og klage gjorde de også, men i mer regulære og tamme former og med liten effekt på det som var tidens altoverskygende problem, at skatter og byrder trappet opp av regjeringen var i rask vekst.

Jeg vil forklare hvorfor reaksjonene ikke var mer voldsomme med: 1. Befolkningen hadde overhodet ikke noe militært alternativ til å gi uttrykk for sin protest. Myndighetenes ubekymrhet i så måte ble understreket i årene etter Kalmarkrigen da man solgte tusenvis av børser til norske bønder! 2. Det strukturelle grep på den alminnelige befolkning ble radikalt styrket i disse årene. 3. Det ble etablert en ny elite som var opptrappingspolitikkenes eksekutører (selv om de etter hvert også bremsset den ned). Punktene 2 og 3 henger sammen, særlig på den måten

⁵⁰ Gudmund Sandvik: *Det gamle veldet. Norske finansar 1760–79*. Oslo 1975, 66–71; Tor Breivik: *Poul Hansen – fogd i Øvre Telemark 1746–1770*. Hovedoppgave, Univ. i Oslo 1973, 47–78; mitt Bratsberg-manuskript.

at en stor del av skattebetalingen ble integrert i handelsrelasjonene mellom kjøpmenn og bønder, der fogder og tidligere fogder spilte en aktiv rolle. Kjøpmennene forskutterte skatten for en stor del av bøndene. Dette må ha svekket den felles bondefronten mot skatteskjerpelser.⁵⁰

Men her står vi antakelig også overfor en viktig reaksjon på skatteopptrappingen. Ikke for alle bønder, men for mange, var det mulig å selge flere varer og tjenester enn før. Deres reaksjon ble dermed ikke politisk, men økonomisk. De arbeidet mer, de produserte flere handelsvarer for å klare skatteøkningen. Denne økonomiske tilpasningen må også ha bidratt til å splitte bondefronten og gjøre det misvisende å snakke om "den norske bonden". Det er et ytterst interessant trekk ved norsk historie i skatteopptrappingstiden at samfunnsveksten fra 1500-tallet synes å ha fortsatt i store distrikter. Det var i høy grad en ujevn vekst, så meget mer som fiskedistriktene fra midten av 1600-tallet ble rammet av en dobbel krise, både lave fiskepriser og en katastrofal svikt i fangstene. Men dette er fremfor alt den store gjennombruddstiden for en innenlandsk norsk kjøpmannsstand, hvis dominerende elite levde i symbiose med staten i kraft av embeter (særlig fogder, slottsskrivere, tollere, lagmenn, rådmenn, borgermestre), vareleveranser, handels- og produksjonsprivilegier. Tradisjonelt har det vært fremhevet at deres oppkomst skjedde på bekostning av bøndene, og det har ikke vært vanskelig å peke på eksempler på at kjøpmennene tjente mye mer på handelsrelasjonene enn bøndene. De fleste norske historikere har derimot hatt et svakt beredskap for den tanke at disse kjøpmennene og entreprenørene økte den økonomiske aktiviteten i sine distrikter og at den økonomiske veksten gikk hånd i hånd med veksten i statens aktivitet.⁵¹ Hvis denne tolkningen er riktig,

⁵¹ Denne tanken kan riktignok slutes indirekte og tankestrengt av en vanlig oppfatning, bl. a. i lokalhistorier, at bønder solgte varer for å tjene til skatten. Meget interessant finner man dog hos to av antagonistene i byrdedebatten idéer som kan støtte opp om den tolkning at skatteskjerpelsen, hånd i hånd med den nye kjøpmannselitens lederskap i økonomien, økte arbeidsinnsatsen og produksjonen. Kåre Lunden fremmet en hypotese om at skatteskjerpelse førte til økt jordbruksproduksjon, se "Some Causes of Change in a Peasant Economy". *Scandinavian Economic History Review* 1974, 117–135. Stein Tveite polemiserer mot Lundens hypotese, se *HT* 1976, 239–248, men han har i andre sammenhenger pekt på de positive impulser fra den kjøpmannslede økonomien, se f. eks. "Fiske og kystnæringer på 1600- og 1700-talet". *By og bygd. Stad og onland*. Nordisk lokalhistorie. Seminarrapport nr. 3. Oslo 1981, 139–148. Det er likevel riktig å si at Tveite ikke tillegger samspillet mellom den politiske og økonomiske sfære en slik betydning som jeg gjør.

kan veksten i arbeidsaktivitet og produksjon være den viktigste reaksjon på skatteopptrappingen. Bøndene ble som individer mer opptatt av å motvirke skattene på denne måten enn å motvirke dem politisk ved klager og protester. Denne tolknings gyldighet er ikke avhengig av at alle eller det store flertall av bønder lykkes med denne tilpasningen. Der var vinnere og tapere i spillet. Forskjellene i bondesamfunnet hadde vært betydelige på 1500-tallet. De ble betydelig større i løpet av perioden.

I noen grad kan en økt produktivitet ha funnet sin organisatoriske form i gårddelinger og nyrydninger, blant annet fordi myndighetene var tilbakeholdne med å avgiftsbelegge og beskatte nye bruk. Et beslektet fenomen til skattetilpasningen var det man kan kalle en økonomisk tilpasning til båtsmanns- og soldatutskrivninger – nemlig at bønder delte gårder eller ryddet nyrydningsbruk for å unngå utskrivning. Myndighetene var oppsatt på ikke å skade produksjonslivet. De ville tvert imot stimulere til vekst. Ikke minst var regional- og lokalembetsmenn interessert i produksjonslivet, fordi de hentet sine inntekter av avgifter og sportler som den lokale befolkning betalte. Det fremgår ikke av kildene – og det er logisk at det ikke gjør det – at foreldre og andre slektninger hjalp unge menn til å starte egne bruk for å redusere faren for utskrivning. Men det er et fascinerende faktum at veksten i gårdtallet skjedde i takt med veksten i beskatning og utskrivninger til marine og hær. Vi står her ved et tilsynelatende paradoks, fordi utskrivningene virket uttappende. Til tross for dem vokste bosetning og folketall. Men hyppigere gårddelinger må ha gitt giftermålsmuligheter for flere i yngre alder – og dermed ført til befolkningsvekst. Det er selvsagt tenkelig at en rent demografisk faktor, som lavere dødelighet på grunn av mindre pest, var en utløsende årsak, men når veksten for alvor satte inn i denne periode, 2–300 år etter svartedøden, må det være tillatt å tvile på det. Opp gjennom tidene har man sett at bønder er tilbøyelige til ikke å dele gårder – og aller minst de ressursrike gårdene. Derfor kan gårddelinger ha vært stimulert av ytre press.

Ulike variabler

Vi har hittil tatt for oss reaksjonene generelt og mest knyttet til norsk historiografi. Der er en sammenheng mellom disse to faktorene, fordi de generelle fremstillinger dominerer i de tolkninger man kan finne hos historikerne. På den annen side omtaler ikke minst lokalhistorisk litteratur mange enkeltsaker. På grunnlag av slike enkeltsaker kan man konstruere en hel typologi med hensyn til reaksjoner, fra forskjellige former for motstand til ulike typer av tilpasninger. Bildet blir mangefasettert, delvis fordi de 200 årene var en lang tid og omfattet ulike perioder, delvis fordi Norges befolkning ikke var bundet sammen i en politisk enhet, som førte til en samordning av befolkningens reaksjoner. Den maktpolitiske og administrative ordning var lenge felles for hele landet, men også her oppstod der formelle forskjeller ved opprettelse av spesielle jurisdiksjoner, f. eks. for bergverk og for grevskap og baroni.

Vel så viktig var det at landet i seg selv var så kontrastrikt. Selv om man kan peke på viktige trekk ved bondekår som skilte norske bønder ut fra bønder i andre land, var der også store indre forskjeller både mellom livsvilkårene i ulike distrikter og i de sosiale relasjonene. Disse forskjellene vokste betydelig i løpet av perioden på grunn av statsveksten og kommersialiseringen av samfunnsøkonomien. Her må det presiseres at det dreide seg ikke om én enkelt relasjon mellom folk og øvrighet, men en voksende kompleksitet av sosiale og politiske relasjoner. Jeg vil selvsagt ikke se bort fra at visse faktorer var felles for hele landet, men de skulle fungere i samspill med andre variabler, som gjerne var ulike, og dermed virket ikke disse like faktorene likt overalt, bortsett fra i helt spesielle situasjoner. Der var betydelige distriktsvise forskjeller. I Vestfold i grevskapstiden var det langt mer åpen politisk aktivitet i Jarlsberg grevskap enn i Larvik grevskap. Dette har jeg forklart med at greven som eiendomsbesitter og næringsdrivende dominerte det larvikske samfunn, mens han i så måte inntok en beskjeden posisjon i Jarlsberg, der ulike grupper avbalanserte hverandre på en slik måte at det befordret både en systemintern og en mer irregulær politisk aktivitet i stort omfang. Protestreaksjoner kunne ha gjennomslag, selv om de ikke var landsomfattende. Historien er rik på slike eksempler, først og fremst hvis det dreide seg om et lokalt problem. Når det var klager på landsom-

fattende byrder, kunne myndighetene svare imøtekommende hvis de fikk inntrykk av at motstand og uvilje var et generelt problem. Holdningene i embetsverket var viktige, både slik de kom til uttrykk i korrespondansen mellom lokale og sentrale embetsmenn og i sentralembetsmenns tolkning av lokale holdninger, som i matrikkel-saken i 1720-årene.⁵²

Supplikker omfattet et bredt register av reaksjoner. Jo høyere oppe på samfunnsstigen man var, jo mer suppliserte man. På den annen side kunne bredere befolkningsgrupper motvirke dette ved å organisere kollektive klager fra et større antall personer. Det kunne dreie seg om et bestemt skikt av bøndene, f.eks. odelsbønder som klaget over odelskatten eller bondesageiere som klaget over sagskatten eller over sagreduksjonen av 1688. Det kunne dreie seg om bondegrupper eller alle bønder i varierende geografiske områder, som ett, to eller tre kirkesogn, tinglag eller prestegjeld, eller bønder fra hele sorenskriverier, fogderier eller len/amt, oftere fra de mindre enn de større distriktene. Man kan merke seg at de som regel holdt seg til et eller annet administrasjonsdistrikt. Det hang også sammen med at de helst skulle kanalisere supplikkene gjennom embetsverket. Det var uhyre sjelden at bønder i større distrikter enn et len/amt stod bak supplikker.

Jo mindre klageområdet var og jo færre klagere, jo mer kunne samtlige klagere stå direkte bak supplikken, f.eks. ved å sette signetene sine under den. Men et lederskap var det sikkert nesten bestandig, og jo mer utpreget jo større omfang oppslutningen om supplikken hadde. Det var da helst menn med lagrettemannsstatus som satte navnene sine under, gjerne et visst antall fra hvert tinglag. Det ble holdt møter hvor supplikken ble drøftet og også hvordan den skulle formidles. Men før man kom så langt hadde man vanligvis fått avklart supplikkens skjebne i det lokale embetsverk. Normalt skulle sorenskriverne føre supplikker i pennen, eller en annen autorisert person, hvis klagen hadde brodd mot sorenskriveren. Hvis den hadde en generell brodd mot den lokale elite, kunne bøndene skaffe seg helt andre skrivere, fra tvilsomme "vinkelskrivere" til innflytelsesrike menn, som da Jarlsberg-bøndene i 1689 fikk Buskeruds amtmann Mathias

⁵² Steinar Supphellen: *Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713–1730*. Trondheim 1989, 87–103; Ståle Dyrvik: *Norges historie*, 8, 372–384.

de Tonsberg til å skrive supplikk mot de grevelige avgiftene for seg.⁵³ Supplikken kunne møte motstand i det lokale embetsverk, særlig hvis embetsmennene så at der var en brodd mot dem selv. Men den kunne også bli befordret, en tendens som ble styrket av den embetsinstruks som amtmennene fikk fra og med 1685. Det bilde som har festet seg, både hos Tyge Rothe og andre, er almueutsendingene som oppsøkte kongen med sine supplikker. Den normale embetsvei var at lensherre eller amtmann sendte supplikker til regjeringen med sine påtegninger. Men i enkelte tilfeller, både når man møtte lokal embetsmotstand og når man oppnådde lokal embetsstøtte, bestemte supplikantene seg for å bekoste en reise for noen av lederne som tok med seg supplikken. Det dreide seg ikke utelukkende om reiser til kongen. Det kunne være reiser til en herredag, til stattholderen på Akershus eller til konge, hoff og sentraladministrasjon i København. Før og etter reisen var det ny møtevirksomhet for alle som stod bak klagen eller deres ledere. Man organiserte innsamling av penger til å bekoste reisen, og kontakten mellom lederne og de andre bøndene ble sikret ved at lederne reiste rundt og holdt møter med sine oppdragsgivere, av og til i full åpenhet med taler på kirkebyggene. Hvis det skjedde i opposisjon til den lokale øvrighet, kunne det være en sensitiv affære, idet myndighetene prøvde å stikke kjepper i hjulene og hevde at møter og pengeinnsamling var ulovlig.

Jeg vil ikke her drøfte i detalj myndighetenes svar på supplikkene, men i den grad supplikantene ikke kom noen vei, varierte deres videre reaksjoner, fra resignasjon, via ulike former for tilpasninger til unnaluringer og sabotasje eller åpen uro. De kunne også velge å fortsette klagevirksomheten med en ny supplikk, som ble støttet med nye møter, innsamling av reisepenger, ny reise etc. Man skulle tro at norske bønder som kom til København var nokså hjelpeløse, og noen har sikkert også vært det. Men det ser ut til at mange nådde fram i systemet, kanskje særlig i forhold til hofftjenestemenn, som kunne sørge for fortgang i saksbehandlingen.⁵⁴ Man bør ikke se bort fra at hoffmennene hadde en viss fornøyelse av å sette byråkrater på plass. At kongen selv kan ha funnet glede i samme idrett er ikke utenkelig.

⁵³ Rian 1980, 77.

⁵⁴ Øystein Rian: "Skogpolitikk i Norge 1724–1740". *Skog och brännvin*. Oslo 1984, 165–169.

Lignende organisatoriske virkemidler som her er omtalt kom også til anvendelse når bønder gikk rettens vei. De måtte da drøfte sin prosedyre, skaffe til veie vitner, gi instruksjoner til og drøfte taktikk med sin prosessfullmektige, enten det var noen av deres egne menn som skulle føre saken – eller som det etter hvert ble mer vanlig – at de engasjerte en profesjonell prokurator.⁵⁵ Her ble det i enda større grad nødvendig å samle inn penger til å dekke prosessomkostninger.

Organisering av supplikk- og prosessaksjoner var typisk for gårdbrukerstanden, nettopp det sosiale skikt som var tallmessig dominerende i senmiddelalderens og 1500-tallets samfunn og som hadde sin organisatoriske erfaring fra lokalstyret. Riktignok overtok embetsmennene fra slutten av 1500-tallet mer og mer hovedrollene i bygdestyret og bygdetinget, men gårdbrukerne var fortsatt med i en rekke ombud og verv. Den gamle kapital av organisatorisk erfaring måtte brukes på en annen, mer tilpasset måte enn før. Den voksende underklassen stod imidlertid langt mer utenfor lokalstyret, samtidig som den var mindre selvstendig i sin sosiale stilling. Derfor ser vi langt mindre av organiserte aksjoner fra deres side både på land og i by. Arbeidere ved berg- og jernverk klarte nok av og til å gjøre seg gjeldende på denne måten, men deres underordnede posisjon i forhold til verksherrene gav dem et begrenset spillerom for politiske aksjoner. De løp enda større risiko enn bøndene for at deres klageaksjoner skulle bli stemplet som farlig oppsetsighet.⁵⁶

Tvang

Det faktum at skatte- og byrdeopptrappingen lot seg gjennomføre i den dokumenterte grad viser at i opptrappingstiden var det begrenset hvilke resultater den alminnelige befolkning oppnådde med å bremse opptrappingen. Man kan endog hevde at de primært opponerte mot og oppnådde resultater i forhold til de marginale utslag av opptrappingen, som visse satser i ekstraskatter, visse ytelser til embetsmenn

⁵⁵ Rian 1980, 245–248.

⁵⁶ Henrik Fladmoe: *Sølvverket og bergalmuen. En studie i gruvearbeidernes leveforhold på Kongsberg i tilknytning til kommisjonssaken 1772–1775. Hovedoppgave, Univ. i Oslo 1974, 1–89.*

etc. Til dette bildet hører at befolkningen ble utsatt for tvang. Følgelig er det nødvendig å problematisere den gamle tese at norske bønder betalte relativt lite skatt fordi de sørget for militærtjenesten. Til dels kan man tolke enkelte historikere (særlig Johnsen og Mykland) slik at myndighetene måtte være forsiktige med å beskatte bøndene, ellers ville de ikke gjøre militærtjeneste – og at de ikke ville betale mer skatt og slapp å gjøre det, fordi myndighetene bekymret seg for militærvesenets lojalitet. Jeg tror denne tolkningen undervurderer tvangen i militærvesenet. Selv om det primært dreide seg om en desentralisert bondemilits, hadde de og utrederne deres over seg et tøft korps av lokale offiserer og underoffiserer, som ble støttet av sine overordnede regimentsoffiserer og av kjernen av vervede garnisonstropper. Den tids militære disiplin var så stram at dette var en reell tvang. Dessuten ble der under eneveldet en sammenheng mellom beskatningen og militærvesenet i den forstand at de militære ble brukt til å presse ut de restanser som den ordinære innkreving i penger og handelsvarer ikke skaffet til veie, den militære eksekusjon. Under disse forholdene ble den norske bondes frihet og stolthet kraftig beskåret. Han var blitt et medlem av et statssamfunn, som lignet svært mye på en militærstat, ja i samtidens europeiske målestokk var det i årtiene omkring 1700 en av de mest utpregede militærstater, særlig når vi ser på forholdstallet mellom befolkningen og antallet soldater og båtsmenn.⁵⁷

Frustrasjonsreaksjoner og distriktsvise forskjeller

Det er da klart at i dette systemet oppstod der situasjoner der folk grep til ulike former for frustrasjonsreaksjoner. Vi har alt konstatert at den slags reaksjoner var mindre omfattende og dramatiske under og etter skatteopptrappingstiden enn tidligere. Det burde kanskje kvalifiseres til at de var mindre åpenlyse. Det var ikke snakk om totale

⁵⁷ Gunner Lind: "Den dansk-norske hær i det 18. århundrede". (Dansk) *Historisk tidskrift* 1986, 26–72; "Military and Absolutism". *Scandinavian Journal of History* 1987. Vol 12, 221–243.

forskjeller. Strilekrigen i 1760-årene og Lofthusbevegelsen i 1780-årene viser at norske bønder etter vår periode var i stand til å opptre åpenlyst irregulært i stor skala. Det var en ferdighet som i mindre målestokk – og særlig i visse distrikter – kom til uttrykk gjennom hele perioden.

Det er i en slik fremstilling nødvendig å omtale kategoriene hver for seg, men det gir lett et fortegnnet bilde av reaksjonsmønstrene fordi ulike former for reaksjoner kunne gå hånd i hånd, f. eks. visse former for skattestreik og supplikker som klaget over den byrde man streiket mot. Den slags betalingsstreik rammet sjelden eller aldri hovedskatten i hele dens bredde, men et upopulært tillegg, en helt ekstraordinær skatt, en småskatt eller en ytelse til en embetsmann, som skatteyterne anfektet lovligheten av. Reaksjonsformene var uløselig innved i forholdet til lokal- og regionalembetsmennene. Ved åpenlyse skattestreiker oppstod der gjerne konfrontasjoner mellom de to partene, selvsagt mest når de gjaldt ytelser til disse embetsmennene. Men også her var virkeligheten mangfoldig. I flere tilfeller nærte embetsmennene en dårlig kamuflert sympati for skattestreikerne. Den massive illojalitet i den norske embetsstand under ekstraskattestriden i 1760-årene er det mest eklatante eksempel på det. Ofte måtte embetsmennene spille et subtilt dobbeltspill, ved å tilholde bøndene lydighet og ved å la sentralembetsverket forstå at skattereaksjonen var velbegrunnet. I flere tilfeller oppnådde de da også innrømmelser til fordel for skattestreikerne.

Det kunne endog være slik at uro ble utløst av en embetsmann, som da underfiskalen Anders Beyer opptrådte i Telemark i 1662. La oss låne øre til lagmann Claus Andersen, som den 27. juni 1662 klaget til stattholderen:

"Samme Anders Beyer er omreist i Telemarken og holdt sammenkomst med almuen på hver tingsted, og endelig tilholdt dennem sig at besverge (...). Samme sammenkomst er en af de sorenskrivere mødt og ladet Anders Beyer forstå at det på sådan måde efter hans skjøn ikke kunne skikke sig. Hvorpå fuldte at bønderne efter befaling samme skriver antasted og slog hannem først igjennem stuedøren, derefter igjennem forstuen ned for en høy svild, og tog hans skysshest fra hannem, og så slagen som han var, måtte han gå derfra og hjem, hvilket ikke var en ringe forargelse".

Og uroen ble større da en tidligere sorenskriver, Povel Drucken, arresterte Anders Beyer på oppdrag fra generalfiskalen. Beyer klarte å rømme og gjemte seg hos bøndene i Tinn, som holdt vakt over ham. Bøndene sendte budstikke rundt og holdt møter i flere bygder. Over tyve mann, bevæpnet med gevær, fulgte Anders Beyer fra sted til sted, helt ned til Arendal, der han fikk skipsleilighet til København. Da Anders Beyer ble avløst av en annen underfiskal, opptrådte også han, Bertil Fredriksen, utfordrende mot de øvrige embetsmennene, og bondemotstanden fortsatte. I påskeuken året etter ble det holdt kommisjonsmøte for Øvre Telemark i Seljord om opprettelse av dragonkvarterer. Dette møtet ble boykottet av en stor del av de innkaltede bøndene. Den nye underfiskalen kom til møtet og bad om å få lese sitt embetsbrev. Det ble avslått av kommissærene, men han leste likevel opp embetsbrevet i en pause. Ifølge kommisjonsrapporten førte det til at en av de tilstedeværende bøndene, Amund Vig fra Bomdal, oppfordret de tilstedeværende lensmenn og tre beste bønder fra hver bygd til ikke å forsegle kommisjonsdokumentet. Det var en oppfordring som de fleste av dem fulgte.

Disse styringsproblemene i Telemark ble et tema i korrespondansen mellom embetsmenn i Bratsberg amt og sentralembetsmenn som stattholderen og embetsmenn i København. Bratsbergs embetsmenn, særlig representert ved amtmannens vikarierende hustru, Margrethe Bjelke, lagmannen og borgermesteren i Skien (de to siste tidligere Telemarks-fogder) tonet dramatikken kraftig ned. De mente tydeligvis at dette var et forbigående problem og gjorde embetsmenn i København og Christiania oppmerksom på at bøndene var avhengige av ledere, i dette tilfellet de to underfiskalene, som man klarte å fjerne. Uroen i Telemark kom i kjølvannet av misnøye med det harde skatetrykket under Karl Gustav-krigene, en misnøye som kom til uttrykk i en rekke supplikker til arvekongehyllingen i 1661. Bøndene oppnådde svært lite med disse supplikkene. Etter uroen tok myndighetene skritt til et rettsoppgjør med bondelederne, men det ble ikke mer enn et ris bak speilet – et virkemiddel til å dempe gemyttene. De eneste som ble rammet av sanksjoner var de to underfiskalene, som ble avsatt, og en sogneprest, som hadde støttet bøndene og som fikk vanskeligheter i stillingen på grunn av det.

For øvrigheten var den selektive, smidige og moderate represjon et typisk virkemiddel. En grunn til at myndighetene med gode nerver

kunne dosere ut en avpasset motgift var at motstand som regel var geografisk avgrenset. Uroen i Bratsberg i begynnelsen av 1660-årene holdt seg til Øvre Telemark. I Bamble og Nedre Telemark hadde de regionale myndigheter ingen problemer hverken med støtte til den rømte Beyer eller med motstand mot dragonkommisjonen. Dertil merker vi også her at det slett ikke var et opprør mot regimet. Hvor langt fra det var tilfellet, ser man i det faktum at Beyer av alle steder skipet seg inn på en skute som skulle til København! Han trøstet seg til å komme ut av knipen ved å tale sin sak i hovedstaden. Til tross for at der var atskillig dramatik i forviklingene var det som om begge parter var klar over at motparten ikke ville gå til ytterligheter og at denne bevisstheten virket neddempende på de virkemidler som ble tatt i bruk på begge sider. Vi har vel ikke minst grunn til å regne med at den tids embetsmenn hadde kunnskaper om det vi kunne kalle kultur-geografien eller kanskje heller den politiske geografien. For Bratsbergs del var forskjellen mellom de nedre og øvre bygder konstant.

Det var bøndene i Øvre Telemark som kom nær opp til Kohts ideal av den frie og stolte bonden. Det var nok heller ingen tilfeldighet at motstanden mot krigsstyren under Den store nordiske krig var særlig skarp i Hallingdal. Hallingdal og Øvre Telemark tilhørte en nokså liten kategori avsidesliggende fjellbygder, der bøndene var lite vant til å underkaste seg øvrighetspersoner og hvor dessuten folkekulturen var preget av hyppig voldsbruk i interne oppgjør, med en drapsfrekvens som lå skyhøyt over det vanlige norske nivå. Disse fjellbøndene var ikke typisk norske. Kanskje de var typiske for det enkelte nasjonalromantikere gjerne har villet skulle være typisk norsk, men hvis det som var det mest vanlige adferdsmønster blant norske bønder var det typisk norske, og det er vel ingen uvanlig bruk av begrepet, var de mest frie og stolte av bøndene svært unorske!

Faktisk hadde myndighetene selv et ambivalent forhold til den frie og stolte bonden. De satte ikke pris på politisk motstand, men fjellbøndene kom nærmest til et klassisk aristokratisk ideal med hensyn til kampevne. Derfor var det paradoksalt nok bildet av fjellbonden regjeringen manet fram når den skulle tegne et bilde av den kongetro, kampberedte og fryktinngytende norske bondesoldaten. Gudbrandsdølenes massakre ved Kringen på 300 skotske leiesoldater på gjennommarsj til svensk krigstjeneste under Kalmarkrigen sommeren 1612 gav stoff til denne regjeringsskapte myten, og på minne-

daleren preget til Frederik 4.s reise i Norge i 1704 het det: "Mod, troskab, tapperhed og hvad der giver ære, den hele verden kan blandt norske klipper lære". I virkeligheten var det slik, at det ikke ble opprettet noe dragonvesen i Telemark, i hvert fall delvis på grunn av motstand mot denne militærtjenesten. Det var de lite voldelige og mer tålmodige bøndene på bredbygdene som ble dragoner og dragonutredere, og kjernemannskapet til den dansk-norske fellesmarinen ble hentet fra de norske kystdistriktene, hvor befolkningen var minst fri og stolt. I slike bygder var tilbøyeligheten til åpne og skarpe frustrasjonsreaksjoner betydelig mindre enn i fjellbygdene.

Korrupsjon

Unndragelser fra forpliktelser og restriksjoner kunne ta form av korrupsjon. Da var det gjerne snakk om individuelle reaksjoner som var så alminnelige at det dreide seg om et generelt adferdsmønster. På den måten kunne betalingsdyktige bønder oppnå fritak for militærtjeneste for seg eller sine sønner. Også når det gjaldt andre byrder hvor noen så seg bedre tjent med å betale seg fri, kom slike bestikkelser på tale. Det ligger i sakens natur at vi ikke har oversikt over hvor omfattende korrupsjonen var som reaksjonsform. Det vi kan si er at den virket oppløsende på samholdet både i øvrigheten og i almuen, og den forsterket forskjellen mellom de formuende og uformuende. Ved hjelp av bestikkelser tok betalingsdyktige undersåtter opp konkurransen med regjeringen om å være embetsmennenes faktiske oppdragsgivere. Mest omfattende var nok korrupsjonen når det gjaldt å kjøpe seg fri fra næringsreguleringer, f.eks. restriksjoner på hogst og omsetning av visse typer av tømmer. Det er et tema som egentlig ligger utenfor vårt emne, selv om befolkningen uten tvil betraktet slike restriksjoner som noe av det mest irriterende byrdefulle i lovverket. Når myndighetene prøvde å gjennomføre en systematisk håndhevelse av en ærgjerrig hogstregulering, utløste det ikke først og fremst mer korrupsjon, men en omfattende sabotering av bestemmelsene, en sabotering som næringens aktører (bønder og kjøpmenn)

bedrev, samtidig som de oppnådde en faktisk støtte i påtalemakt og domstoler, som unnlot å gripe inn mot ulovlighetene. På den måten ble lokalemetsmennene delaktige i sabotasjen.⁵⁸

Et beslektet problemkompleks ligger klarere innenfor vår interesse, korrupsjonen som motvirket fortellingen av import- og eksportvarer. De innenlandske kjøpmennene organiserte etter hvert storparten av utenrikshandelen, men også sjøfolk og den alminnelige befolkning i havnebyene spilte en rolle i innsmuglingen av importvarer. Importsmuglingen var mest omfattende og almen, og jo mer regjeringen hevet tollsatsene i sine merkantilistiske bestrebelser, særlig i andre halvdel av 1600-tallet, jo mindre kvanta ble det fortollet. Utsmuglingen hadde et mindre omfang i forhold til de totale mengder av eksportvarer. Her var det slik at før etableringen av et mer effektivt tollvesen i 1630-årene motvirket eksportører og skipperne fortellingen ved å oppgi langt lavere kvanta og langt mindre skipsrom enn de faktiske. Dette kom for en dag ved den mer realistiske fortellingen fra 1632.⁵⁹ Siden prøvde vel også eksportører og skipperne å motvirke den større eksporttollen, særlig ved å få tollere med på å underdrive skipenes drektighet, men i trelastnæringen kom det først virkelig fart på utsmuglingen igjen i forbindelse med den store sønnenfjelske sagreguleringen av 1688, som fastsatte maksimalkvoter for eksportsagene. Disse kvantumsbegrensningene ble brutt i stor stil. Ettersom Rentekammeret brukte tollregnskapene til å kontrollere at reguleringene ble overholdt, kunne man ikke betale toll for det, og resultatet var en sterk oppblomstring av utsmuglingen. Avsløringer, særlig i Christiania på begynnelsen av 1700-tallet, viste at dette skjedde i full forståelse mellom eksportører og tollere, som mottok bestikklser for det. Tollerne ble avsatt, mens kjøpmennene gikk fri, og utsmuglingen av overskytende kvanta fortsatte.⁶⁰ Siden eksporten

⁵⁸ Finn Einar Eliassen: *Det gamle embetsverk og det nye. Norske embetsmenns kamp med Generalforstamtet 1739–1746*. Hovedoppgave, Univ. i Oslo 1972; Rian 1980, 53–59, 83–86, 212–214, 248–261; Rian Skog 1984, 144, 160–163.

⁵⁹ Johan Schreiner: "Nederland og Norge 1625–1650. Trelastutførsel og handelspolitikk". *Skrifter utg. av Det norske videnskapsakademi i Oslo* 1933, II. 2. Oslo 1934; Øystein Rian: "Trelastnæringen under Christian 4". *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok* 1988, 85–106.

⁶⁰ Edvard Bull: *Kristianias historie*, II. Oslo 1927, 403–416; H.-J. Jørgensen: *Det norske tollvesens historie*. Oslo 1969, 184–193.

var lettere å kontrollere enn importen, er det sannsynlig at korrupsjon spilte en større rolle som virkemiddel i eksportsmuglingen enn i imports muglingen.

Motstand mot næringsreguleringer og mot eksessiv fortolling kan også oppfattes som ledd i en almen holdning med dype røtter i ethvert lokalsamfunn; forsvarskampen for næring og eiendom. Riktignok kan en autoritært bestemt beskatning rent alment oppfattes som en konfiskasjon, men visse former for restriksjoner og beskatning ble oppfattet som mer eklatant konfiskatoriske enn andre. Bøndene i Bratsberg måtte gradvis bøye seg for 1600-tallets skatteopptrapping, men i 1630-40-årene gjennomførte de en langtrukken streik mot å levere gratis tømmer til kongen, og det endte med at Christian 4. gav opp hele tømmer skatten. Igjen var det bøndene i Øvre Telemark som først og fremst stod for motstanden, men de fikk alle bønder med seg, og det er høyst sannsynlig at kjøpmennene støttet den, fordi det som gjorde motstanden hardnakket må ha vært misnøen med å måtte gi slipp på en vital handelsvare. Følgelig var også fogdenes håndhevelse valen. Fogdene var blant de fremste trelastkjøpmennene. Den hardnakkede motstanden mot hogstrestriksjoner og kvantumsreguleringer skyldtes nok også frykt for å bli berøvet et tilstrekkelig utkomme. Et vesentlig poeng i denne sammenheng er at motstanden og sabotasjen var tverrsosial. Den forente alle fra bondealmue, via bruksarbeidere, havnearbeidere, sjøfolk til kjøpmenn, skipsredere og til dels lokalebetsmenn i en felles front mot sentralmyndighetene. Når embetsmannsfronten sviktet for regjeringen, skyldtes det dels bestikkelsenes fristelser, men kanskje enda mer at mange embetsmenn var aktive næringsutøvere. De var selv lite lystne til å bøye seg for slike restriksjoner og satt derfor i et glasshus i forhold til andre næringsutøvere. Forsvarskampen for familie og eiendom gav lovbyrterne en overbevisning om å handle i overensstemmelse med god moral. Det var ikke bare i de amerikanske koloniene i 1760-årene at det vakte sterkt negative reaksjoner når overordnede myndigheter prøvde å få ram på smuglere og å avsløre importert smugler gods. Inkvisisjoner etter ufortollede varer ble betraktet som simple overgrep og utløste heftige reaksjoner.⁶¹ Det var ikke smuglerne, men etterforskerne og påtalemakten som ble stemplet

⁶¹ Rian 1980, 343.

som asosiale individer. Derfor var også mottiltak i øvrighetens regi svært ineffektive. Regjeringen oppnådde best resultater når den forpaktet bort importtollen til et konsortium av kjøpmenn i en periode fra 1749.⁶²

Et viktig poeng dukker stadig opp. Frontene mellom almue og øvrighet var langt mer utflytende enn man får inntrykk av i mye av den litteratur som har beskjeftiget seg med dette spørsmålet. Selv om elitedannelsen i første omgang gjorde det lettere for regjeringen å gjennomføre en skatteopptrapping, bar den med seg spiren til styringsproblemer. Årsaken til det var at denne eliten tjente to herrer, kongen og seg selv. I noen grad var det da snakk om sammenfallende interesser, men når staten truet elitens næringsinteresser, oppstod det en interessekonflikt som disse embetskjøpmennene naturlig nok ikke var interessert i å gjøre åpenlys for alle. Likevel var sentralmyndighetene klar over at problemet eksisterte, og de søkte å motvirke det med lover som la restriksjoner på embetsmenns handel. Disse forbudene var dog temmelig ineffektive, ikke minst fordi mange embetsmenn betød mye for næringsvirksomheten som kjøpmenn og bruks- og verkseiere, fordi embetsmenn ikke var ivrige etter å håndheve lover med brodd mot seg selv og/eller andre embetsmenn og fordi sentral-embetsmenn selv engasjerte seg i næringsdrift og ikke var interessert i å gjøre for mye ut av en ideologi som etablerte et absolutt skille mellom embete og kjøpmannskap.

Ekstra innfløkt blir det å se hvor frontlinjen gikk når det dreide seg om de store takseringene – jeg tenker særlig på Landkommisjonen av 1661 og matrikelkommisjonen noen år senere. Historien om Landkommisjonen kan oppfattes som en forviklingskomedie – i hvert fall i Bratsberg, som jeg har undersøkt. Tre av utvalgets fire medlemmer var tidligere fogder i Telemark, den fjerde tidligere lensherrefullmektig i Tønsberg, alle fremtredende embetskjøpmenn i regionen. Kommissærene holdt møter med bønder fra bygd etter bygd og opptrådte tilsynelatende som strenge takstmenn, mens de i virkeligheten medvirket til en systematisk underdrivelse av gårdenes og regionens næringspotensial. Bøndene trodde at kommissærene var de strenge takseringsmenn de utgav seg for – og særlig bøndene i de øvre bygdene utsatte dem for mange ubehageligheter, dels ved å holde

⁶² Jørgensen 1969, 248–286.

seg borte fra møtene, dels ved å møte opp og protestere høyrøstet og så gå igjen, dels ved å gi misvisende opplysninger, dels ved å gjøre vanskeligheter med skyssen av de høye herrer. Bøndene nær kysten var også nå tammere, men de overdrev ikke verdien av gårdene sine. Alle konfrontasjonene var i en viss forstand teaterstøy. Kommissærene og bøndene var i virkeligheten enige om å føre regjeringen bak lyset. Kommissærene var imidlertid ikke interessert i å røpe det for sentralmyndighetene! Derfor passet det godt å klage over bøndenes oppførsel og mer enn antyde at data i kommisjonsprotokollen ikke var absolutt pålitelige på grunn av bøndenes obstruksjon. At kommissærene selv hadde utmerkede lokalkunnskaper, la de skjul på. Kommissærene hadde ikke latt seg ydmyke forgjeves. Her måtte de være glade for å kunne stille sin fornærmelse til skue for sin oppdragsgiver og kunne legge ansvaret for at opplysningene nok var noe tvilsomme over på bøndene. Det setter en ekstra spiss på forviklingskomedien at kommissærene skrev og undertegnet sine dokumenter i Christiania i august 1661, i ukene etter at noen av dem hadde deltatt i arveenevoldskongehyllingen og undertegnet en dyr troskapsed til monarken. Da en av landkommisærene, lagmann Claus Andersen, noen år senere ledet arbeidet med å utarbeide en ny matrikkel for Bratsberg, førte han videre bagatelliseringen av næringsressursene. I enkelte andre norske distrikter lyktes det å utjevne skylden, men i mange distrikter ble det ikke gjennomført noen utjevning, og en hevning av skyldnivået kom ikke på tale.

Avmaktsreaksjoner?

Mens ulike former for sabotasje kunne spenne fra harde konfrontasjoner mellom almue og øvrighet via mer hverdagslig motstand (som skyssnekting) til et faktisk samvirke mellom befolkning og embetsmenn om å nøytralisere lovbestemmelser, var ulike former for avmaktsreaksjoner mer entydig forbeholdt dem som ikke nådde fram i systemet hverken på kort eller lang sikt. Her er det ikke mulig entydig å trekke noe skille mellom bestemmelser som var byrdefulle for undersåtter og den generelle samfunnssituasjon. I ethvert samfunn er der mennesker som faller igjennom. Visse former for kriminalitet, som f.eks. tyveri, kan oppfattes som avmaktsreaksjoner, men jeg

velger å ikke gå nærmere inn på dem da det er vanskelig å påvise et direkte samband med skatte- og byrdenivået i samfunnet.

En avmactsreaksjon som er klart relevant finner vi i soldatrømninger. Så vidt jeg vet er fenomenet ikke systematisk undersøkt i Norge, hvilket kanskje er symptomatisk for den beskjedne rolle militærvesenet lenge spilte, idet Norge i motsetning til Sverige i begrenset grad ble delaktig i kriger. Når vi nærmer oss problemet kronologisk, må vi erkjenne at det også her dreide seg om et ikke entydig fenomen – det endret karakter over tid. Under Kalmarkrigen var ikke rømning en avmactsreaksjon. Tvert imot! Bondesoldatene drog i tusenvis fra Svinesundleiren i full åpenhet og svingte hattene lystig til avskjed. Der var det de arme lensherrene som var avmektige. Man får av Hannibal Sehesteds rapporter inntrykk av at han også følte seg temmelig avmektig, når han prøvde å få norske soldater til å gå over grensen til Sverige. Men styrkeforholdet mellom bondesoldater og offiserer var avgjort i ferd med å svinge til fordel for offiserene. Under Karl Gustav-krigene (1657–60) var det fortsatt mange rømninger, men de var blitt unntak – rømlingene ble kriminalisert og forfulgt.

En mer definitiv måte å rømme vekk fra militærtjeneste på var å reise ut av landet. Vi kjenner ikke nærmere motivet til dem som gjorde det, men myndighetene oppfattet det som et problem i kystdistriktene og satte det i samband med mannskapssituasjonen for marinen. Vi hører sjelden om at unge menn rømte til Sverige. Der representerte militærtjeneste en langt større trussel enn i Norge. Soldatutskrivningene i Trøndelag i den korte svensketiden (1658–60) var en medvirkende faktor til at landsdelen med befolkningens støtte så raskt lot seg gjenerobre. I forhold til Sverige hadde Norge uten tvil en positiv migrasjonsbalanse, som til og med omfattet en betydelig finsk tilvandring. Utvandringen gikk i overveiende grad til Nederland, befordret av de mange hollandske skipsanløpene og behovet for mannskap i den hollandske handelsflåten.⁶³

Det er et interessant poeng at myndighetene ikke klarte å isolere smugling som en straffbar kriminell adferd, mens man lykkes med det når det gjaldt skatter og andre former for avgifter og forpliktelser – bortsett fra slike tilfeller da der brøt ut en almen streik eller sabotasje.

⁶³ Oddleif Hodne: *Fra Agder til Amsterdam. En studie av norsk emigrasjon til Nederland i tiden ca. 1625–1800*. Hovedoppgave, Univ. i Oslo 1976.

Ingen kunne vri seg unna betaling av tiende. Når det gjaldt nyere skatter, kunne unndragelsene i etableringsfasen være et så omfattende fenomen, at mange slapp helt eller delvis fra det uten straff, særlig hvis det dreide seg om tilpasninger som ble gjort i forståelse med lokalembetsmenn. Dette er en vanskelig materie å trenge inn i, og i likhet med korrupsjon ligger det i sakens natur at den ikke lar seg kartlegge. I Bratsberg finnes sterke indisier på at det ble foretatt slike tilpasninger i første fase av skatteopptrappingen i 1620–30-årene, men under økt press fra København og Christiania kom det en økt nidkjærhet i innkrevingen fra midten av 1640-årene, og i 1650-årene ble mange bønder straffet med dryge bøter for å ha prøvd å unndra seg odelsbeskatning av eiendommer som de hadde. Under eneveldet ble de matrikkelskyld-fikserte skattene innkrevd i et system preget av en voksende grad av automatikk. Smutthullene ble færre og færre og unndragelser av den slags skatter et ubetydelig problem.

Derimot var det – i hvert fall i den første enevoldstiden – et problem at mange elitepersoner prøvde å unndra seg den fulle tyngde av godsbeskatningen. Det var ikke en avmactsreaksjon, og det skjedde sjelden ved fortielser av eiendom, men ved å påstå at man hadde rett til fritak og rabatter, som det ikke fantes dekning for i regelverket. Likevel tok fogdene hensyn til påstandene inntil Rentekammeret i 1680-årene ryddet opp i fritaks- og avtaksjungelen og sågar utsatte enkelte, som var motvillige eller hadde reelle problemer med å betale, for militær eksekusjon. Da ble jakten på fordeler avløst av avmakt. Bitre klager, muntlig og i supplikker, ble avmactsreaksjoner – i hvert fall må man kalle det "avmakt" når supplikkene ikke førte fram.

Byer og tettsteder

Vi har sett at reaksjoner hadde langt større sjanse til å bli fremgangsrike når de var almene eller kollektive og/eller kom som ledd i et slags samrøre med deler av embetsverket. I den forbindelse var det et viktig poeng at embetsmennene ikke utgjorde et fremmedlegeme i samfunnet, men at de ble delvis integrert i lokal- og regionalsamfunnene. Graden av effektivitet og suksess var overhodet avhengig av alliansekonstellasjoner, vilje og utholdenhet på begge sider. I den forbindelse er det også naturlig å omtale byer og tettsteder. I de første

generasjoner etter 1550 nøt bybefolkningen godt av det almene lave skattenivå – ja, skattene i byene var vesentlig lavere enn på landsbygda, dvs. at de var helt ubetydelige. Følgelig var det ikke mye å reagere mot, men som kjent kan skattereaksjoner til tider være omvendt proporsjonale med hvor byrdefulle skattene er. Det er følelsen av byrde og særlig evnen til å kommunisere den som er det avgjørende i det politiske spill. Vi kjenner ikke mye til indre konflikter om skatteligningen mellom byråd og småborgere i norske byer, men byloven av 1619 sikret her som ellers i oldenborgmonarkiet en ordning med takserborgere, og den reduserte faren for grove urettferdigheter i skatteligningen.

Dette er et viktig poeng, fordi når det gjaldt næringspolitikken, er det ingen tvil om at de store kjøpmennene skaffet seg de fordeler som var å hente når det gjaldt produksjons- og handelsprivilegier, kontrakter med staten, eiendomstransaksjoner etc. Storkjøpmennene kunne bruke byrådene til å fremme sine interesser, i samvirke med og under proteksjon av lensherrene. Byrådene var bemannet av de fremste kjøpmennene, og veien til topps i systemet var dermed åpen som ledd i en ordinær administrativ saksbehandling. Dette var selvsagt også en stor fordel når det gjaldt reaksjoner på skatter og andre statlige forpliktelser. I en slik sammenheng blir selve reaksjons-begrepet problematisk, fordi byrådene i sin bearbeidelse av sentralmyndighetene kunne forebygge en skatteopptrapping som rammet borgerne. Dette må brukes som medvirkende forklaring på at skattenivået lenge kunne holdes så lavt i byene. Det var bare under krigene at myndighetene avfordret borgerne skippertak, men da skjedde det typisk nok slik at det fikk form av ulike tjeneste- og vareytelser, som gav borgerne og myndighetene en følelse av å stå sammen i organiseringen av krigsinnsatsen. I krig og fred gled embetsrollene og kjøpmannsrollene over i hverandre.

I de første årene under eneveldet ble det lave fredsskattenivået justert opp, men det var et moderat skattenivå. Under Den skånske krig ble byene avkrevd større skatter enn under tidligere kriger, og i etterkrigstiden ble fredsskattenivået skrudd kraftig opp. Dette fenomen bør ses i sammenheng med omorganiseringen av byrådene til mer byråkratiske magistrater, som ikke lenger ble dominert av storkjøpmenn. Høyborgerskapet mistet fordelene av å være inne i systemet. Riktignok var det fremdeles slik at magistratene opptrådte som tals-

menn for borgerinteresser, også med hensyn til klager på skatteinlået, men som personer var de mindre betydelige, og de nøt ikke fordel av et så nært protesjeforhold til en overordnet embetsmann. Forholdet til stiftamtmanden ble fjernere. Tapet var størst for andre byer enn stiftsbyene. De hadde stiftamtmanden som sin overordnede, samtidig som amtmanden i det omkringliggende amtet var tilbøyelig til å identifisere seg med bondeinteresser mot borgerne, hvis han ikke var knyttet til disse borgerne i slektskap eller næringsinteresser. Borgerskapet måtte aktivisere seg mer utenfor magistraten. I de største byene skjedde det i form av en åpenlys splittelse, idet de store organiserte seg som "eligerte menn", men også i andre byer var det en slik faktisk interessekonflikt, som dog særlig kom til uttrykk i uenighet om handels- og næringssspørsmål.

I disse årene ble skatteklager fra borgere og embetsmenn vel så hyppige som skatteklager fra bønder. Byskatten var heller ikke underlagt den samme strenge automatikk som skyldskatten på landet. Derfor var det mer vanlig med supplikker om skattenedsettelse og skattefritak, og fritak for fattigdom ble langt hyppigere enn på landsbygda. Det meste tyder på at dette var en avpassning til en reell fattigdomssituasjon i byene og ikke en form for unnaluring. Takserborgerordningen og de gjennomsluktige forholdene motvirket unnaluringen. Når det gjaldt skatten, var den antakelig lettest for middelklassen på de nye ladestedene. De som ikke hadde løst borgerskap, sorterte ikke under kjøpstadens, men under fogderiets jurisdiksjon, og beskatningen av landdistriktenes såkalte strandsittere var ineffektiv. De av dem som i noen grad var velstående, slapp særlig lett unna.

Sluttord

Det er viktig å slå fast at reaksjonsmønsteret på økonomiske krav og offentlige byrder dannet seg i et sam- og motspill med myndighetenes politikk og embetsmennenes svar på befolkningens reaksjoner. Jeg har ikke funnet noen fri og stolt norsk bonde som kan opptre som representant for hele den norske almuen. Bøndene opptrådte defensivt. De forandret ikke systemet, men de opplevde at myndighetene forandret det. Befolkningen hadde et bredt register av mer og mindre bevisste reaksjonsformer, som påvirket forandningsprosessen. Før og

etter den mest akutte byrdeopptrappingen hadde befolkningsgrupper eller hele den alminnelige befolkning bedre muligheter til å få støtte i styringsverket til å motvirke opptrappingen enn i perioden fra 1640- til 1680-årene. Embetsmennesenes og kjøpmennesenes roller som med- og motspillere var meget viktige, særlig når de to funksjoner smeltet sammen i én – embetskjøpmannens. Når den nye elite av embetskjøpmenn opptrådte som byrdeopptrappingens eksekutører, var tilpasninger mer adekvate reaksjoner enn motstand – og enda mer når militærvesenet kom til og forsterket presset. Når den felles front av stat og elite slo sprekker, økte den alminnelige befolkningsmulighet til å kanalisere sine reaksjoner. Men landet var ikke ensartet, og landsomfattende reaksjoner forekom ikke, bortsett fra beslektede reaksjonsformer, som i visse situasjoner kunne være mer hyppige enn i andre.

Størst rikspolitisk effekt hadde det når regimets toppfolk av en eller annen grunn brukte lokale reaksjoner som argument for et alment politisk tiltak, som å legge matrikkelarbeidet til side i 1724 og å gi garantier mot skatteøkning ved opprettelse av nye husmannsplasser i 1752.⁶⁴ Det almenne, langtidsvirkende inntrykk av lokale reaksjoner kan ha skapt grobunn for slike beslutninger. Derfor virket ikke reaksjoner bare i den aktuelle sak og situasjon, men også mer alment og i andre situasjoner. I denne sammenheng var det ikke minst viktig at amtmannsembetet forsterket supplikkvesenet fra 1680-årene.

I en fornyet krigssituasjon, som i Elleveårskrigen 1709–1720, ble klagemulighetene svekket under trykket av krigens presserende behov, og Slottsloven i Christiania motarbeidet aktivt skatteklager og -protester. I en lengre fredstid etter 1720 vokste landsfaderideologien på bekostning av "hensikten helliger middelet"-ideologien, og i en slik tid utfoldet befolkningens reaksjonsregister seg i en frodigere og mer mangefasettert vekselvirkning, alt etter sak og sted innen det system som da var skapt.

På 1500-tallet var det et viktig trekk ved skatteyternes reaksjoner at de protesterte mot nye pålegg. På 1600-tallet måtte de finne seg i mange nyheter, men i det mer stabile 1700-tallet fikk igjen bondekonservatismen større spillerom. Når myndighetene først hadde

⁶⁴ Dyrvik 1978, 372–410.

skapt sitt system og den norske eliten ikke følte seg truet nedenfra i dette systemet, slappet øvrigheten av sin vilje til å presse igjennom nye krav, særlig når kravene ble oppfattet som mindre vitale for stat og elite. Det var tilfellet i skole- og fattigvesenet fra 1740-årene. Der overlot man en avgjørende innflytelse på kostnadene til bøndene selv. I skole- og fattigvesenet smeltet administrasjon og reaksjon sammen i lokalstyrte minimumsordninger. Det gav en kontinuitet langt ut i det 19. århundre og inn i det konstitusjonelle monarkis kommunale selvstyre etter 1837.

Øgede økonomiske krav og offentlige byrder 1550–1750

Lokale konsekvenser og reaktioner i Danmark

Av CLAUS RAFNER

Fra midten af 1500-tallet til midten af 1700-tallet øgedes de offentlige byrder i betydeligt omfang, hvilket havde mærkbare konsekvenser for lokalsamfundet. En nærmere præcisering af forholdet mellem offentlige byrder og de lokale konsekvenser kræver imidlertid viden om skattesystemets indretning, dvs. størrelse, fordeling og forvaltning af skatterne.

Konkret arbejder jeg for tiden på et projekt, der har til formål at redegøre for disse sider af det statslige skattesystem i Danmark under enevælden 1660–1848, og det vil derfor være relevant at inddrage nogle af de erfaringer og resultatet, som jeg er kommet frem til; projektet vil blive beskrevet nærmere sidst i oplægget.

Med de givne rammer for oplægget er der på ingen måde mulighed for at give blot en tilnærmelsesvis dækkende beskrivelse af forholdet mellem skatter og lokalbefolkning i Danmark; kun nogle af de mere væsentlige træk vil blive fremhævet.

Skattestigningen i 1600-tallet

Ser man på udviklingen av de statslige skatters størrelse i Danmark, så er det tydeligt, at der i 1620'erne skete et afgørende vendepunkt, ligesom det er tilfældet for Norges vedkommende. Indtil da bestod de ordinære statslige skatter hovedsagelig af told, og i tilfælde af krig pålagdes desuden ekstraordinære skatter, men når krigen var forbi,

ophørte ekstraskatterne. Dette skete imidlertid ikke efter afslutningen på Kejserkrigen i 1629; ekstraskatterne fortsatte, omend på et lavere niveau end under selve krigen.¹

Denne proces med stigende skatter i krigstid og kun delvist faldende skatter ved krigsophør gentog sig i den følgende tid, og resultatet var et stadigt højere beskatningsniveau i hver fredstidsperiode. Målt i nominelle beløb varede denne skatteoptrapning ifølge mine undersøgelser frem til Den skånske Krig 1675–1679, mens Den store nordiske Krig derimod ikke førte til øgede byrder i den efterfølgende fredsperiode. Parallellen til Norge er her igen slående; der var altså tale om en ens udvikling i det dansk-norske rige, uanset om bonden var norsk, "fri og stolt", eller om han var dansk og under "godsejertilsyn".

Lokale reaktioner og skattereformer

Skatteoptrapningen i 1600-tallet skete imidlertid ikke uden videre. På grund af lokalbefolkningens reaktioner måtte skattesystemet ændres flere gange, og især i perioden 1657–1662 var skattereformerne omfattende.

Skattestigningerne i første halvdel af 1600-tallet omfattede militære mandskabsudskrivninger og indkvarteringer, desuden told og andre indirekte skatter, samt forskellige direkte skatter pålagt i form af penge og landbrugsprodukter. Størstedelen af skattebyrden fordeltes som direkte skatter efter sociale og økonomiske kriterier, der fastlagdes dels på centralt niveau, og dels på lokalt niveau.² Forskellige undersøgelser viser, at man lokalt gjorde hvad man kunne for at skubbe byrden over på andre. Rige borgere og bønder skubbede byrden over på fattige³, og hver enkelt godsejer forsøgte at værne sine

¹ Jvf. Bennike Madsen s. 238f. om udviklingen i skattebyrden for bønderne i tiden før 1660. Udviklingen for købstæderne var s. 760ff, bd. 5 s. 676ff, samt bd. 6 s. 470f.

² Det drejer sig om skatterne af bønder, gejstlighed og borgerskab, hvor de centrale myndigheder fastsatte et bestemt beløb pr købstad, pr domkapitel eller pr person, hvorefter der på lokalt niveau skulle ske en viderefordeling eller omfordeling, således at den rige hjalp den fattige.

³ Bennike Madsen s. 133f om den mangelfulde lokale differentiering af bøndernes skatter; om de tilsvarende forhold for købstædernes skatter, se fx. Ole Degn 1981 bd 1 s. 431f.

egne bønder ved pro forma at tildele dem status som ugedagsbønder, eller ved at give bøndergårdene status som halvgårde; herved kom bønderne over i en laverebeskattet kategori. Kronbønderne havde kun i mindre grad muligheder for skattelemplerne, og for selvejerbønderne var forholdene katastrofale, da de på forhånd takseredes til det dobbelte af fuldt skattepligtige fæstebønder.⁴ Resultatet var en højst ulige byrdefordeling, og en forarmelse af dele af befolkningen.

Dette system af direkte skatter brød reelt sammen i 1650'erne. Ved oprustningen til Karl-Gustav-krigene i 1657 erstattedes de direkte pengeskatter af en række helt nye skatter, hovedsageligt indirekte skatter ("konsumtionen"). Men endnu en gang fejlvurderede man lokalbefolkningens reaktioner. Ifølge mine egne undersøgelser gik det specielt galt med hensyn til landbefolkningen, hvor den udbredte selvforsyning gjorde det umuligt at skaffe sig andet end symbolske indtægter af de indirekte skatter, med mindre man indsatte en hær af kontrollanter.

I 1662 afskaffedes derfor de indirekte skatter på landet, og istedet indførtes en jordbeskatning i form af hartkornsskatter. Skatteoptrapningen kunne herefter fortsætte, og de statslige skatteindtægter nåede op på 1 million rigsdaler årligt. Under den skånske krig 1675–79 steg beløbet til 2 millioner rigsdaler årligt, og efter krigen faldt det til 1,5 million. De her nævnte beløb stammer fra mine egne beregninger; beløbene ligger noget over det, som andre tidligere er kommet frem til, blandt andet fordi jeg også har medregnet værdien af de militære mandskabsudskrivninger.⁵

Skattestigningen og lokale økonomiske konsekvenser

Med 1,5 million rigsdaler årligt i skatter, hvoraf bønderne betalte 50–60 %, kan man forestille sig, at godsejernes andel af fæstegårdenes overskud kun var en brøkdel af det, som staten tog hjem i form af skatter; tilmed hæftede godsejerne personligt for deres fæstebønders skatter. I en sådan situation kunne det synes naturligt at satse udelukkende på hovedgårdsproduktionen, men bøndergårdene kunne

⁴ Bennike Madsen s. 160 og 178 f; om udviklingen i antallet af ugedagsbønder, halvgårde/helgårde samt fæstere/selvejere, se Fredericia s. 613ff, tabel XVIII–XXVIII.

ikke undværes. Her boede den erfarne arbejdskraft, som var en mangelvare på de tider, og i kraft af hoveriforpligtigheden havde godsejerne adgang til denne arbejdskraft. Der er da også generel enighed om, at hoveriet øgedes i 1600-tallet, samtidig med at udvidelsen af hovedgårdsmarkerne tog et sving opad.⁶

Skattestigningen og det øgede hoveri betød et fald i gårdmændenes levestandard. De måtte indskrænke deres indkøb i købstæderne til de allermest nødvendige ting, og så vidt muligt fremstille de øvrige ting selv. Gårdmændenes salg af landbrugsprodukter til købstæderne indskrænkede sandsynligvis også. Da godsejeren var ansvarlig for skatternes betaling, afregnede man som regel sine skatter gennem ham, blandt andet ved at betale med sine landbrugsprodukter.⁷ Den danske godsejer som skatteopkræver er dermed en parallel til Øystein Rian's norske embedskøbmand.

For de danske købstæder i provinsen var denne udvikling særdeles uheldig. Den minskede handel med bønderne fjernede en stor del af deres økonomiske grundlag⁸, og hertil kom, at også bybefolkningen mærkede de stigende skattebyrder. Resultatet var nedgang og stagnation for provinskøbstæderne. Det fald i indbyggertallet, som provinskøbstæderne oplevede i forbindelse med Karl-Gustav-krigene, blev således først overvundet efter 100 års forløb, da der ved midten af 1700-tallet satte en højkonjunktur ind.

⁵ Skattebyrden målt i rigsdaler løbende priser udgjorde således ifølge mine beregninger (årlige gennemsnit i parantes):

1661-64:	3.302.000	(.825.500)
1665-69:	5.643.000	(1.128.600)
1670-74:	5.590.000	(1.118.000)
1675-79:	10.263.000	(2.052.600)
1680-84:	7.888.000	(1.577.600)
1685-89:	7.378.000	(1.475.600)
1690-94:	7.651.000	(1.530.200)
1695-99:	8.002.000	(1.600.400)

De samlede skatteindtægter 1661-99 beløb sig dermed til ialt 55.717.000 rd, incl. Øresundstolden og ryttergodsindtægter. Sammentælles indtægten af de samme skattetyper på grundlag af de beløb som Carl Christiansen har fundet frem til (i "Bidrag til dansk stats husholdnings historie"), fås en indtægt for 1661-1699 på ca. 48.150.00 rd i penge- og kornydelse, men excl. mandskabsydelse o.l., da Christiansen ikke systematisk har anført værdien heraf. Christiansen's tal ligger dermed 14 % lavere.

⁶ Ladewig Petersen 1980 s. 351ff.

⁷ Jvf. Løgstrup 1983 s. 199ff.

⁸ Jvf. Becker-Christensen 1979 s. 60ff.

Modsat provinsens købstæder havde hovedstaden København generelt fremgang gennem hele perioden. Her var hoffet og centralforvaltningen placeret, og her tilflød en stor del af skatteindtægterne fra kongens riger og lande. Denne kapitaltilførsel var sandsynligvis den væsentligste årsag til byens fremgang, men det skete altså på bekostning af provinsen.

Det er en utbredt opfattelse i nyere dansk litteratur, at provinsen først med skiftet fra lavkonjunktur til højkonjunktur ved midten af 1700-tallet fik del i den økonomiske fremgang. For gårdmændenes vedkommende satte den ældre litteratur vendepunktet i forbindelse med landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, men vendepunktet er nu rykket tilbage til samme tidspunkt som provinskøbstæderne, og som fælles forklaring henviser man til højkonjunktorens indtræden.

Udover konjunkturforholdene spiller det imidlertid også en væsentlig rolle, at skatteoptrapningen ikke fortsatte efter Den store nordiske Krig⁹; tværtimod havde landbruget gennem mere end 10 års krig vænnet sig til et højt skattetryk. Med krigens ophør er der derfor på bøndergårderne blevet frigjort en større produktionskapacitet, og nogle gårdmænd har måske kunnet udnytte dette til at skaffe sig en højere levestandard trods de lave landbrugspriser i 1730'erne under lavkonjunktoren.

Lokalskatter

De hidtil omtalte forhold har udelukkende vedrørt de statslige skatter. Imidlertid fandtes der gennem hele perioden også en række lokale skatter, hvis formål bla. omfattede kirke- og skolevæsen, fattigvæsen, retsvæsen og vejvæsen.

Der foreligger ingen undersøgelser af lokalskatternes størrelse for tiden før 1750, hvilket hænger sammen med, at disse skatter kun meget vanskeligt lader sig kvantificere; således er der kun bevaret regnskaber for en lille del af lokalskatterne, og for visse lokalskatter synes der slet ikke at have foreligget et nedskrevet regnskab. Men en gennemgang af det trykte lovgivningsmateriale¹⁰ tyder på, at lokal-

⁹ Målt i forhold til prisudviklingen var størrelsen af gårdmændenes påbudte skatter således faldende i tiden efter Den store nordiske Krig; Rafner 1986 s. 92f.

¹⁰ Hovedsagelig Fogtman's reskripter; en del lokalskatter findes også i kvartudgaven af Kgl. forordninger.

skatterne først efter 1750 begyndte at stige kraftigt, idet der i sidste halvdel af 1700-tallet blev påbudt en række lokalskatter i forbindelse med nye områders inddragelse i den offentlige sektor, som fx. sundhedsvæsenet.¹¹

Mange af lokalskatterne eksisterede i kraft af traditionen, men statsmagten kunne regulere dem, eller påbyde helt nye, og denne statsindblanding blev mere og mere udbredt i løbet af perioden, selv om de virkelige store tiltag først sker efter midten af 1700-tallet.

Projektet "Danmarks skattesystem 1660–1848"

Mit igangværende projekt vedrører som sagt statsskatternes størrelse, fordeling og forvaltning, og undersøgelsen sker hovedsageligt på grundlag af regnskaber, lovgivningsmateriale, bestillinger mv.

Den første del af projektet består i at få registreret samtlige statskatter, som fandtes i perioden. Lovgivningen for de enkelte skatter skal findes frem, og reglerne for skatternes påligning, opkrævning med videre skal sammenholdes med den forvaltningspraksis, som bla. kan udlæses af regnskaberne og de tilhørende revisionsanmærkninger.

Forvaltningsmæssigt er perioden frem til slutningen af 1700-tallet karakteriseret af, at staten i udbredt grad havde uddelegeret sine beføjelser. Det drejer sig om forhold som bortforpagtning af skatter, samt godsejernes ret til at pålign og opkræve deres bønders skatter, ligesom godsejerne også havde afgørende indflydelse på, hvilke personer der skulle udskrives som soldater.

På den anden side er der dog også tegn på, at staten løbende fik et mere fast greb om forvaltningen under enevælden. Ved enevældens begyndelse var det således nødvendigt med en indskudt melleminstans på regionalt niveau mellem lokalforvaltningen og centralforvaltningen, men denne melleminstans kunne ophæves i 1693. Et andet udtryk for stigende effektivitet var det forhold, at staten efterhånden fik så meget styr på regnskabsaflæggelsen, at der fra og med år 1700 blev ført hovedbøger over statens finanser.

Projektets registrering af skatteindtægter vil ske i tilknytning til 6 fordelingsaspekter: 1. fordelingen over tid; 2. fordelingen med hensyn

¹¹ Jvf. fortegnelsen over amtslige lokalskatter i C. Christiansen 1923.

til udskrivningsgrundlag; 3. fordelingen med hensyn til betalingsmidler; 4. den sociale fordeling; 5. den geografiske fordeling; 6. fordeling efter forvaltningsformer og forvaltningsgrene.

Formålet med fordelingen over tid giver sig selv. Fordelingen efter udskrivningsgrundlag vil bla. kunne belyse den opdeling i jordskatter, indirekte skatter og moderne indkomst- og formueskatter, som nogle forfattere opererer med, idet de mener, at de tre udskrivningsgrundlag skiftevis har domineret i bestemte faser af overgangen fra agrarsamfund til industrisamfund. Fordelingen efter betalingsmidler kan tilsvarende belyse overgangen fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi, som jo står i sammenhæng med pengeskatternes udbredelse. Ved den sociale fordeling anvendes en opdeling i hovedstad, provinsbyer og landdistrikter, samt forskellige undergrupperinger heraf; formålet er bla. at sammenholde de sociale gruppers andel af skattebyrderne med gruppernes andel af befolkningen. Samme fremgangsmåde vil blive anvendt med hensyn til den geografiske fordeling, for at oplyse om skatternes lokale og regionale fordeling. Endelig vil jeg med hensyn til forvaltning bla. operere med en opdeling i forpagtning og ikke-forpagtning, for at belyse hvor udbredt forpagtningssystemet egentlig var.

For hver skatteindtægt tilknyttedes så vidt det er muligt en række kodenumre, der beskriver fordelingsaspektet, og alle tal skrives dernæst ind på EDB. Samtidig registreres også oplysninger om prisforhold og befolkningstal, så at det bliver muligt at måle skattebyrderne i både løbende og faste priser, samt som per capita-beløb. Beregningerne foretages af et specialkonstrueret program.

Jeg har til lejligheden nærmere undersøgt skatternes geografiske fordeling for perioden 1660–1700, hvor alle skatteindtægter foreløpig er registreret. Udskilles København for sig selv, så viser det sig, som man kunne forvente, at skattebyrden her var størst pr indbygger. Den næststørste skattebyrde faldt på Fyn, dernæst følger henholdsvis Lolland-Falster, Sjælland og Jylland. Lavest lå Bornholm, hvor skattebyrden pr indbygger kun var det halve af gennemsnittet for hele riget.¹² Lokale variationer i indkomstforholdene spiller naturligvis en

¹² Beløbene, målt i rigsdaler årligt pr person på grundlag af perioden 1661–1699, er følgende (Øresundstold, samt stempelpapirafgift, der ikke kan fordeles geografisk, er ikke medregnet): København 3,8; Fyn 2,6; Lolland-Falster 2,4; Sjælland 2,3; Jylland 2,2; samt Bornholm 0,9.

rolle for byrdefordelingen, således som det er tilfældet for København, men for Bornholms vedkommende må det også nævnes, at øen havde sit eget skattesystem og en række tilkæmpede privilegier.

Hvad enten metoderne var privilegier, skattesnyderi eller noget helt tredje, så drejer det sig dybest set om fordelingen af værdier, nemlig spørgsmålet om, hvor stor en del af indkomsten man lokalt og personligt kunne tilkæmpe sig, og hvor meget man måtte aflevere til øvrigheden. De lokale reaktioner og konsekvenser afhang af de lokale forhold, og i nogle egne af riget, som fx. Bornholm, gav de lokale forhold mulighed for særlig gunstige beskatningsforhold.

Litteratur

Becker-Christensen, H.: "De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervspolitik 1660–1750", i: *Erhvervshistorisk Årbog* 1979, s. 41–97.

Becker-Christensen, H.: *Protektionisme og reformer 1660–1814* (Dansk toldhistorie bd. 2). Kbh. 1988.

Bennike Madsen, H.: *Det danske skattevæsen; kategorier og klasser; skatter på landbefolkningen 1530–1660*. Odense 1978.

Boisen Schmidt, J.: *Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699–1730*. Århus 1967.

Christiansen, Carl: *Bidrag til dansk stats husholdnings historie under de to første enevoldskonger*. Bd. 1–2, Kbh. 1908–22.

Christiansen, Carl: "Om amtsregnskaberne som historisk kilde"; i: *Fortid og Nutid*; bd. 4, 1923, s. 1–37.

Degn, Ole: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*, bd. 1–2, Århus 1981.

Engberg, Jens: *Dansk finanshistorie i 1640'erne*. Århus 1972.

CLAUS RAFNER

Fogtman, L.: *Kongelige rescripter, resolutioner og collegialbreve for Danmark og Norge*. Kbh. 1786–1854.

Fridericia, J. A.: "Historisk-statistiske undersøgelser over Danmarks landboforhold i det 17. aahundrede"; i: *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., bd. 2, 1890, s. 469–622.

Ladewig Petersen, E.: *Fra standssamfund til rangsamfund 1500–1700* (Dansk socialhistorie bd. 3). Kbh. 1980.

Ladewig Petersen, E. (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Odense 1984.

Løgstrup, Birgit: "Jorddrot og offentlig administrator; godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede"; i: *Bol og by* (Landbohistorisk Tidsskrift) 1985: 1, s. 21–58.

Nathanson, M. L.: *Historisk-statistisk fremstilling af Danmarks national- og statshusholdning*. Kbh., 2. udg. 1844.

Nielsen, Helge & Thalbitzer, V.: *Skatter og skatteforvaltning i ældre tider*. Kbh. 1948 (1976).

Rafner, Claus: "Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802"; i: *Fortid og nutid*, bd. 33, 1986, s. 81–94.

Secher, V. A. (udg.): *Forordninger, recesser og andre kongelige breve*. Bd. 1–6, Kbh. 1887–1918.

Bondeoroligheterna i Finland, lokalsamhället och statens växande ekonomiska fordringar

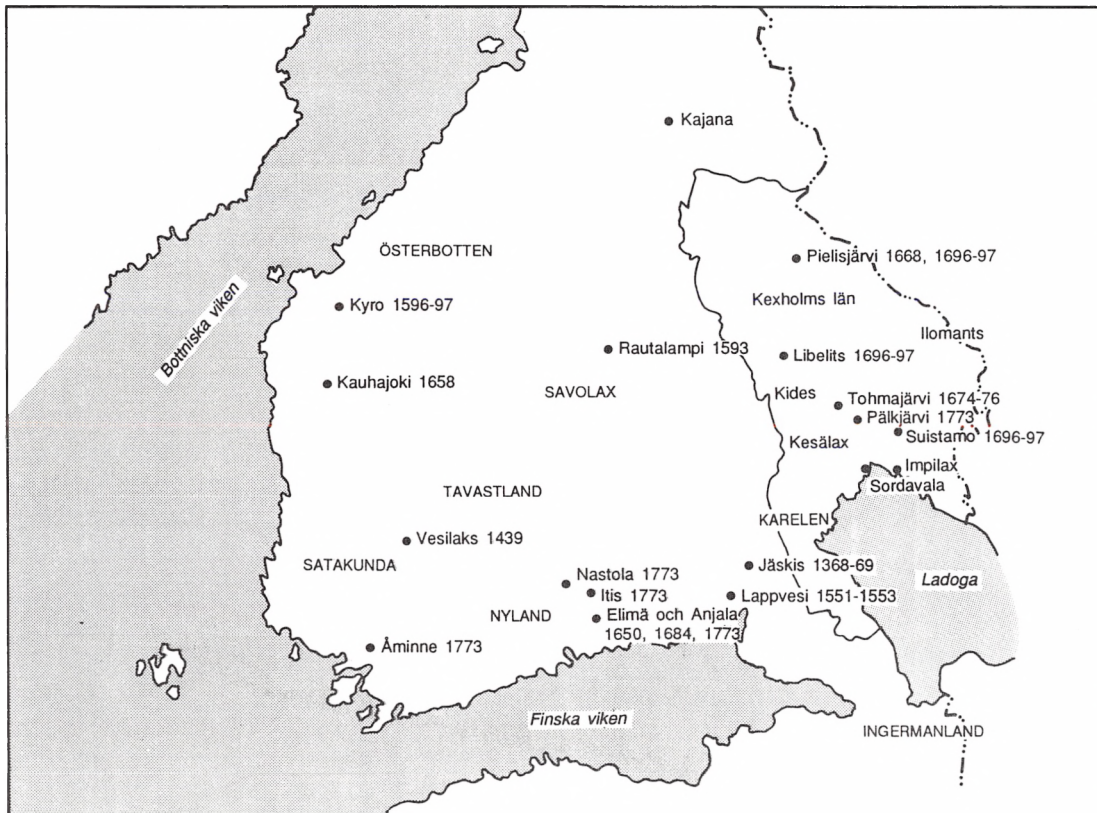
Av KIMMO KATAJALA

Man har ofta betraktat den alltmer centraliserade statens växande krav, speciellt den skärpta administrationen genom beskattningen, som ett av skälen till bondeoroligheterna i början av nya tiden.¹ Centraladministrationens tilltagande behov av pengar, tjänstemannalönerna, och i den framväxande stormakten Sverige, speciellt de på 1600-talet växande militärutgifterna, gjorde det nödvändigt att utöka tjänstemännen på lokalplanet för att handha skatteuppbörd och rättsväsende. Förläningar och frälseområden hade sina egna tjänsteinnehavare, förvaltare och fogdar. På finländskt område, liksom överlag i Norden, var resningarna tämligen få i jämförelse med de bondekrig som gick av stapeln i det övriga Europa.

I den finländska diskussionen om bondeoroligheterna har man i hög grad koncentrerat sig på klubbekriget.² Bonderörelsens bakgrund har inte i nämnvärd grad undersökts utgående från lokalsamhället. Även om den framväxande statsbyggnadens påfrestningar utövade ett bakgrundsinflytande på upproren, är det likväl i en granskning

¹ Se t.ex. Hovi, Kalervo, "Eurooppalaisten talonpoikaissotien typologia", *Faravid* 5/1981, Rovaniemi 1981, s. 68–69, 72–73; Ylikangas, Heikki, "Nuijasota eurooppalaista taustaa vasten". I verket *Onko vallankumous mahdollinen?* Red. Kimmo Ketonen och Veli-Matti Rutsalainen. Turun yliopiston ylioppilaskunnan julkaisu. Turku 1990, s. 42 och 48; Schulze, Winfried, "Bäuerliche Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit", *Neuzeit im Aufbau*. Band 6. Stuttgart-Bad Canstatt 1980, s. 68–69; ett marxistiskt perspektiv på temat i Heitz, Gerhard, "Der Zusammenhang zwischen den Bauernbewegungen und der Entwicklung des Absolutismus in Mitteleuropa". I verket *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*. Hg. Winfried Schulze. Frankfurt am Main 1982.

² Se speciellt diskussionen kring Heikki Ylikangas verk om klubbekriget i *Historiallinen Aikakauskirja*, *HAik* 1978 och föredragen vid det finländsk-sovjetiska historikersymposiet i *HAik* 1980.

av lokalplanet, som man finner de föränderliga och nyansrika historiska situationerna. Speciellt förefaller det mig, som om man i den lokala förvaltningens särkaraktäristika kan finna de väsentliga element, som i olika situationer ledde till konflikter i lokalsamhället.

Den centraliserade staten identifieras ofta med kungen. Kungen framhävs som en central statlig maktfaktor. Frestande blir denna identifikation speciellt genom benämningen "kronan" för statsmaskineriet. I många frågor hade kungen även bestämmanderätt, men möjligheterna att styra rikets utveckling varierade kraftigt. Björn Asker har med skäl påpekat, att konungen ingalunda ens under absolutismens tidevarv var detsamma som staten.³ Från och med år 1617 drev adeln, prästerskapet, borgerskapet och även bönderna sina egna intressen på riksdagen och speciellt i riksrådet fördes en intensiv kamp om makten. Kronans hand sträckte sig över lokalsamhället genom tjänstemän inom förvaltningen, speciellt fogdar och häradsdomare. Myndigheten representerades även av innehavarna och förvaltarna av förlänningar och frälsegods. Kungen var för bönderna en (förvisso inte maktlös) symbol för staten. Kronan fanns däremot mycket närmare.

Att betrakta bonden som ett rent objekt för maktutövning, som en skatteenhet och militär reserv för armén, är ett ensidigt sätt att se saken. Man måste också gräva fram de former för lokalförvaltning och bondesjälvstyrelse, genom vilka bönderna strävade efter att, och även lyckades inverka på sina egna villkor. Lokalsamhället representerades inom ramen för den officiella lokalförvaltningen av nämndemännen vid tinget, de kyrkliga förtroendemännen samt by- och sockenstämmorna.⁴ Därtill fanns även inofficiella former för böndernas

³ Asker, Björn, "Aristocracy and Autocracy in Seventeenth-century Sweden: Decline of the Aristocracy within the Civil Administration before 1680", *Scandinavian Journal of History* 2/1990, s. 90. Asker betonar speciellt den politiska roll den statliga tjänstemannakåren ur de lägre ståndspersonernas krets och lågadeln spelade i slutet av 1600-talet. En liknande kritik av "konungastatsuppfattningen" står att finna hos Heikki Ylikangas. Se Ylikangas 1990, s. 48. Ylikangas betonar i sin tur adelns roll i sina forskningar om det sena 1500-talet.

⁴ Se Österberg, Eva, "Bönder och centralmakt i det tidigtmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia* 1/1989, s. 74, 77, 81–86, samt om en klassificering av böndernas påtryckningsmedel, s. 88; jfr. de av mig senare framlagda indelningarna. Beträffande tingets ställning i den lokala självstyrelsen, se Taussi-Sjöberg, Marja, "Staten och tinget under 1600-talet", *Historisk Tidskrift* 2/199, s. 162 och 187–188.

självstyrelse, som var lokala, kortvariga och uppenbarligen målorienterade. Så t.ex. den lokala praxis, som sammanhängde med uppgörandet av allmogens besvär.

Mot denna bakgrund kan man inringa fältet för undersökningen av bondeoroligheterna: de bördor som den allt mer centralistiska staten lade på bönderna i form av dagsverken och andra betalningar, på lokalplanet de lokala förvaltningsmetoder och -målsättningar kronans och förläningsmäns tjänstemän stod för, och i anslutning till detta, jordägförhållandena samt den allmänna ekonomiska utvecklingen med sina goda och dåliga skördeår. Ett speciellt uttryck för statens växande skattekontroll var det framskridande herrgårdsbruket. Samtidigt var just detta upphovet till de lokala tillvägagångssätt, mot vilka böndernas motstånd kom att rikta sig. Som motstycke till de administrativa och ekonomiska omständigheterna måste man även beakta det lokala bondesamhällets reaktioner, dess lokala institutioner för representation och självstyrelse, och den roll dessa spelade som påtryckningskanaler, samt när dessa blev otillräckliga, även de illegala medlen för böndernas motstånd.

Den första finska bonderesning, som med säkerhet kan namnges, är det skatteuppror som åren 1368–1369 bröt ut i Jäskis och Viborgs borglän. Enbart få uppgifter finns bevarade om upproret, men det måste ha rört sig om en betydande folkresning, eftersom unionskonungen Albrekt av Mecklenburg fäste speciell uppmärksamhet vid den. Föremål för revolten var uppenbarligen de fogdar och borgar, som representerade den beskattande staten, eftersom hövitsmannen på Viborgs slott Sune Håkanson uppenbarligen förlorade livet i samband med oroligheterna.⁵

Bättre känner man till det s.k. Davidsupproret, som år 1439 bröt ut i Övre Satakunda, och som spred sig ända till Tavastland och Karelen. Det som ledde till konflikten, var enligt Väinö Voionmaa skattebördan och den svenska riksföreståndarpretendentens, Karl Knutsson, agitation. Kaarlo Blomstedt visar att oroligheterna var av

⁵ Voionmaa, Väinö, "Keskiajan kansankapinat Suomessa", *HAik* 1916, s. 374–375.

⁶ Voionmaa 1916, s. 375–379, Blomstedt, Kaarlo, "Davidin kapina v. 1438", *HAik* 1937, s. 11–33. Suvanto, Seppo, *Satakunnan historia III. Keskiaika*. Satakunnan kirja-teollisuus 1973, s. 360, samt vad gäller förbindelsen med andra samtida nordiska bondeuppror, Österberg, Eva, "Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter: de nordiska länderna c:a 1350–1600", *Scandia* 2/1979, s. 176.

bondeursprung och ifrågasätter även det direkta sambandet mellan resningarna i Satakunda och Karelen. Seppo Suvanto har visat, att herrgårdsbruket i Satakunda befann sig i ett kraftigt utvecklingskede vid tiden för Davidsupproret.⁶ I den mån Jäskisböndernas uppror och Davidsupproret kan tolkas som riktade mot beskattningen, måste de även förstås som motsatta centralstatens tilltagande ambitioner. Bakgrunden till åtminstone det senare upproret var även en konflikt med herrgårdarna.

Lokalförvaltningens bördor ledde i södra Karelen, i Lappvesi härad, till bondeoroligheter åren 1551–1553. De sällsynt betungande trakterings- och tingssystemen, liksom även de nya skatterna i Karelen, upprörde böndernas sinnen. Föremål för deras klagomål var de åtgärder häradsdomaren och fogden hade vidtagit. Förvissade om det berättigade i sitt motstånd, vägrade bönderna att erlägga de omtvistade betalningarna. Användningen av våld stannade i konflikten på en närmast symbolisk nivå; bänken för domarens hustru slogs i julkyrkan till spillror, fogdens häst misshandlades och bönder som var benägna att betala skatterna hotades. Ännu när de kungliga inspektorerna höll ting i saken, försökte man efter fälld dödsdom befria upprorets ledare ur händerna på knektarna. De förmåner, för vilka fogden och domaren på tinget inte fann något stöd i lagen, bringade de senare ånyo i kraft med andra medel.⁷

Det utan tvivel bekantaste av de finska bondeupproren är klubbekriget 1596–1597, som fick sin början i södra Österbotten och Rautalampi i Savolax.⁸ Borglägret, dvs. inkvarteringen av soldater hos bönderna under vinter- och fredstid, vilket har betraktats som en omedelbar orsak till klubbekriget, ledde till missnöje och motspänstighet redan på 1570-talet i södra Österbotten. Speciellt stördes bönderna av det våld och den brutalitet soldaterna uövade mot befolkningen. Efter vapenvilan med ryssarna 1593 inkvarterades armén återigen i borgläger runt om i landet. Då reste sig rautalampiborna. Flera knektar togs till fånga, misshandlades och en del knuffades levande ned under isen. Upproret kvästes snabbt och blodigt. Det egentliga klubbekriget började efter långvariga oroligheter i Österbotten i Kyro

⁷ Pirinen, Kauko, "Lappeen talonpoikaiskapina vv. 1551–1553", *HAik* 1939, s. 38–52.

⁸ Se t.ex. Ylikangas, Heikki, *Nuijasota*. Keuruu 1977; Luukko, Armas, "Mikä oli nuijasota?" *HAik* 1978, s. 283–291. Beträffande rautalampibornas andel, se även Saloheimo, Veijo, *Rautalammin historia*. Vammala 1980 (1958), s. 67–71.

i november 1596, då bönderna under Jaakko Ilkkas ledning tillintetgjorde trupperna i området. Även rautalampiborna anslöt sig till den österbottniska revolten och bönderna satte sig i rörelse i flera avdelningar. Kriget avgjordes i januari 1597 i Nyystöla i Padasjoki, där Ivar Arvidsson Tavast slog en truppavdelning bestående av fyrahundra bönder. Bönderna förlorade samtliga strider och situationen lugnade sig småningom.

Centrum för bonderörelsen var i mitten av 1600-talet Elimä socken med omgivningar i sydöstra Finland, i väster Sydösterbotten och i öster norra delen av Kexholms län, speciellt Pielisjärvi. Alla dessa områden var förlänade åt adeln. Innehavaren av Elimä gård, Gertrud von Unger, höjde i slutet av 1600-talet böndernas dagsverkeskyldighet. Vidare gav de ängsskiften, som von Unger med hjälp av fördrag erhållit av bönderna, upphov till stridigheter, eftersom bönderna helst skulle ha velat ha tillbaks dessa. Då tvisten fortgick, vägrade bönderna att utföra dagsverken och några av dem skördade höet från de bortgivna ängarna.⁹ Åren 1643 och 1644 höll man lagmansting i Elimä och Anjala för att behandla böndernas klagomål över förläningsinnehavaren och dagsverkeskraven. Tingsfreden var obefintlig. Bönderna avlägsna sig från tingsalen enligt gottfinnande och larmade så högljutt att ärendets behandling helt omöjliggjordes.

Nästan årligen reste elimäbönder till Stockholm på klagoresa för att träffa drottningen. Då folket från Anjala gård i augusti 1650 höll på att skörda spannmål, klättrade fem av byns män, väpnade med störar och yxor, över gärdesgården till åkern och drev skördefolket på flykten med slag och hugg. Efter detta kom resten av byns folk för att skörda den resterande spannmålen. Man hade bland bönderna spritt ut ogrundade uppgifter om att drottningen hade gett order om, att den jord som tagits av bönderna skulle återställas, och att hon utlovat, att man hädanefter skulle vara befriad från dagsverken. Även om hårda domar utdelades med anledning av dessa händelser, bl.a. avrättades upprorets ledare Matti Sihvo, så fortsatte dagsverkestrejckerna ännu långt inn på 1600-talet.

Den stora reduktionen år 1680 väckte hos bönderna hopp om att befrias från frälset. När dessa förhoppningar sedan krossades, ledde det

⁹ Oksanen, Eeva-Liisa, *Anjalan historia*. Myllykoski 1981, s. 109–131, samt Oksanen, Eeva-Liisa, *Elimäen historia*. Kotka 1985, s. 78–102.

i Elimä ännu på 1680-talet till våldsamer. Invånarna i några byar rusade på herrgårdens fogde, när han utträttade sina tjänstealliganden.¹⁰ Resultatet av all motsträvighet var närmast att de självägande bönderna, till följd av obetalda skatterester, förlorade sin arvsrätt och förvandlades till landbönder på herrgården, varvid de beträffande dagsverken nästan helt blev utlämnade åt länsherrens godtycke.

Även i Sydösterbotten jäste det bland bönderna. Speciellt irriterades dessa av soldatunderhållet och tvisterna med anledning av skatteper sedlar och dagsverken, men enbart i få fall tydde de sig till våld. Visserligen hotade några bönder från Ilmola år 1661 redan med ett nytt klubbekrig, om man inte i tvisterna kom fram till en acceptabel lösning. Huvudsakligen i Lappo samlade man in bomärken från 130 bönder för ett klagobrev som sändes till länsherren. Andra oroliga områden var i Stor- och Lillkyro i trakten av Vasa, och i Vörå.¹¹ Enbart i Kauhajoki uppträdde våldsamer. Där fick bönderna nog av krigsskatter och soldatutskrivningar. Då man 1658 utrustade en expedition för att fånga rymlingar och värva nya rekryter till tjänst, lade sig en tjugohövvdad bondeskara i bakhåll. I sammandrabbningen misshandlades värvartruppen illa.¹²

I Kajana slott och omgivning utredde man år 1667 ett besvär, som bönderna hade sänt till länsherren Per Brahe. Orsaken till klagomålen var i huvudsak dagsverken. Den hotfulla situationen utvecklade sig slutligen inte till någon större tvist än ett mindre mål vid tinget.¹³ Vid samma tid tvistade man om erläggandet av krigsskatter i Pielisjärvi. När den nya fogden lät fångsla pielisjärvibornas förtroendeman Pekka Vartiainen, befriade socknens bönder honom i samlad tropp ur profossens bojar. Efter långvarig uppstudsighet gick bönderna (eller tjänstemännen i böndernas namn) med på att år 1668 sända länsherren Per Brahe en ursäkt. Även från andra håll i norra Karelen sände bönderna delegater med klagobrev till Stockholm. Dagsverken orsakade slitningar åtminstone i Sordavala, Pälkjärvi, Ilomants och Suojärvi.¹⁴

¹⁰ Oksanen 1985, s. 99.

¹¹ Jokipii, Manno, "Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat II", *Historiallisia tutkimuksia* 48, 2. Helsinki 1960, s. 209–216.

¹² Ruismäki, Liisa, *Kauhajoen historia*. Jyväskylä 1987, s. 254–255.

¹³ Jokipii 1960, s. 217–219.

¹⁴ Jokipii 1960, s. 219–221, samt Saloheimo, Veijo m.fl., *Pielisjärven historia I*. Kuopio 1954, s. 212–213.

Till öppet uppror reste sig bönderna i Värtsila i Tohmajärvi kort innan jul 1679. Redan år 1675 hade man från Tohmajärvi fört ett bondebesvär till Stockholm med anledning av föregående års missväxt. Även sommaren 1679 besökte man Stockholm, denna gång uppenbarligen irriterad av skatterester och tjänstemän. Den länge närvarande spänningen kom till utlopp, då landshövdingen sände soldater för att samla in statioskatter och skatterester. Värtsilä by vägrade bönderna beväpnade att erlægga skatteresterna och förläningsens tillgodohavanden. Kronans skatter gick de däremot med på att betala. Av denna anledning lät hopmannen i förlänningen, Stille, fängsla Tuomas Paakkunainen och Olli Savolainen, som hade uppträtt som böndernas ledare.¹⁵ Runt Tohmajärvi gård samlade sig en beväpnad bondeskara på ungefär femtio män, som befriade sina ledare trots att de vaktades av soldater. När hopmannen anlände till platsen, tvingades han med störor att retirera till sin stuga. Upprorsmakarnas ledare ställdes inför ting i februari 1680, men efter tinget befriade bönderna dem igen med våld. Paakkunainen fängslades slutligen och dömdes till döden som ledare för upproret. Dessutom dömdes en stor mängd sockenbor till gatlopp.

Det efter klubbekriget största bondeupproret bröt ut i Pielisjärvi i december 1696. Det omedelbara skälet till revolten låg i nödåren och den stränga fogden Simon Affleck. Pielisjärviborna hade haft problem med arrendatorn av Lieksa kronogods, Salomon Enberg, allt sedan denne anlant till orten år 1685.¹⁶ Tro på en bättre framtid ingjöts av kurkijokibon Lauri Kilappa, som gav bilden, att kronans inspektorer skulle rätta till fogdarnas orättvisor och att kungen skulle ha efterskänkt två års skatter. När fogden Affleck kom för att förrätta skattevärdering till Haapajärvi by, hade byborna ordnat ett bakhåll, ur vilket fogden enbart med nöd och näppe klarade sig undan. Före jul satte sig bönderna i rörelse från Haapajärvi.¹⁷ Först plundrade de

¹⁵ Saloheimo, Veijo, "Pohjois-Karjalan historia II", *Joensuun Korkeakoulun julkaisuja. Sarja A no 6*. Joensuu 1976, s. 138–141, Jokipii 1960, s. 225–234, Juvonen, Jaana, *Vanhain Tohmajärven historia*, s. 401–404. Pieksämäki 1990.

¹⁶ Lindeqvist, K.O., "Pielisjärven talonpoikien ja vuokraaja Salomon Enbergin välisistä riidoista 1680-luvun loppupuoliskolla". *Historiallisia Tutkimuksia*. Helsinki 1913, s. 219–233, samt Saloheimo, Veijo m.fl., *Pielisjärven historia I*. Kuopio 1954, s. 265–281.

¹⁷ Saloheimo, Veijo, *Nurmeksen historia*. Kuopio 1953, s. 92–96, Saloheimo m.fl. 1954, s. 282–291, samt Saloheimo 1976, s. 332–335.

Nurmes gård i socknens norra del, och efter några dagar beskattade en grupp på nästan hundra personer Lieksa gårds uthus. Nurmes gård fick ännu två gånger motta besök. Till Lieksa gård företog en skara bestående av hundra män och kvinnor en plundringsfärd efter att Affleck lämnat gården.

Runt 50 upproriska bönder begav sig mot Lamminniemi gård i Libelits. Libelitsarna hann dock själva före, då femtioalet bönder den 25 januari plundrade gården. Även i byn Oravisalo i näraliggande Kides socken lade sig några bönder i bakhåll för skatteuppbörds-männen. I Impilax och Suistamo förhindrade en grupp bönder skatteuppbörds-männens verksamhet. Vid juletid rörde sig en grupp, bestående av bortåt hundra beväpnade män, i trakten av Impilax gård i uppenbar avsikt att plundra gården. Vid åsynen av några soldater som skyndade till arrendatorn Christian Sahlos undsättning, retirerade bönderna likväl.¹⁸ Då oroligheter vid samma tid även bredde ut sig i Kesälax och Ilomants¹⁹, fanns det i hela norra delen av Kexholms län inta många hörn, som skulle ha saknat upproriska bönder. Sammanlagt deltog säkerligen över 300 personer i fejdens olika skeden. Den truppavdelning som kommenderats till platsen gjorde blodigt slut på upproret, varvid även mången som inte alls deltagit, förlorade livet.²⁰

Oroligheterna i norra Kexholms län förblev inga rena hungeruppror. Under stora nordiska kriget tog bönderna i Pielisjärvi år 1710, under prästerskapets ledning, fasta på ryssarnas krigspropaganda och svor trohetseden till tsaren. Avsikten var att kasta av de hatade arrendatorernas och herrgårdarnas ok. Kemie gård i Tohmajärvi plundrades och en skara bönder höll även husbondens maka fången ett par dagar. Arrendatorn själv lyckades bönderna senare fångsla och överlämnade honom till ryssarna, som under tiden även hade besatt landskapet.²¹

Som på en gemensam signal bröt oroligheter på 1770-talet ut i samma södra och östra områden som hundra år tidigare. Frälsebönderna i Ilomants och Pälkjärvi avfattade, uppbragta över skattebördan och sin nya inspektor, år 1773 ett klagobrev till landshövdingen.

¹⁸ Kuujo, Erkki, *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana*. Joensuu 1963, s. 173–174.

¹⁹ Laasonen, Pentti, "Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana", *SKHS toimituksia* 72. Helsinki 1969, s. 14–15, samt Saloheimo 1976, s. 335.

²⁰ Saloheimo 1976, s. 336–340.

²¹ Saloheimo 1976, s. 353–356 och Juvonen 1990, s. 408–409.

Från landshövdingen gick klagomålen likväl vidare till konungen, som konstaterade dem vara grundlösa. Trots detta tredskades bönderna vid skatteuppbörden. Då saken inte tog önskad vändning på tinget, råkade domaren gång efter annan i handgemäng med den upprörda tingsallmogen. Likaså motsatte sig bönderna våldsamt att myndigheterna företog utmätningar. Resultatet blev ett flertal spöstraff.²²

Vid samma tid irriterade den växande skattebördan även undersåtarna på gårdarna i Elimä. Den kritik Gustav III i sitt trontal år 1772 riktade mot länsadelns större makt, har setts som en impuls till bondeoroligheterna på 1770-talet. Oroligheterna tog sin början i Värälä, där bönderna vägrade utföra dagsverken, ända tills man hade granskat summan av bördan. Dagsverkestrejken spred sig snabbt även till andra håll i Elimä. Landshövdingen anlände snart med en trupp på tjugo soldater och då bönderna inte vill böja sig inför hans förmaningar, lät han fängsla 14 uppstudsiga bönder. Då bönderna inte heller på det därpå följande räfst- och rättartinget ville foga sig, steg de fängslade böndernas antal till 94. Som en följd av detta tätnade bondefronten ytterligare. Även de landbönder och torpare som tidigare hade utfört dagsverken, vägrade nu allt samarbete med kronan och läns herrarna.²³

Baron Wrede beslöt att ta saken i egna händer och åkte med sina drängar för att skaffa folk till åkrarna, men kom i Muhniemi by i handgemäng med bönderna. Man tillkallade militär för att tvinga de motsträviga till arbete, men bönderna lämnade hellre sina hemman och flydde över Kymmene älv till ryska sidan. I byarna blev enbart kvinnor och barn kvar, som även de förhöll sig fientligt gentemot soldaterna. Från Värälä by var soldaterna tvungna att, till följd av böndernas beväpnade motstånd, fly bort från frälseområdet. Herrgårdarna saknade arbetskraft och bönderna gömde sig i skogarna och i Ryssland. Först på hösten började situationen luckras upp, då överste G. M. Sprengtporten medlade i frågan. Läns herrarna gick med på att i någon mån lätta på skatterna och enbart några av upprorets ledare blev tvungna att utstå spöstraff.

²² Saloheimo, Veijo, *Pohjois-Karjalan historia III*. Joensuu 1980, s. 294–297.

²³ Oksanen 1981, s. 424–430, Oksanen 1985, s. 301–315, samt Jutikkala, Eino, "Läntisen Suomen kartanotolous Ruotsin vallan viimeisenä aikana I", *Historiallisia tutkimuksia* 15, 1. Helsinki 1932, s. 351–372.

Från Elimä spridde sig ryktet om böndernas trotsiga sinnelag även till östra Nyland. Målsättningen för bönderna i Nastola var att för augmenthemmanen återvinna ställningen som krono- eller ärftliga skattehemman och sålunda även få en lägre skatt.²⁴ Ett trettiotal bönder gick i dagsverkesstrejk och man besökte Stockholm för att ansöka om en reducering av dagsverkesskyldigheten och om skatteköpsrätt. Somliga återupptog snart dagsverkerna, men större delen av bönderna fortsatte trots bestämmelser och befallningar strejken. Emedan man inte fick någon att infinna sig till ting, gavs order om att de strejkande skulle fängslas. Länsmännen drog sig för att utföra uppgiften; det var nära nog omöjligt att hitta de strejkande och även de få man fick fast, lyckades snart rymma igen. Bönderna befriade själva några tillfångatagna ur fjärdingsmännens händer. Inte heller för detta streck lyckades man omedelbart straffa dem, emedan bönderna var beväpnade med yxor och störar. Slutligen sändes en truppavdelning på tjugo man till Nastola. De man tidigare hade fått till ting, hade sagts upp från sina hemman. Då det slutligen lyckades att ställa större delen av de anklagade inför rätta, beslöt man fängsla dem för tiden ärendet behandlades. På tinget krävde man dödsstraff för var tionde bonde, men på det stora hela klarade de sig undan med böter och ersättningar.

Även i Itis mittemellan Nastola och Elimä bröt dagsverkesstrejker ut. På klagoresa till Stockholm krävde även itisborna att deras hemman skulle bli ärftliga skattehemman.²⁵ Då en del av landbönderna upphörde att göra dagsverken år 1773, befallde man att de skulle vräkas från sine hemman. När de vägrade gå, betydde detta att det i många stugor bodde två familjer; den nyinflyttade och den vräkta. Man angrep även länsmannen som utförde vräkningarna.

Även på frälsegodset Åminne i Halikko och Uskela i Egentliga Finland kämpade bönderna och en sträng förvaltare i början av 1700-talet. Förvaltarens brutalitet och nya bestämmelser fick bönderna att avfatta ett besvär till länsherren och även kräva arvsrätt för hemmanen. Detta ledde till att 56 bönder sades upp. När vräkningdagen nalkades, gick inte en enda med på att flytta. På tinget bestämdes att 51 bönder genast skulle lämna sina hemman, vräkningen för fem

²⁴ Jutikkala, Eino, "Nastolan talonpoikaisrettelöt vv. 1773–75". *HAik* 1931, s. 268–280, Jutikkala 1932, s. 372–380.

²⁵ Jutikkala 1932, s. 380–386, Halila, Aimo, *Iitin historia I*. Iitti 1988 (1939), s. 543–547.

kunde inte beläggas. Då detta beslut inte heller ändrades i lagmansrätten och då nederlaget för bönderna i Elimä och Nastola kom till Äminneböndernas kännedom, beslöt dessa att be om nåd. Enbart sju bönder tvingades slutligen flytta från sina hemman, resten fogade sig i länsherrens ännu strängare villkor.²⁶

Relativt nära skådeplatsen för de tidigare händelserna, i Jockis, framkom även bondekrav på att landböndernas hemman åter skulle göras till skattehemman. Processen kom igång redan på 1750-talet, och som ett resultat av långvariga ting beviljade man även en del av bönderna "bördsrätt" till hemmanen. Bördsrätten var ett slags mellanform för landinnehav. Bonden med bördsrätt placerade sig mitten mellan frälselandbönderna och skattebönderna. Det var först på 1800-talet meningsskiljaktigheterna bilades. Även på Kvidja befann sig bönderna i rörelse mot de högre skatterna, men också där klarade man av det hela genom att sitta till tings.²⁷

Vilka av orsakerna till de ovan presenterade bondeoroligheterna berodde verkligen på den framväxande centralstaten, och vilka uttryckte i sin tur det lokala förvaltningssättet och ståndssamhällets institutionaliserade hierarki? I de fall då man kan visa, att en högre skattebörda eller militär börda (borgläger och krigsskatter) var det som ledde till upproren, förefaller det meningsfullt att acceptera tolkningen av den allt mer centraliserade statens hårdnande grepp som bakgrundsfaktor för oroligheterna. Bonderesningen i Jäskis och Davidsupproret riktade sig delvis mot beskattningen. Davidsupproret har även tolkats som böndernas protest mot det framväxande herrgårdsbruket i området. Denna tolkning bekräftas även av uppgifterna om angrepp mot herrgården. Även oroligheterna i Lappvesi hade sin bakgrund i kronans stigande bördor, men det omedelbara skälet låg i de lokala tjänstemännens oförrätter. Klubbekriget och fejderna i Osterbotten och Pielisjärvi i mitten av 1600-talet var i sin tur förbundna med de militära belastningar, som föranledes av Sveriges stormaktsställning.

Att använda sig av den centraliserade statens skattebörda som något slags "patentmedicin" när man diagnostiserar bondeoroligheternas art, är likväl inte särdeles meningsfullt. Förklaringens största

²⁶ Jutikkala 1932, s. 386–400.

²⁷ Jutikkala 1932, s. 400–407.

svaghet ligger i dess endimensionalitet och bristande differentiering, och ensam belyser den inte heller i nämnvärd grad de konkreta motsättningar som på lokalplanet ledde till oroligheter. Vad gäller de bakgrundsfaktorer som verkade bakom upproren, kan man finna lokala skillnader, men det är speciellt i en tidlig granskning, som dessa faktorer visa upp avgörande förändringar. Både de omständigheter kring vilka problemen nystar ihop sig, och de revolterande böndernas ställning förändras. Däremot fortbestår herrgårdsbruket som lokal institution att spela rollen av centralt incitament till den utveckling som mynnar ut i resningar.

Upproren i Elimä og Kexholm i slutet av 1600-talet skiljer sig från andra av tidens oroligheter på finländskt territorium. De kännetecknas av synnerligen våldsamma sammandrabbningar med myndigheterna. Alla tre upproren i Kexholms län ansluter sig väsentligen till herrgårdsbrukets problematik, den s.k. feodala reaktionen.²⁸ Kexholms län var i egenskap av besittning befriat från soldatutskrivningar. Där erlade man enbart en skatt, statioskatten, för arméns underhåll.²⁹ De av statioskatterester trakasserade, upproriska bönderna i Tohmajärvi, meddelade sig gärna ville betala kronans alla skatter, men till herrgårdarna däremot ingenting.³⁰ Frågan om jordens natur aktualiserades inte på samma sätt i Kexholms län som i Elimä, eftersom all jord innehades av kronan. Självägande bönder fanns inte på området. Däremot ledde de dagsverken, som måste utföras för herrgårdarna, till återkommande slitningar i förläningarna och på frälsehemmanen.³¹

I Elimä var det dagsverkerna som utgjorde anledningen till upproret, men problemhärvan hade spunnits kring frågan om jordens natur. Frälset strävade efter att utöka tillgången på dagsverkare genom att skaffa sig arvsrätten till böndernas hemman. Som landbonde på herrgården var bonden skyddslös gentemot frälseherrens dagsverkesfordringar.³² Bönderna höll fast vid sin arvsrätt och strävade efter en större rörelsefrihet i adelns grepp. Genom den stora reduktionen

²⁸ Beträffande den feodala reaktionen, se t.ex. Hovi 1981, s. 68.

²⁹ Kuujo, Erkki, "Taka-Karjalan verotus v:een 1710", *Historiallisia tutkimuksia* 52. Forssa 1959, s. 56, 66–67 samt 111–119.

³⁰ Saloheimo 1976, s. 138.

³¹ Se Kuujo 1959, s. 160–168, samt Saloheimo 1976, s. 132–135.

³² Se Oksanen 1981, s. 109–111 och 131–134, samt Oksanen 1985, s. 78–80.

befriades en stor del av landets frälsebönder och blev istället kronans underhavande, men i Elimä omintetgjorde Fabian Wredes favoritställning vid hovet nästan helt reduktionen.

I Kexholms län kom bönderna alltmer i kläm, när beskattningsrätten för de i reduktionen konfiskerade kronogodsens arrenderades ut till i huvudsak lokala stånds personer. De nya herrarna på de arrenderade godsens effektiviserade verksamheten, inkrävde minutiöst böndernas betalningar och i synnerhet dagsverken, och somliga försökte även i förhållande till sina underhavande använda sig av den husbondens disciplinära rätt, som var adeln förbehållen.³³ Herrgårdsbruket fick först nu fast fotfäste i de nordligaste delarna av Kexholms län. Det uppror, som år 1696 bröt ut i Pielisjärvi, var direkt riktat mot de hatade godsens. Det långvariga agget och hatet mot speciellt godsens fogdar kokade över i och med de stora nödåren. Missväxten och dess följder berörde hela landet, men det var bara i Kexholms län, där de ur bondens synvinkel negativa sidorna av herrgårdsbruket efter reduktionen hade framhävts, som situationen förde till öppet våld. Av samma ursprung är även revolterna 1710 i Pielisjärvi och Tohmajärvi vid tiden för det stora nordiska kriget.

Efter den vad gäller allmogeoroligheter fredliga förra hälften av 1700-talet, spred sig jäsningen återigen över landet på 1770-talet. Även om man på många håll visade sig motsträvigt gentemot dagsverken, var det dock sällan bönderna slog in på det organiserade våldets väg. I mycket högre grad rörde det sig om brådstörtade brott mot tingsfreden eller motstånd mot fogden som förrättade utmätningar. Blott i Elimä blev motståndet hårt och långvarigt. Oroligheterna under 1700-talet riktar sig mot herrgårdsbruk och dagsverkeskyldighet. Härvidlag kom kampen om bondehemmanens jordägokaraktär att bli en central aspekt av bondeoroligheterna.³⁴

Om man granskar en längre period, blir den föränderliga grundkaraktären i bonderesningarna synlig. Ända fram till mitten av 1600-talet kan man betrakta den framväxande centralstatens hårdnande grepp om sina undersåtar som en central strukturell förklaring till

³³ Katajala, Kimmo, "Säätyläisiä ja nousukkaita. Veronvuokraus osana Käkisalmen läänin sääty-yhteisöä vuosina 1683–1700", Joensuun yliopisto, *Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja No 95*. Joensuu 1990, s. 69–70. Beträffande missbruk av den disciplinära rätten, se t.ex. Kuujo 1963, s. 168.

³⁴ Till denna konklusion kommer redan Eino Jutikkala i sin undersökning om herrgårdsbruket i västra Finland. Jutikkala 1932, s. 408–409.

bondeoroligheterna. Bönderna irriterades framförallt av skatterna och de kostnader som föranleddes av militärväsendet. I skydd av det mer och mer centraliserade statsmaskineriet, började herrgårdsbruket allt tydligare representera den till lokalplanet decentraliserade makten, varvid även de lokala strävandena att effektivisera herrgårdarnas verksamhet bidrog till uppkomsten av oroligheter.

Den moderna staten behövde herrgårdsbruket för att kunna ordna landets ekonomiska förhållanden på ett sätt, som svarade mot den vid tiden dominerande merkantilismens fordringar. Herrgårdarna strävade på lokalplanet efter att öka sin rörelsefrihet. Ett konkret uttryck för denna process var den avtagande självständigheten för bönderna. När denna s.k. feodala reaktion blev starkare från och med övergången till 1700-talet, fick även böndernas motstånd mot myndigheterna ett annat innehåll. De tidiga bondeupproren kan tolkas som självägande bönders resningar inför statsmaktens hårdnande grepp, varpå klubbekriget var det sista exemplet.³⁵ När förlänings- och herrgårdsinstitutionen utvecklades, reste sig de landbönder som kommit att lyda under förläningar eller frälse, liksom även de ännu självägande bönder, som omedelbart hotades av att förlora sin arvsrätt till förläningsinnehavaren. Den fria bondens uppror förvandlades vid övergången till 1700-talet till resningar bland underhavande, kuvade av frälset. Speciellt tydligt kom detta till synes i Elimä på 1770-talet, där frälsebyarna och kronoböndernas byar låg skilt för sig. Kronobönderna deltog inte på något sätt i frälselandböndernas resning.

I forskningen om politiska rörelser kan man skönja två utgångspunkter: "sönderfallsteorierna" och "solidaritetsteorierna". Enligt sönderfallsteorierna beror våldsamma fenomen och oroligheter på avtagande samhällslig kontroll. Detta kan ha sin grund i plötsliga förändringar, som minskar de traditionella reglernas betydelse, t.ex. vid hungersnöd och vid förändringar i lokalförvaltningen, beskattningen och böndernas ställning. Enligt "solidaritetsteorierna" uppstår våldsamma konflikter på samma sätt som annan aktivitet för att driva gruppens intressen. Avgörande för om konflikterna blir våldsamma eller inte är gemenskapens allmänna situation.³⁶ Av dessa två synsätt

³⁵ Heikki Ylikangas anser att revolten alltid, efter att den väl brutit ut, vände sig mot adeln (d.v.s. godsens), även i de fall då man för upproret kan finna ett direkt statligt skäl, såsom skattehöjningar eller militära påfrestningar. Ylikangas 1990, s. 48.

³⁶ Alapuro, Risto och Sarmaja, Heikki, "Nuijasota ja sen tausta", *Tiede ja edistys* 1-1978, s. 69.

söker det förra orsakerna till oroligheter i faktorer utanför gemenskapen, i statsmaskineriet, naturkatastrofer eller administrativa missförhållanden, medan det senare synsättet försöker penetrera gemenskapens inre struktur och där finna orsakerna till skeendet. I detta fall måste man redogöra för eventuella fraktioner bland bönderna, och för de faktorer, kring vilka böndernas motstånd lyckades organisera sig.

I det följande presenterar jag kort verksamhetens karaktär i ett lokalt allmogesamhälle vid två tillfällen, åren 1688 och 1696–97: Pielisjärvi socken i det svenska rikets östligaste provins Kexholms län. I pielisjärviböndernas relation till den lokala myndigheten kan man skönja olika verksamhetslinjer: samarbete med myndigheterna och herrgården, lojal passivitet (den klart största gruppen), och motstånd. Som förklaring till den verksamhetsstrategi bönderna valde, kan man vid sidan av ekonomiska faktorer även betrakta impulser och förmåner från andra stånd. Samarbetslinjen kan förmodas ha påverkats av kronans tjänstemän och inspektorn Salomon Enberg, som arrenderade ortens gods. Prästerna på orten förefaller ha stött motståndet, och befann sig även konstant i tvist med husbonden på godset. Någon yttre agitation kan man dock enligt min mening inte betrakta som revoltens egentliga skäl, emedan det egna initiativet inom den grupp, som grep till motstånd, var synnerligen stort vid upprorets utbrott.³⁷

På tinget förhöll sig de bönder, som agerade nämndemän, genomgående undfallande mot godsinnnehavaren i hans tvister med bönderna, och understödde hans anspråk och ställningstaganden. Vanligt var även, att de utförde små uppdrag som arrendatorn gav, trots att dessa inte hörde till nämndemännens uppgifter. Påtryckningskanalerna för bönderna på samarbetslinjen var de legala institutionerna. Symptomatiskt för motsättningen mellan nämndemännen och den radikala bondegrupperingen var, att bönderna, då de år 1686 uppgjorde ett besvär över godsinnnehavarens åtgärder, drev ut nämndemännen från

³⁷ Bl. a. Daniel Fields har tidigare undersökt böndernas verksamhet som strategival. Se Fields, Daniel, *Rebels in the Name of the Tsar*. Winchester USA 1989. Strategiperspektivet kan även på ett meningsfullt sätt förenas med den tanke att undersöka det lokala allmogesamhällets verksamhet som en interaktion och diskurs med administrationen, vilken framlagts av Eva Österberg. Se Österberg 1989, s. 75–76.

den skans, vilken användes som mötesutrymme. Förfarandet hade sin orsak i misstanken, att nämndemännen i saken skulle hålla på gods-herren.³⁸ Ledarna för den radikala gruppen av bönder var ofta förtroendemän inom kyrkan, sexmän eller kyrkvårdar. Detta erbjöd dem en kanal till de offentliga angelägenheterna och gav dem även ett slags ställning som representanter för sockenborna, lik den nämndemännen innehade. På det legala planet var den radikala gruppens kanal framförallt uppgörandet av klagoskrifter till generalguvernören och kungen.

I norra Kexholms län och speciellt i Pielisjärvi, kan man i slutet av 1600-talet notera existensen av en kortvarig och åtgärdscentrerad bondeinstitution med ett visst mått av självstyre. På allmogemöten, som hölls efter gudstjänsten, valde sockenborna förtroendemän att föra klagobrev till generalguvernören eller konungen i Stockholm. Dessa klagomålskurirer och representanter gick under namnet "mieromies", en benämning som även figurerar i de svenskspråkiga källorna. Mötena sammankallades med ropet "musta miero". Begreppet "musta miero", svart "miero", kan jämföras med namnet på det inofficiella möte för de upproriska munkarna i klostret Solovetsk år 1658, som kallades den svarta kyrkan (tsernyi sobor).³⁹ Ordet "miero" syftar på ryskans "mir", vars historiska betydelse uttryckligen är bygemenskap, byalag.⁴⁰ Den svarta "mieron", "musta miero" kan sålunda förstås som ett slags inofficiellt by- eller allmogemöte, medan "mieromännens", eller för att använda formuleringen direkt ur källorna, "mieromiehernäs" uppgift, var att fungera som byamötets sändebud eller förtroendemän. Mötenas inofficiella, "svarta" karaktär till skillnad från den officiella lokalförvaltningen, kan illustreras med ett exempel ur modernt språkbruk; så talar vi ju fortfarande om svartabörshandel. Begreppet "musta miero" hade tydligt institutionaliserat sig i trakten, vilket visas av den återkommande användningen i källorna.⁴¹

Mieromännens resor till Stockholm var på gränsen mellan legal och illegal verksamhet. Bönderna hade förbehållits rätten till klagomål, men avsikten var förvisso inte, att bonderepresentanter fortgående

³⁸ Pielisjärvi vinterting 5–10.3.1688, gg 7, s. 70.

³⁹ Barsukov, N.A., *Solovetskoje vosstanie (1668–1676)*. Petrozavodsk 1954, s. 25.

⁴⁰ *Russko-finskii Slovar. Venäläis-suomalainen sanakirja*. Moskova 1963, s. 366.

⁴¹ Mer om "mieromies", se Jokipii, Mauno, "Mieromies – der karelische Volksführer", *SUSA* 61. Helsinki 1959, och Kuujo, Erkki, "Mierontiellä", *HAik* 1960, s. 452–456.

skulle dyka upp vid det kungliga hovet. För mieromännen insamlades resemedel i socknen, och dessa belopp reducerade i motsvarande grad skattebetalningsförmågan. Efter att situationen skärpts, förbjöd generalguvernören vid hot om vite, att man understödde mieromännens resor. I Kexholms län betraktade arrendatorerna bönderna som en egendom de anförtratts med jorden, och därför ansåg de sig även ha rätten att utfärda resepass. Då arrendatorn inte gick med på att ge mieromännen resepass, vände de sig till kyrkoherden. En del av böndernas protestmetoder var klart illegala. Passiva illegalitetsformer var att bli borta från tinget, att vägra dagsverken, att gömma sig i skogen och rymma. Som aktiva illegalitetsformer förstår jag smädelser, spontant aggressivt beteende gentemot t.ex. fogden och organiserat uppror. Protester uppträdde i och utanför tingsalen och i det dagliga livet. På vintertinget i Kurkijoki år 1687 kastade bonden Sven Riikonen en gliring till traktens herrar och arrendatorer: "Husbönderna sitter bara där och blänger" ("Isännat tuossa vaan pöllistelee").⁴² Även om Riikonen för sitt kvicka infall fick ett bötesstraff på tre mark, visar händelsen tydligt, att böndernas relation till sina husbönder og rättsväsendet ingalunda var ödmjukt underdånig.

Mycket allvarigare blev situationen följande vinter på tinget i Pielisjärvi, då rätten beslöt att över natten fångsla de mieromän som var anklagade för uppstudsighet. Över hundra bönder samlade sig utanför tingsstugan och ville, beväpnade med störrar, käppar, hillebarder och bössor, befria sina förtroendemän, när profosserna försökte frakta dem till förvar i skansen. När arrendatorn och häradsdomaren sände nämndemännen för att lugna folket, tackade dessa sin skapare, att de helskinnade kom tillbaka till tingsstugan. Man beslöt hålla kvar mieromännen där över natten, i väntan på följande dags sammanträde.⁴³

Ännu detta år, 1688, utvecklade sig förhållandet mellan bönderna och myndigheten inte till någon värre sammandrabbning och man lyckades följande dag lugna allmogen. Händelserna visar likväl tydligt, att det lätt gick att organisera en beaktansvärd upprorsrörelse kring mieromännen. I det uppror som bröt ut under nödåren i mitten av följande decennium, innehade de nya mieromännen återigen en central roll som sändebud, informations- (eller ryktes)spridare och som organisatörer av motståndet.⁴⁴

⁴² Kurkijoki, Räisälä och Tiurula vinterting 7–12.3.1687, gg 6, s. 102v.

⁴³ Pielisjärvi vinterting 5–10.3.1688, gg 7, s. 91–92.

Antti Meriläinen, som avancerade till ledare för nödårens uppror i Pielisjärvi, var ingen "mieromies". Han framträdde redan på vintertinget år 1688 som en av galjonsfigurerna för motståndet, då kyrkoherden anklagades för att beskydda bråkstakarna. Vid namns nämning konstateras just Meriläinen ha förorsakat den stora jäsningen vintern 1686.⁴⁵ Även om Meriläinen i rätten försökte hävda, att han enbart fungerat enligt mieromännens direktiv, syns hans ställning som en av ledarna för upproret år 1696–97, i att han offentligen kunde utlova materiell ersättning åt dem, som möjligen sårades i samband med plundringen av herrgårdarna. Sitt löfte kunde han även hålla. Erkki Martikainen, som vid länsningen av Lieksa gård fick en kula i ryggen, erhöll som plåster på såren en ko och tre kappor korn.⁴⁶

När man söker orsakerna till bondegemenskapens upproriska sinnelag, förefaller det möjligt att på lång sikt skönja en utveckling, där det ursprungligen avgörande var de bördor det framväxande centraliserade statsmaskineriet föranledde, medan andra problem som sammanhänge med herrgårdsbrukets expansionssträvanden senare kom att bli det väsentliga. Dessa fenomen är inte oberoende av varandra, utan fogar sig på lokalplanet ihop till ett mångfacetterat orsakskomplex för olika undersökningsnivåer. Den expanderande centralmakten, som baserade sig på en merkantilistisk ekonomi, behövde herrgårdsbruket för att effektivt utnyttja lantbruket. Herrgårdsbrukets framväxt decentraliserade i sin tur på lokalplanet makten till länsherrar, förvaltare, och i Kexholms län efter reduktionen, även till arrendatorerna. Sålunda uttrycker även utarrenderingen av kronogods i Kexholms län efter reduktionen den centralistiska statens grepp. För att försäkra sig om skatteintäkterna från det fjärran liggande området, upprättade kronan ett system, som snabbt ledde till att herrgårdsbruket började utvecklas. Samtidigt säkrade kronan utkomsten för de funktionärer, som frigjorts från förläningarna, genom att ge dem möjligheten att bli arrendatorer.

⁴⁴ Beträffande resningens olika skeden, se Saloheimo 1953, s. 92–96, Saloheimo m.fl. 1954, s. 282–291, Saloheimo 1976, s. 330–340, Kuujo 1959, s. 189–190, och speciellt beträffande mieromännens andel, Jokipii 1959, s. 19–26.

⁴⁵ Pielisjärvi vinterting 5–10.3.1688, gg 7, s. 56.

⁴⁶ Pielisjärvi vinterting 8–13.2.1697, gg 16, s. 38v–53.

På lokalplanet stod det växande herrgårdsbruket i konflikt med böndernas intressen. I Kexholms län kom mången bondestuga att hamna på de nya godsens mark. De nya områden som bönderna istället hänvisades till, var ofta enligt deras eget förmenande fullständigt odugliga och nästan helt öröjda. Arrendatorn, vars inkomster stod i direkt relation till böndernas skatter, inkrävde minutiöst avgifter och betalningar, och lättnader gavs inte i nämnvärd grad. Godsets underhåll fordrade arbetskraft, och de dagsverken som man tidigare utfört mot betalning, måste nu utföras som arbete. En speciellt feodal prägel fick det lokala förvaltningssättet genom att arrendatorerna såg sig själva som kronans representanter i området och sålunda även som de verkliga innehavarna av jorden. Arrendatorn kunde sålunda vräka en bonde, som betraktades som oduglig, och ersätta honom med en annan. Samtidigt var försäljning av hemmanen efter reduktionen absolut förbjuden för bönderna.

Mieromännen erbjöd en kanaliseringmöjlighet för böndernas motstånd. Mieromännens ställning i bondesamhället var inte helt klar; man lyssnade visserligen till deras direktiv, men något entydigt ledarskap innehade de inte. Detta hade inte heller varit möjligt i en situation, där somliga bönder stod på godsherrens sida och den stora majoriteten även i svåra situationer försökte hålla sig utanför konflikterna med myndigheterna.

Ökade ekonomiska krav och offentliga bördor 1550–1750

Lokala konsekvenser och reaktioner

Av JAN LINDEGREN

Inledning

Kimmo Katajala har i sitt föredrag gjort en ingående inventering av diverse bondeoroligheter i Finland allt från medeltid till 1770-talet. I det följande skall jag endast kortfattat beröra hans anförande, som ju uppenbarligen inriktas på ordet reaktioner. Mitt anförande kan också i någon mån ses som en kommentar till delar av Öystein Rians föredrag.

Huvudtesen i Kimmo Katajals framställning är att flertalet av de händelser som han registrerar måste ses som en reaktion mot ett omkring sig gripande "herrgårdsbruk". Det senare är i sin tur att betrakta som ett utflöde av den allt starkare centralmaktens ambitioner. Det hela kan ur en icke-finsk och även kanske icke-svensk synvinkel te sig märkligt. Ett starkt godsägarvälde/adelsvälde brukar ju i allmänhet inte förknippas med en statsmakt som lyckas genomföra ökade offentliga bördor – en stark och allt mer centraliserad tidig modern stat. Snarare är det tvärtom. Men i princip är det naturligtvis ingalunda omöjligt att en starkare stat skulle verka genom ett administrativt, förvaltningsmässigt och judiciellt system som baserades på godset. Så kom ju att ske under en lång period i Danmark efter 1660. I Sverige och Finland var emellertid inte detta fallet utan där var ett helt annorlunda system förhärskande. Detta innebär likväl inte att jag ej kan ge Kimmo Katajala rätt i långa stycken.

Hans analys baseras nämligen på förhållanden som påträffats i norra delen av Kexholms län under 1600-talets sista decennier. Där var det otvivelaktigen så att ett ökat tryck från statsmaktens sida mot

lokalsamhället utmynnade i vad Katajala kallar för ett hastigt framväxande och i jämförelse med tidigare förhållanden klart pressande "herrgårdsbruk". Problemet är bara att Kexholms län vid denna tid inte tillhörde Finland. I såväl statsrättsligt som administrativt hänseende var nämligen Kexholms län en *provins* och som sådan hade den ett ifrån det *svenska riket* skilt styrelsesätt med egna privilegier och skyldigheter. Att betrakta Kexholms län som en del av Finland är en anakronism, som baseras på en långt senare historisk utveckling och framförallt får skyllas på att tsar Alexander I inkluderade Kexholms län i Storfurstendömet Finland år 1809.

Här är på sin plats att säga några ord om det svenska stormaktsväldet på 1600-talet. Detta bestod dels av *riket*, dels av *provinserna*. Riket hade två delar, Sverige och Finland. Någon som helst principiell skillnad mellan dessa delar fanns inte även om kungarna för att stoltsera hade lagt sig till med titeln storfurste av Finland. Riksdagen var förbehållen *rikets* inbyggare medan *provinserna* hade egna typer av församlingar. Politiken visavi *provinserna* var länge mycket försiktig av diverse skäl. Dels fanns statsrättsliga och internationella traktater att ta hänsyn till, dels var det i allmänhet nödvändigt att upprätthålla ett någorlunda gott förhållande till befolkningen i *provinserna* och naturligtvis inte minst till de ledande skikten därstädes. Efter det skånska kriget skedde emellertid en tydlig vindkantring i politiken. Under 1680- och 1690-talen ställdes mycket högre krav på *provinserna* än tidigare. Det sagda gäller främst Baltikum där inte samma hänsyn till internationella överenskommelser behövdes tas som i Tyskland. Den hårdnande politiken hade sitt ursprung i den nya statsfinansiella situation som uppstått till följd av reduktionsbeslutet och den med detta sammanhängande partiella statsbankrutten. Och dessa åtgärder var i sin tur en följd av Karl XI:s reorganisering av krigsmakten. De tidigare relativt sett moderata kraven ökades dramatiskt genom att de baltiska provinserna och då framförallt Livland fortsättningsvis förväntades ge nettotillskott till den svenska statskassan samt i mycket högre utsträckning än tidigare rekrytera trupper till det egna försvaret. Tidigare hade merparten av trupperna kommit från Sverige och Finland även om garnisonernas underhåll självklart bekostats av lokalt anslagna medel. Däremot hade det varit *rikets* sak att hålla med fältarméer och flotta. Vad det första anbelangar syftade Karl XI:s militära reformer kanske främst till att det alltid skulle

ÖKADE EKONOMISKA KRAV OCH OFFENTLIGA BÖRDOR

finnas tillgång till en stridsberedd, välutrustad och välövad fältarmé som med mycket kort varsel kunde sättas in i ett massivt motanfall snart sagt var som helst runt det svenska väldets gränser. Men med flottan var det en annan sak.

Den hade tidigare helt bekostats med *rikets* egna medel men så kunde inte längre ske. Bland annat hade ju den tidigare förhärskande lånefinansieringen stängts genom reduktionen och den summariska uppgörelsen med statens kreditorer. Åtgärderna hade bedömts som nödvändiga för att reorganisera armén men till flottans behov var medlen otillräckliga. Karl XI:s och hans rådgivares lösning på problemet var att lägga allt hårdare bördor på *provinserna* i form av reduktion och andra ökade militära krav. Det är helt säkert ett utflöde av denna politik som Kimmo Katajala finner i norra delen av Kexholms län. En annan och långt mer bekant reaktion är naturligtvis den tysk-baltiska adelns motstånd mot politiken. Skillnaden är påtaglig: där bönderna i Kexholms län "småbullrade" ett antal gånger, där organiserade en fraktion tysk-baltiska herremän ledda av Johan Reinhold von Patkull en stor offensiv koalition mot det svenska stormaktsväldet. Att Ryssland, Sachsen och Danmark inträdde i koalitionen var naturligtvis knappast Patkulls förtjänst. De hade egna skäl – bland annat Kexholms län som visserligen en gång avträtts till svenskarna men som man hela tiden från rysk sida hade förklarat att det skulle återerövas när tillfälle gavs. Hur som helst blev slutresultatet i stort sett detsamma. Såväl kexholmsbor som tysk-baltisk adel svor av allt att döma med lätt hjärta tsar Peter trohetsed år 1710. Åtminstone de senare fick sin belöning i form av långtgående nya privilegier.

Ökade krav och bördor?

I vilken mån kan man tala om ökade ekonomiska krav och offentliga bördor under perioden 1550–1750? Vad det gäller skatter och liknande är det min bestämda uppfattning att den kronologiska bilden i Sverige och Finland till stor del överensstämmer med den bild som Öystein Rian har tecknat för Norges vidkommande och vad Claus Rafner sade om Danmark. Detta gäller dock bara slutet. Dvs skatter med mera tenderade att sjunka en aning under perioden 1680–1700 medan nya rekordnivåer nåddes under stora nordiska kriget och då

speciellt under 1710-talet. Dock rörde det sig nu inte så mycket om sedvanliga skatter etc utan en ytterst sofistikerad arsenal av tvångslån, obligationslån och sedelfinansiering, vilka likväl naturligtvis var en stor börda för befolkningen. Efter 1720 sjönk kraven betydligt och i en allt mer accelererande takt efter århundradets mitt. Upptrappningen av kraven hade emellertid gått betydligt hastigare än i Danmark och Norge. Ständiga extraskatter blev legio i Sverige och Finland från 1560 och framöver från att tidigare varit såväl ovanliga som politiskt vanskliga företag, vilket ett flertal potentater tidigare fått erfaras. Att detta systemskifte kom till stånd måste naturligtvis skyllas på det permanenta krigstillståndet efter år 1561. Omkring år 1620 eller för att vara exakt just detta år nåddes maximum. Det gick helt enkelt inte att få ut mer av bönderna. Varje nytt försök att pålägga nya bördor resulterade endast i att andra intäkter minskade. Detta betydde inte att man ej försökte hitta på nya beskattningsformer. Tvärtom. Men nettoutfallet ändrades ej och denna situation bestod till år 1680.

I genomsnitt hade varje person att erlägga ungefär två à tre riksdaler om året till överheten förutom obetalt arbete samt diverse andra bördor som aldrig kom att uppföras i några räkenskaper. Genomsnittet är emellertid ytterst missvisande vad gäller betalningens storlek. I vissa landsändar med magert åkerbruk var summan långt lägre medan den i rika jordbruksbygder kunde vara mångdubbelt högre. Så kan anföras att jag beräknat pålagorna i Bygdeå socken i Västerbotten till cirka en tredjedels riksdaler per person och år medan de i delar av Uppland kan uppskattas till närmare tio riksdaler. Detta betyder emellertid inte att det skulle ha varit mer fördelaktigt för individen att bo i ett "lågskatteområde" eller omvänt att den rika jordbruksbygden var att föredra framför den magra skogsbygden. Snarare var det så att den samlade skatte- och räntebördan tenderade att utjämna skillnader mellan områden. Att så kunde ske berodde på att ränte- och skattesystemet, som i detta sammanhang måste ses som en helhet, i praktiken kom att utformas som ett individuellt system, där betalningen via diverse mekanismer – inkluderande omfördelning i lokalsamhället av typen "den rike hjälpe den fattige" etc – anpassades till den enskildes betalningsförmåga. Källmaterialets till synes statiska system som möter i jordeböcker och liknande är alltså en chimär.

ÖKADE EKONOMISKA KRAV OCH OFFENTLIGA BÖRDOR

Infogas bör att jag här framställt huvuddragen i en generell förkapitalistisk jordränteteori av helt annat slag än den som vanligen möter i historiska framställningar. När dessa problem angrips, vilket kanske främst skett inom ramen för debatten om den senmedeltida agrarkrisen, har utgångspunkten tagits i en jordränteteori som mer eller mindre obetingat kan föras tillbaka på Ricardo. Men denna bygger på föreställningen att det har existerat en genomsnittlig jordränta. Jag bestrider inte att så verkligen blir fallet under kapitalistiska produktionsförhållanden men väl att det var fallet vid förkapitalistiska. Att man likväl kunnat operera med dylika föreställningar beror dels på att källmaterial av jordebokstyp – cadasters – i det kontinentala Europa och England och då särskilt i mindre regioner tycks peka på förekomsten av en genomsnittsränta, dels att forskare från andra delar av världen inte förmått att korrigera synsättet.

Alltså: Det sagda gäller inte bara Sverige och Finland utan generellt och påståendet innefattar därmed också exempelvis Danmark. I jämförelse med just det senare landets invånare är det alldeles uppenbart att svenskar och finnar fick betala mer till sin stat i form av skatt per person. Den i dansk forskning spridda föreställningen om att det skulle ha varit tvärtom är alltså felaktig. Däremot kan sägas att svenskar och finnar fick betala mindre till överheten som totalitet – om man i denna inkluderar godsägare, präster och andra – än danskar. Ett sätt att tydligt se detta på är att använda den sociala strukturen som mätare. I det *svenska riket* behövdes i genomsnitt ungefär nio personer inom agrarsektorn för att föda en utanför medan det i Danmark endast behövdes fyra personer för att klara av samma bedrift. Då är att märka att den icke-agrara befolkningen i Sverige själv via kålgårdar och annat täckte en del av sitt eget livsmedelsbehov i betydligt större utsträckning än i Danmark. Skillnaden mellan länderna är alltså större än vad jämförelsetalen 9:1 respektive 4:1 antyder, vilket föranlett mig att räkna med att en dansk bonde i form av skatter, räntor, tullar, köpmansvinster etc totalt fick lämna ifrån sig ungefär tre gånger så mycket som en svensk. Därmed inte sagt att han skulle ha varit fattigare en svensken. Hans kost var med all sannolikhet betydligt ensidigare med mindre inslag av animalier men å andra sidan bör den förhärskande spannmålskosten för många syntes betydligt drägligare genom att det var möjligt att omvandla en avsevärd del av den till öl. Intressant nog finner man

inte heller samma prisskillnad mellan råg och korn i Danmark som i Sverige. Råg, som var bättre att baka bröd av, var alltid dyrare än korn i Sverige medan priset på korn – som efter mältning användes som utgångsprodukt vid ölbryggning – i Danmark oftast var detsamma som för råg. Viktigt i sammanhanget är naturligtvis att påpeka att den som helhet mer diversifierade svenska jordbruksekonomin förmodligen inte var lika känslig för missväxtår som den danska.

Till den vanliga formen av skatt skall för Sveriges och Finlands vidkommande fogas en annan. Krigen tog nämligen en närmast ofantlig blodskatt av befolkningen. Under ett nästan ständigt krigande i drygt ett och ett halvt sekel etablerades efterhand effektiva system för att rekrytera krigsfolk och sedan skeppa iväg dem till olika kontinentala krigsskådeplatser, varifrån bara en liten spillra soldater återkom. Blodskatten och de med denna sammanhängande rekryteringssystemen påverkade otvivelaktigen befolkningen långt mer än skatter och andra besvär. Under perioden 1620–1720 har jag beräknat att motsvarande ungefär var fjärde man som föddes inom det *svenska rikets* landamären och som uppnådde vuxen ålder dog under krigstjänstgöring. Det helt överväldigande antalet av dem dog av sjukdomar medan de som dödades i strid närmast utgjorde en försumbar andel.

Innebörden av detta är närmast ofattbar men den skall konkretiseras något mer. Grovt räknat kan sägas att den normala spädbarns- och barnadödligheten ledde till att var tredje pojke dog före 15 års ålder. Hade man emellertid väl uppnått denna ålder kunde man förvänta sig att i genomsnitt leva ytterligare 40 år. Åtminstone att döma av förhållandena under 1700-talets andra hälft. En nyrekryterad soldat levde däremot i genomsnitt bara fyra år till. I medeltal kunde en 15-årig pojke i Sverige och Finland under 1600-talet förvänta sig att leva ungefär 32 år till eller cirka åtta år kortare än på 1700-talet. Och då är att märka att soldaterna som producenter och presumtiva makar gått förlorade för de hemmavarande än tidigare, eftersom de vanligen skeppades iväg utomlands tämligen omgående. Flickor i samma ålder kunde däremot förvänta sig att leva 43 år till. Resultatet blev naturligtvis en väldig brist på vuxna män. Under seklet 1620–1720 gick det uppskattningsvis i genomsnitt minst 1 350 kvinnor på 1 000 män, vilket i sin tur bland annat innebar att det fanns minst två ogifta kvinnor på varje ogift man.

ÖKADE EKONOMISKA KRAV OCH OFFENTLIGA BÖRDOR

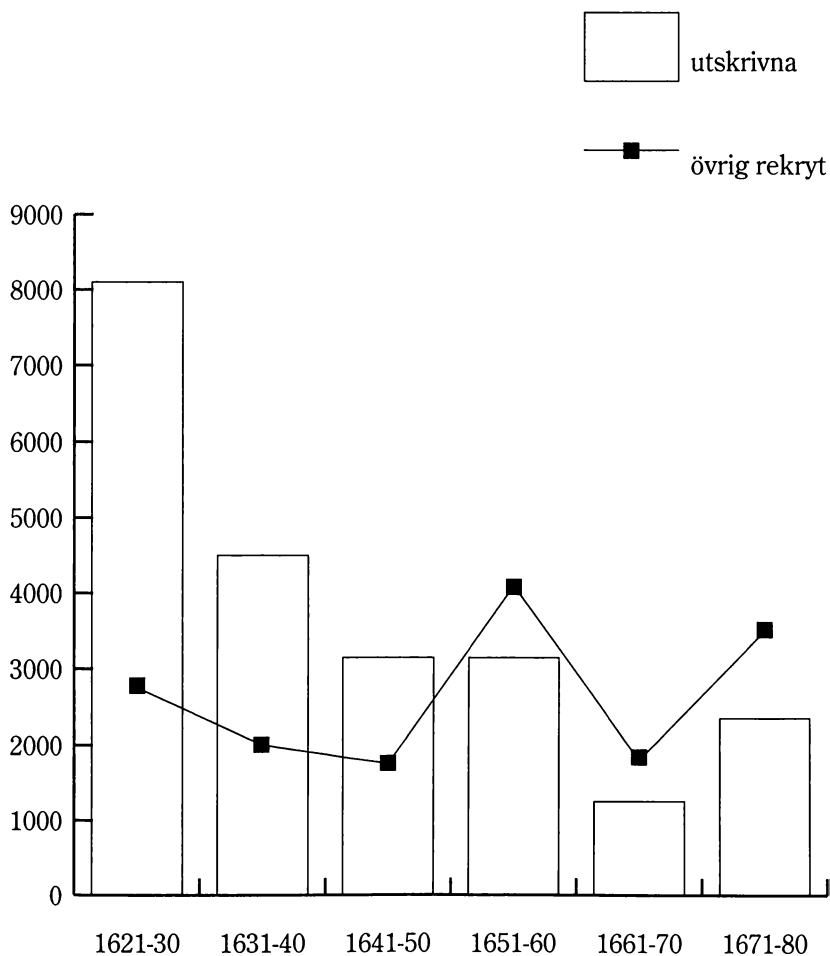
Bördan var inte jämnt fördelad över tiden. Värst var det under 1620- och 1630-talen samt under stora nordiska kriget då rekryteringen till krigsmakten var som störst. Fram till 1680-talets början var utskrivningssystemet det viktigaste sättet att anskaffa fotfolk. Under 1680-talet ersattes detta system med det ständiga knektehållet, vilket betydde att soldaterna fortsättningsvis värvades. Skillnaden mellan systemen var emellertid i praktiken inte så stor som den kan tyckas. Bakom utskrivningarnas formella tvångssystem kan på lokalsamhällets nivå skönjas tämligen utbredda värvningar medan knektehållet under stora nordiska krigets påfrestningar företedde klara likheter med de gamla utskrivningarna.

När man studerar rekryteringen till krigsmakten över tid blir bilden mycket intressant. Det visar sig att snart sagt varje utskrivning ger ett mindre antal rekryter än föregående. I viss mån uppvägs detta av att värvningar blir allt viktigare och redan från och med 1650-talet överflyglar utskrivningarna.

Naturligtvis låter sig de nationella talen inte översätta direkt i lokala förhållanden. Men siffrorna säger ändå en hel del om vad man kan förvänta sig på det lokala planet. Generellt kan sägas att i skogsbygder var rekryteringen till krigsmakten betydligt större än i slättbygder. Städer, bruk och manufakturer samt ännu ett antal omhuldade verksamheter jämte adelns säterier var tämligen väl skyddade öar medan bördan bars av de vanliga bondehemmanen, där frälsebönderna periodvis hade lindrigare villkor än skatte- och kronobönderna.

De mot utskrivning skyddade öarna kom att fungera som magneter dit unga män på flykt undan utskrivningarna i stor utsträckning sökte sig. Städer, säterier, manufakturer och bergslager frodades genom detta tillskott på arbetskraft – helt i linje med de merkantilistiska idealen – i krigets skugga. Det vanliga bondejordbruket led däremot av en konstant brist på arbetskraft. I någon mån löstes problemen genom att arbetstakten och arbetstiden långsamt ökade samt framförallt genom att kvinnorna tog över fler och fler av männens arbetsuppgifter. Men härmed har jag lämnat kraven och kommit in på reaktionerna.

*Utskrivet och värvat svenskt och finskt krigsfolk
1621–80 (årsgenomsnitt).*

Källa: Lindegren, Maktstatens resurser
(ännu opublicerat manuskript).

Reaktioner

Lokalbefolkningens reaktioner på ökande krav och bördor måste naturligtvis bedömas i ljuset mot vad man egentligen kan förvänta sig att finna. Kimmo Katajala har i sin framställning inriktat sig på olika typer av uppror medan jag ovan i samband med presentationen av de ökade kraven tagit upp ytterligare former:

- * Försöken att höja skatterna efter 1620 misslyckades därför att man såväl anpassade sig till skattesystemet som obstruerade det.
- * Utskrivningssystemet underminerades genom att befolkningen anpassade sig till det på en rad olika sätt. Inte minst viktigt var att de unga männen – med ett modernt uttryck – röstade med fötterna.
- * Befolkningen anpassade sig till arbetskraftsbristen genom att dels öka sina arbetsinsatser, dels genom förskjutningar i den könsmäs-siga arbetsdelningen: Kvinnorna fick svara för en allt större del av den samhälleliga produktionen.

Alltså. Arsenalen av vad man kan förvänta sig omspannar ett vitt spektrum från anpassning till motstånd men väl så viktigt också från individuellt handlande till kollektiva aktioner. Handlandets former i förhållande till samhälleligt giltiga och/eller accepterade normer och normsystem varierar också inom visa ramar. Det kan vara legalt, legitimt, illegalt och illegitimt. Med legalt avses då att aktionerna håller sig inom mallarna för existerande lagstiftning och illegalt att de inte gör det. Intressantare och i grunden viktigare än detta motsatspar är det andra: legitimt-illegitimt. Att en handling är legitim betyder givetvis inte med nödvändighet att den är legal liksom omvänt att en illegitim handling nödvändigtvis behöver vara illegal. Oftast är det naturligtvis så men inte alltid. Legitimitet i detta fall är liktydigt med böndernas rättsuppfattning, dvs vad de på olika håll i sina specifika lokalsamhällen uppfattade som rätt och riktigt. Om denna rättsupp och illegal. Exempelvis är det just detta: en motsättning mellan legitimitet och legalitet, som med största sannolikhet är roten till all den oro i Elimä fjärding som Kimmo Katajala refererar.

Saken var nämligen den att Karl IX donerade Elimä fjärding till Henrik Wredes arvingar, som tack för hjälpen för att denne räddat kungens liv vid slaget vid Kirchholm. Det hade gått till så att Henrik

Wrede lämnat sin häst till kungen så att denne kunde rädda sig och sedan hade han själv mist livet. Ur Karl IX:s synvinkel var det minst sagt ett beteende som var värt att uppmuntras och som tack för hjälpen fick inte bara Wredes arvingar en anseelig donation, utan de fick den på särskilda villkor. Alla andra donationer gavs vid denna tid på speciella villkor – s k Norrköpings beslutsdonationer. Dessa kom sedan att i princip återkallas i samband med den stora reduktionen. Så icke Elimä.¹ Och det var inte därför att Fabian Wrede skulle ha varit kungagunstling utan för att donationen var given med särskilda villkor och med full ärftlig besittning. Självklart ansåg också andra kungar att det var tacknämligt med adelsmän som var villiga att offra sitt liv för sin kung på slagfältet. Som bekant var det inte bara Karl IX som utsatte sig för fältslagets faror, utan där verkade också hans efterträdare snart sagt så ofta tillfälle gavs. Inte minst gällde det Karl XI som ett antal gånger på de mest halsbrytande sätt satt sig i spetsen för smärre truppavdelningar och ridit till attack i det skånska kriget, som minst sagt levde i färskt minne när reduktionen genomfördes.²

- 1 I samband med att Henrik Wredes söner år 1653 upphöjdes till friherrligt stånd - som erkänsla för faderns visade håltemod vid Kirchholm år 1605 (sic!) - så förbättrades Elimä fjärding till friherrskap och som sådant blev det än mer utsatt för reduktionen genom att alla grev- och friherrskap drogs in.
- 2 Uppgiften att det var Fabian Wrede som räddade donationen genom att vara Karl XI:s gunstling går ytterst tillbaka på Wilhelm Gabriel Lagus, *Undersökningar om finska adelns gods och ätter*. Helsingfors 1860, s 400. Där underbyggs påståendet genom en missriktad parallell till indragningen av den store krigshjälten Lennart Torstenssons sons grevskap. Att detta är en feltolkning framgår emellertid klart av de av Lagus avtryckta handlingarna s 393-411. Med all önskvärd tydlighet utsäges gång efter annan att det var Henrik Wredes insatser vid Kirchholm som var den yttersta motivering till såväl donationen som dess fortbestånd genom århundradena. Förutom i Karl IX:s donationsbrev av den 21 juli 1608 tas saken upp i Kristinas Friherrebrev för Kasper och Karl Henrik Wrede av den 18/7 1653 - där det för övrigt refereras till att det varit Gustav II Adolfs avsikt och vilja att förbättra deras "Condition" som ett ytterligare tack för faderns insatser. Därefter är det Karl XI som i två brev av den 29/1 jämte 28/2 1683 åter anför att det just är för Henrik Wredes insats vid Kirchholm som Elimä undantas reduktionen. Den 17/2 1755 stadfästes donationen återigen av Adolf Fredrik och återigen var det ett fasligt orerande om den gamle ryttmästarens bragd 150 år tidigare. Argumentet återkommer slutligen i ett utslag av Gustav III av den 6/2 1776, som egentligen gällde omfattning av det rå och rörskomplex som låg under de Wredeska sätesgårdarna i Elimä fjärding. Där förklaras dels att de dåvarande innehavarna i och för sig hade lagen på sin sida i sin tvist med de kamerala myndigheterna men kungen passar också på tillfället "att bekräfta en Kongl Donation, som blifwit gifwen till wälförtjent Belöning åt efterkommanderna, af en man, hwilken med lif och blod beseglat sin trohet emot sin Konung, wid en för dess Person så oundwikelig fara". Gustav III följer för

ÖKADE EKONOMISKA KRAV OCH OFFENTLIGA BÖRDOR

Ur donationsinnehavarnas synvinkel, Henrik Wredes änka Gertrud von Ungern, hennes nye man Joachim Berendes och hennes barn i första äktenskapet samt därpå kommande generationer Wrede, var det klart att det gällde en evärderlig donation med full ärftlig besittningsrätt. Till yttermera visso fick de i samband med de ständiga bråken med bönderna gång efter annan statsledningens bekräftelse av att deras synsätt var riktigt. Men ur böndernas synvinkel tedde sig problemet annorlunda. För dem var det en donation som andra eller rent av en förläning och de kunde inte acceptera att just denna donationsinnehavare skulle ha rättigheter som gick utöver andra donationsinnehavares och förläningstagares. I Elimä gavs legala möjligheter åt donationsinnehavarna att flytta fram sina positioner visavi de underlydande bönderna som inte gavs på andra håll. Och detta utnyttjades uppenbarligen systematiskt. Men varje framflyttande stred mot böndernas i Elimä rättsuppfattning. För dem rörde det sig om ett illegitimt handlande vilket naturligtvis gjorde att deras motstånd hela tiden var legitimt, trots att myndigheterna gång efter annan förklarade det för illegalt. Varför skulle just de särbehandlas negativt? Varför skulle just deras herrar klara sig undan reduktionen osv?

För övrigt kan anmärkas att man från högre myndigheters håll inte var särskilt trakterad över vad som hände i Elimä. Kungliga skyddsbrev och diverse domstolsutslag till böndernas fördel, visar att så var fallet. År 1616 försökte man sålunda i samband med den stora rannsakning som det året genomfördes i Finland ingripa och stoppa Gertrud von Ungerns och Joachim Berendes framfart.³ Men då det visade sig att valet stod mellan att skydda några enstaka bönder i Elimä eller att upprätthålla doktrinen att det var en gudibehaglig gärning att rädda en kung fick detta, liksom andra liknande, försök falla.

övrigt upp sin bekräftelse med att ta till brösttonerna. Således heter det avslutningsvis: "Wi äre äfwen öfwertygade, att de Konungar, hwilcka igenom Guds skickelse komma att eftter Oss upstiga på den Kongel. Swenska Thronen, af samma skiäl som Wi, icke lära tillåta någon, att under hwad förewändning påfund eller skien det wara må, någonsin åter uptaga denna eller dylika frågor, rörande denna Donations natur och egenskap, eller berörde Wrediska Arfwingar och deras rätts Innehafware, oroa, rubba eller förolämpa uti ägande- och Besittningsrätten af denna deras egendom."

³ För detta, samt förväxlingen donation - förläning se Sven A Nilsson, På väg mot militärstaten. Krigsbefällets etablering i den äldre Vasatidens Sverige. *Opuscula Historica Upsaliensia* 3 (1989), s 124 ff.

Konklusion

På grundval av det förda resonemanget menar jag att det är rimligt att se lokalsamhällets reaktioner på centralmaktens framflyttade krav inom ramen för en matris omfattande två tydliga dimensioner:

a) individuellt – kollektivt

b) anpassning – motstånd

Till detta skall fogas att reaktionen skall ses i relation till de etablerade normsystemen: var de legala eller inte, legitima eller inte? Men därvid kan det inte stanna utan nära förknippat med frågan om handlingens relation till normsystemen är dess relation till vad man kan kalla för den politiska konjunkturen. Från revolutionsforskning är det ju välkänt att med förändrade politiska, ekonomiska och sociala förhållanden förändras också det möjligas gränser. Konjunkturen i skuggan av en hungersnöd eller våldsamma ständsstrider och inbördeskrig var givetvis en annan än när lugn och stabilitet rådde. Ytterligare en kandidat till matrisen är de institutionella formerna för kommunikation mellan lokalsamhälle och överhet: Med varierande former kan man rimligen förvänta sig varierande uttryck.

Detta betyder alltså att man i princip kan ställa upp följande matris såsom utgångspunkt för analysen av aktioner och reaktioner:

individ	gård	lokalsamhälle	region	stat	
anpass	motst	anpass	motst	anpass	motst

1) relation till normsystem

2) konjunktur

3) former för kommunikation

ÖKADE EKONOMISKA KRAV OCH OFFENTLIGA BÖRDOR

Här skall inget försök göras att fylla matrisen med ett konkret innehåll. Det väsentligaste är att peka på att även enligt denna – förenklade – analysmodell står det genast klart att ett studium av lokalsamhällets reaktioner på yttre krav inte utan vidare låter sig begränsa till en diskussion av bondeoroligheter i mer eller mindre omfattande skala. Också dylika måste sättas in i ett större sammanhang. Men naturligtvis är det inte bortkastat att undersöka ett dylikt fenomen, men då måste man enligt min mening föra en någotsånär ingående debatt om vilka andra typer av reaktioner man avgränsar sin undersökning från och vilka konsekvenser avgränsningarna får.

Till exempel vill jag hävda att en av de väsentligaste reaktionerna gentemot centralmaktens framflyttade positioner under 1600-talet i Sverige och Finland var att rösta med fötterna. Dvs massor med unga män flydde undan utskrivningar och militärtjänst. Det är till stor del detta fenomen som ligger bakom det efterhand allt sämre utskrivningsresultatet. En stor del av dessa flyttningar var legala. Uppenbarligen var de också legitima. En del – regelrätt desertering – var likaledes uppenbarligen illegal, vilket emellertid inte betyder att de nödvändigtvis var illegitima. I huvudsak tycks det ha varit så att det i stora delar av Finland inte uppfattades som illegitimt att rymma från soldattjänsten, utan frågan var snarare om det var möjligt. I Sverige förefaller det som om rymning även bland bönderna betraktades som en illegitim handling, men till det skall fogas att de svenska soldaternas möjligheter, deras konjunkturen, var sämre.

Överallt möttes utskrivningar och skattekrav även av en annan reaktion: obstruktion. Också denna kunde ta legala och illegala former, däremot knappast illegitima. På diverse sätt – med lokalsamhällets goda minne och ofta även med myndigheternas – anpassades, tillpassades och modererades kraven allt efter de rådande lokala förhållandena. I realiteten omvandlades riksdagsbeslutens till synes entydiga skatte- och utskrivningsbeviljningar till en sorts förhandling mellan överhet och varje enskilt lokalsamhälle. Detta var kanske inte i sig speciellt märkvärdigt – motsvarigheter torde existera snart sagt överallt i världen bara man söker tillräckligt djupt – men det märkliga var fenomenets utbreddhet. Som jag ser det var detta en grundläggande förutsättning för den svenska maktstaten. Bönderna hade inte bara ett visst om än tämligen ringa inflytande i riksdagen, vilket ledde till att man fick vara med och biträda beviljningsbesluten, de hade diverse

möjligheter att på det lokala planet påverka bördans omfattning. De hade dessutom ett otal kanaler för att kommunicera med överheten men viktigast av dessa var nog själva förhandlingsituationen: utskrivningsförfarandet med alla sina turer, taxering och rannsaking rörande skatter samt inte minst skatteuppbörden som sådan. Självklart skedde en rad överträdelser där den ena eller andra parten bröt mot det etablerade systemets såväl explicita som underförstådda normer, bröt mot det legitima med åtföljande mer eller mindre uppslitande reaktioner från parterna. Men i det stora hela fungerade det med förbluffande små friktioner.

Som Öystein Rian uttryckte saken var det "känslan av börda och möjligheten att kommunicera", vilken senare i sig naturligtvis inbegriper möjligheten att påverka, som var centrala för att avgöra bördans legitimitet. Och det var just möjligheten att kommunicera som var så väl utbyggd inom det *svenska riket*. Bönderna – dvs lokalsamhällets befolkningar runt om i *riket* – var inte några rätts- och maktlösa män som passivt utsattes för centralmaktens ökade krav utan de var i högsta grad undersåtar som gavs tillfälle att vara med och påverka kravens utformning och inte minst det reella utfallet. Men den stora delaktigheten hade naturligtvis en tydlig baksida. Den gav systemet en legitimitet, som sannolikt var avsevärt större än på alla andra håll i det samtida Europa, något som i sin tur bidrog till de väldiga uttagen i förhållande till befolkningens storlek och dess ekonomiska förmåga.

Diskusjonsinnlegg

KNUD PRANGE:

Det bliver ofte fremført at de danske købstæder – hvad befolkningstal angår – stod i stampe fra midten af 1600-tallet til omkring år 1800. Det er rigtigt at Københavns indbyggertal løber fra de andre byers, og det er rigtigt at købstædernes procentvise andel af landets samlede befolkning falder svagt i perioden, men deraf følger dog ikke at der var tale om stagnation.

Man regner med at købstæderne i alt havde godt 61.000 indbyggere i 1645 og godt 81.000 i 1801, der er altså tale om en vækst på knap 33 %. Der er rigtigt, at der er tale om en langt større vækst i løbet af 1800-årene, men det er et spørgsmål om det ikke netop er *denne* periodes befolkningsekspllosion, der får os til at tale om stagnation i den foregående periode?

En helt anden sag er, at der er stor forskel på udviklingen i de enkelte landsdele i perioden 1645 til 1801. De sjællandske købstæder vokser sammenlagt næsten ikke i denne periode, men det betyder til gengæld at de øvrige købstæders samlede indbyggertal stiger ganske pænt. Fra 1645 til 1769 er væksten 20 % og fra 1769 til 1801 hele 24 %. Det er næppe rimeligt at betegne denne udvikling som stagnation.

Disse tal betyder også, at man må forholde sig skeptisk til de årsager man har fremført mht. den påståede stagnation. Den ene grund, der er ført i marken, er svenskernes hærgninger 1658–60. Det er givet at krigen har været en hård belastning for byerne, men det er betænkeligt at se den som hovedårsag til 140 års stilstand. I så fald skulle man have ventet at udviklingen havde formet sig mest negativt for de "øvrige købstæder", da de – i modsætning til de sjællandske byer – var udsat for hele tre fjendtlige besættelser i 1600-årene. Men forholdet er jo just det stik modsatte.

DISKUSJONSINNLEGG

Som en anden forklaring på "stagnationen" har været fremført, at det var specielt usundt at leve i byerne. Man har ment at byerne kun kunne opretholde deres indbyggertal i kraft af tilvandring; antallet af døde var nemlig større end fødselstallet. Det er muligt at dette gælder for København, men man kan spørge hvorfor det skulle være specielt usundt at leve i datidens ret små og åbne købstæder – flere af dem havde mindre end 1.000 indbyggere. Selv ikke de tilfælde, hvor man kan påvise at der var flere døde end fødte, beviser noget som helst om bybefolkningens reproduktionsevne. Man har nemlig overset at der ikke er tale om demografisk set lukkede områder. Der skete en kraftig indvandring til byerne, og det betyder for eksempel, at et ægtepar der flytter ind til en by uden at få børn i byen (enten de nu var barnløse eller de allerede havde fået deres børn på det tidligere opholdssted) før eller senere vil optræde på listen over afdøde borgere, men de vil ikke bidrage til en forøgelse af byens fødselstal. I dette tilfælde vil tilvandringen ikke være et bidrag til at opretholde byens indbyggertal, den vil tværtimod "belaste" byens dødelighedstal, og derved – fejlagtigt – kunne tolkes som udtryk for en negativ reproduktionsevne.

Vandringsmønstrer spiller en betydelig rolle for vurderingen af byernes udvikling. Størrelsen af både til- og fravandring synes stærkt undervurderet. En undersøgelse vedrørende Præstø 1845–55 viser for eksempel, at 49 % af den overlevende befolkning flyttede bort fra byen i løbet af de 10 år, og af befolkningen i 1855 var 47 % vandret til byen siden 1845.

Når man prøver at vurdere de lokale konsekvenser af de forøgede økonomiske krav og offentlige byrder, vil det måske nok være frugtbart at sammenligne de meget forskelligartede udviklinger i byerne. Det kunne give mulighed for at sammenholde generelle og specielle udviklinger, og det kunne give øget viden af såvel lokalhistorisk som af rigshistorisk interesse.

Ovenstående bygger på Knud Prange: "Svenskekrig – stilstand – opgang. Reflexioner over befolkningsudviklingen i sjællandske købstæder ca 1650 til ca 1850". (*Lokalhistorisk Afdeling Småtryk* nr. 15, 1985 = *Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström*, 1984, s. 32–48.)

OLE DEGN:

Til Øystein Rians redegørelse for en række norske forskeres opfattelse af skatte- og afgiftstrykkets vægt i Norge i 1600årene kunne man bemærke, at mens hver af deltagerne ellers sad som repræsentant for deres landes forskning, kunne man hér ønske, at det var lettere at række over grænserne. I Danmark antager man almindeligvis, at Norge blev skånet en del ved skatte- og afgiftsopkrævningen i dobbeltmonarkiet, ikke mindst af hensyn til risikoen ved en for hård politik. Skulle synspunktet være forkert, vil det dog ikke være mærkeligt i betragtning af, at en række norske historikere har vurderet skatte- og afgiftstrykket som hårdt, mens andre har ment det modsatte. Øystein Rians angivelse af et skattetryk svarende til 1 rdl. pr. voksen mand i begyndelsen af 1600årene og til 4–5 rdl. nogle årtier senere kan dog sættes i relief af tal fra en dansk undersøgelse. For den sydvestjyske købstad Ribe kan man af en ubrudt række skattelister fra 1500-1600årene se, at der foregik en udvikling fra en udskrivning svarende til et par årlige dobbeltskatter i årtierne omkring 1600 til en skatteudskrivning svarende til henved 40 årlige dobbeltskatter i 1650erne – hvoraf dog en del var udskrevet af fjendtlige hære – altså mere end en tyvedobling.

En bemærkelsesværdig lokal reaktion på dette var en gradvis nedsættelse af takseringsgrundlaget. Det var borgmestre og råd og de 24 mænd, et udvalg af byens mest velstillede borgere, der forud for hver skatteudskrivning udarbejdede ligningslister med tal for hver enkelt af byens skatteborgere. Havde man i 1500årenes anden halvdel set ligningstal for de mest velhavende på op til 480 skilling, så var det højeste tal fra 1630erne 88 skilling. De velstillede har altså fået nedsat deres ligningsbeløb, dels fordi de med den voldsomme vækst i udskrivningen ikke har kunnet tåle en beskatning på det tidligere niveau, dels vel fordi man på baggrund af tidligere tilstande havde svært ved at godtage skattebeløb af den størrelse, der ville blive tale om.

Man kan også se på beskatningen af den enkelte i forhold til indtægten. Ud fra kærnerregnskaber, kirkeregnskaber, lensregnskaber, købmandsregnskaber m.m. kan man finde indtægtstal for håndværkere, arbejdsmænd, embedsmænd og i et vist omfang købmænd, og man finder, at mens beskatningsprocenten for håndværkere kunne være 1,5–3 %, kunne tallene for de største købmænd være 4 %, idet man havde en stærkt degressiv beskatning.

DISKUSJONSINNLEGG

Dette var af betydning, da skattetrykket fra 1620erne blev voldsomt forøget. Efterhånden som skattebetalingsevnen blev udtømt hos de dårligere stillede, måtte de velstillede holde for, og der kunne opstå katastrofelignende tilstande, med voksende restancer. Da svenskerne i slutningen af 1650erne brandskattede byen, måtte de velstilledes beholdninger af guld og sølv holde for.

Når det gælder norske historikers fremhævelse af, at store skatte- og afgiftsmidler blev overført fra Norge til Danmark, så må bemærkes, at der i virkeligheden ikke var nogen forskel på, om der blev overført midler fra Norge eller fra f. eks. Jylland til centraladministrationen i København. Midlerne blev brugt der, ikke engang så meget til hofholdningen, som til hær og flåde og fæstningsbyggerier. Store midler blev overført fra de danske provinser til hovedstaden, og provinsernes økonomi blev efterhånden stærkt svækket. Havde man i begyndelsen af 1600årene i mange danske købstæder set velstillede borgerkredse med handel på udlandet og deltagelse i skibsfart, så var det slut efter 1660. De tilbageværende ressourcer blev koncentreret om København.

Til diskussionen om "den frie norske odelsbonde" kan føjes en bemærkning vedrørende en mulig baggrund for begrebet i opfattelsen af den samtidige danske fæstebonde. En berettigelse for begrebet kan man vel også se i den rolle, norske bønder spillede i Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs brevjournaler, hvor de i materialet tegner sig for en andel, der er halvt så stor som danskernes, til trods for, at Norges befolkningstal var væsentlig mindre og til trods for, at landet lå en del fjernere fra København.

Til diskussionsindlæg om konjunkturer og byudvikling som følge af det voksende skatte- og afgiftstryk kan bemærkes, at selv om man i perioden 1660–1800 i gennemsnit havde en årlig befolkningsvækst på 0,4 %, var der ikke tale om en særlig vækst for bybefolkningen; mens denne i 1672 synes at have udgjort ca. 24 % af den samlede befolkning, så var bybefolkningsprocenterne i 1769 på blot 20, endnu 1787 og 1801 på blot 21. Man må fra afslutningen af Svenske-krigene og frem til midten af 1700årene regne med en almindelig nedgangsperiode, der betød stilstand også for købstæderne.

Mindre variationer for de enkelte byer, med op- og nedgange, kan forklares med bl.a. forholdene i landdistrikterne. Datidens købstad-

befolkning, hvis handlende med import- og eksporthandel stod som mellemed også mellem bondelandet og udlandet, fandt selv, at havde bonden det godt, havde også købstæderne det godt, og man ser netop i f. eks. Landhusholdningsselskabets brevjournaler store regionale forskelle. Da mange af købstæderne var ganske små, med ned til 300–400 indbyggere, har der ikke skullet meget til at påvirke deres økonomi og udvikling, som landboreformer, initiativrige godsejere og i købstæderne tilsvarende købmænd, tilsanding af havneløb, bygning af skibbro og havneanlæg m.m. Regionale forskelle var dog ikke alene betinget af lokale forhold. Også enevældens erhvervs-politik med privilegier og monopoler, stabelstadspolitikken og koncentrationen til København af handelen med de såkaldte fire species, salt, tobak, vin og druebrændevin, spillede naturligvis en rolle.

SVEN LILJA:

Det fanns flera sociala skikt under bönderna. Husmansklassen, fria arbetare, tjänstefolk mm levde i lokalsamhället och utsattes för den expanderande centralmaktens tryck. Har inte dessa grupper reagerat? Bondeklassen var långt ifrån enhetlig, och den enda klass som fick ta emot trycket uppifrån. Bönderna var heller inte det enda skikt som reagerade. Underskikten drabbades och kunde slå tillbaka. Dackeupproret utgick från periferin i det "fattigare" småländska skogslandet. Knektar och tjänstefolk rymde i pressade situationer. Bonde och bondson hade goda möjligheter att undgå utskrivningarna i Sverige och Finland. Bonden kunde också parera ett ökat skattetryck genom att ändra sin hushållssammansättning. Det är ett välkänt fenomen i svensk forskning att effektiviteten i den andra Älvsborgs lösen 1613-18 sjönk från år till år. ÄL var en personskatt som lades på alla vuxna individer i hushållet, även tjänstefolket. Tjänstefolket är samtidigt den kategori som minskar kraftigast i längderna. Standardförklaringen till detta har varit att bönderna undanhöll sitt tjänstefolk för taxering. En alternativ förklaring som framförts, och som borde prövas empiriskt, säger att bönderna helt enkelt avskedade sina drängar och pigor för att lätta skattetrycket på det egna hushållet. Överhuvudtaget behöver det poängteras hur lite vi idag vet om tryck och reaktionsmönster i lokalsamhällets underskikt.

BERGIT TELNES:

Nils Erik Villstrand var inne på dette som han kalla *kvardagsmotstand*. Dette er noko me også kjenner frå Noreg. Det kunne vera skyssnekt, arbeidsnekt, å la vera å møte fram på tinget eller å snike til seg litt av lasset ved transport av forsyningar til ulike statlege føretak. Dette siste fører meg over i det eg har gjort til emne for hovudoppgåva mi. Ho handlar om Christian 3. sitt "pilotprosjekt" som var gruvedrift i Vest-Telemark. Dette medførte i høg grad statlege inngrep i lokalsamfunnet og reaksjonane let då heller ikkje vente på seg. Kopar- og sylvgruvene vart starta i 1538 og alt i 1540 vart det eit stort bondeopprør i området. Eg har kalla oppgåva: "Bergverksdrift og bondeopprør. Vest-Telemark 1538–1549."

Når Christian 3. ville satse på bergverksdrift i Noreg, var det naturleg å søkje hjelp hjå slektningen hans som var kurfyrste av Sachsen. Det var her kongen henta heile arbeidsstyrken til gruvene. Desse tyskerane som kom til det noko avstengde, men svært sjølvstendige området i Noreg, vart frå fyrste stund sett på som "skurkar". I Vest-Telemark levde på 1500-talet "den frie norske bonden". Han åtte stort sett sjølv den jorda han dyrka og var ikkje vant til innblanding frå statlege styresmakter. På slutten av 1530-talet opplevde bøndene her statlege inngrep på to måtar. Gruvene vart sett i gang i Seljord og Fyresdal og den lutherske læra vart innført utan at det låg føre nokon folkeleg protest mot den katolske trua. Det ser ut til at desse to hendingane heng saman. Når høvedsmannen på Akershus, Peder Hanssøn, skal forklare bondeopprøret, skriv han at bøndene har jaga bergmennene ut av området og at dei ikkje lenger vil betale dei skattane biskopen har krav på. Dei har ingen biskop, seier dei, og difor vil dei heller ikkje betale.

På denne måten ser me at dei to tinga blir blanda saman frå bøndene si side. Begge pålegg har kome frå kongen i København. Ved å jage bergmennene rammar dei kongen sit prestisjeprosjekt.

Telebøndene blei snart gjort til heltar. Opprøret vart slått hardt ned. Seksten mann vart dømde til døden. Av desse fekk ti løyse livet med å betala høge bøter. Fem mista livet og den sjetten vart dømd til å vera bøddel for kameratane sine. Desse bøndene har stått som heltar til denne dag. Forteljingane blussa naturleg nok opp rundt siste krig. Det var lett å finne parallelar både til skurkar og heltar i den dags-

aktuelle situasjon. (Heilt til i dag finn ein ei heltedyking av desse bøndene. Det vart feira 450 års jubileum for dette opprøret i 1990 og både Øystein Rian og eg var då vitne til svulstige talar for dei tapre norske bønder som møtte overmakta i Ambjønndalen i Hjartdal.)

Men korleis gjekk det så med bergverket i Vest-Telemark?

No kjem eg til dette med kvardagsmotstanden. Det som blei avgjerande for bergverket var proviantspørsmålet. Vest-Telemark er ikkje nett noko kornkammer. Når bergmennene ville kjøpe korn av telemarkingane, fekk dei enten til svar at dei ikkje ville ta imot tyskerne sin mynt eller at dei ikkje hadde noko å selje.

Bergverket vart nøydd til å importere korn og anna proviant frå Danmark. Forsyningane vart frakta dels frå Akershus, dels frå Skien, av bønder. Det ser ut til at mange har lete seg freiste til å ta litt av lasset. I tillegg kravde bøndene å få løn i form av proviant for det vesle arbeidet dei gjekk med på gjera ved gruvene.

I motarbeidinga av bergverket fekk bøndene nye allierte. Borgarane i Skien var lite interesserte i den bergstaden kongen planla å byggje på Gimsøy like ved Skien. Ein bergstad med både toll- og skattefritak ville verta ein for hard konkurrent til den gryande handelen i Skien. Borgarane der og bøndene oppover i Telemark dreiv alt trelasthandel med hollendarane. Denne handelen ville no kongen stoppe sidan bergverket trong all den ved og kol det kunne få.

Enden på visa blei at bønder og borgarar lukkast i å setja ein stoppar for bergverksdrifta etter 11 år. Gruvane vart seinare drivne av private, men kongen engasjerte seg ikkje på same måte meir.

ØYSTEIN RIAN:

1. innlegg:

1. Sven Lilja spurte i en tilspisset formulering om det var "overklassebonden" som reagerte på skatter og byrder i Norge. Mitt poeng er at i økonomisk, sosial og politisk forstand var der mange slags norske bønder og mange reaksjonsformer, alt etter hvilke bønder det var som skulle forholde seg til bestemte situasjoner. Derfor kan vi ikke

DISKUSJONSINNLEGG

tale om "den norske bonden" i bestemt form entall. Det er nok et poeng at jo sterkere bønder stod økonomisk og sosialt, jo større muligheter hadde de til å fremme sine interesser. Storbønder var også overrepresentert blant bondelederne når det dreide seg om bondereaksjoner som omfattet hele bondestanden i et visst distrikt.

I den forbindelse er det naturlig å etterlyse husmennene. I de første generasjoner etter 1550 fantes der riktignok neppe et eget sosialt skikt som vi kan kalle en husmannsklasse – det var mer snakk om en midlertidig livssituasjon og en nokså fåtallig gruppe. Men i de tre generasjoner før 1750 vokste det fram en stadig større husmannsklasse, og den gjorde seg lite gjeldende både i samfunnsstyring og i politiske reaksjoner, bortsett fra de hverdagsprotester som Nils Erik Villstrand så treffende omtaler. Husmennene ble ikke primære samfunnsmedlemmer på samme måte som gårdbrukerne, hverken på bygdetingene, i ombud og fremfor alt ikke som skattebetalere, etter som det fra 1670 ble avgjort at gårdbrukerne betalte skatt for hele de matrikulerte gårdsbrukene, inkludert husmannsplassene. Husmennene kom derfor institusjonelt, sosialt og politisk til å stå i en sekundær stilling til stat og embetsverk. Som regel opptrådte bøndene som gårdssamfunnets representanter i politiske reaksjoner. Det var i enda høyere grad tilfellet i forhold til tjenestefolkene. Myndighetene prøvde riktignok før 1660 å skattlegge tjenestedrenger, men med liten suksess. I 1711 forsøkte man seg med en prosentskatt på tjeneres lønninger, men den gav små skatteinntekter. Tjenestefolkene var for det meste yngre mennesker, som var tjenere i en periode i livet før de giftet seg. De inntok en lignende stilling til husbonden som barna på gården. Det var bonden som representerte gården utad.

2. Det er interessant å høre at man i Sverige ikke innførte militær eksekusjon, og jeg spør hva som var årsaken til det. Ikke mye tyder på at skattetrykket i det svenske riket var vesentlig lavere enn i oldenborgmonarkiet – og slett ikke hvis vi sammenligner bare med Norge. Jeg er derfor tilbøyelig til å anta at der i Sverige fantes alternative pressmidler, og da er det nærliggende å spørre hvilket press "indelningsverket" kunne medføre, i kraft av det nære forholdet mellom de embetsmenn (særlig militære) som hadde fått tilvist ytelser (räntor) og de bønder som skulle ut med disse ytelsene. Man skulle tro at dette var et enda sterkere press enn den mer sporadiske militære eksekusjonen.

3. Sammenligninger mellom Norge og Danmark er en klassisk disiplin i dansk og norsk skatthehistoriografi. Det har vært nærmest umulig å levere bindende bevis for påstander om forholdet mellom skattetrykket i de to land, særlig fordi vi ikke kjenner tilstrekkelig til produksjonens verdi på de enkelte gårdene. Meget kan likevel tyde på at trykket var større i Danmark enn i Norge. På den annen side skjedde der overføringer fra Norge til Danmark, men jeg er enig med Ole Degn og har selv hevdet det i diskusjon med Kåre Lunden, at det dreide seg om uunngåelige overføringer til hovedstaden, noe som like mye berørte danske provinser. Likevel betød det noe at København lå i Danmark og ikke i Norge!

4. Det er for øvrig pent av Ole Degn å forsvare "den frie og stolte norske bonden". Han gjør det med henvisning til de mange premier til norske bønder fra Det kongelige danske Landhusholdnings-selskab. Særlig når vi tar i betraktning at de fleste norske distrikter tilhørte periferien i denne sammenheng, var det bemerkelsesverdig mange premier som gikk til Norge. Den norske andel av premiene var imidlertid ikke uforholdsmessig stor regnet i forhold til folketallet i det 18. århundre, da den norske bondebefolkning var like stor som den danske. At norske bønder kunne spille en slik rolle i forbedringsstrevet i landbruket strider heller ikke mot min tolkning av deres samfunnsrolle. Tvert imot kan det ha vært en god sammenheng mellom bønders hyppige samspill med embetsmennene og flere bønders registrerte og anerkjente aktiviteter som jordbruksreformatorer. Premieringen var jo i høy grad avhengig av embetsmennesenes fysiokratiske engasjement i sine distrikter. Det var de som sørget for premieringene.

2. innlegg:

1. Det står til troende når Mats Rolén sier at de nyvunne svenske provinser representerte et spesielt problem i svensk forskning. Det måtte vekke reaksjoner i distrikter som Jemtland og Herjedalen når svenske myndigheter begynte å skrive ut menn til soldattjeneste. I Norge hadde myndighetene i 1645 bare så vidt begynt å organisere et fast militærvesen. Den store byrden kom for alvor med svenskestyret – og da endog slik at soldatene risikerte militærtjeneste i fremmede fiendeland.

2. Når det gjaldt Danmark må det i minst like høy grad som i Norge ha vært tale om store forskjeller i skattetrykk fra periode til periode. Tolkningen av de danske bønders stilling står for meg som et spesielt fascinerende problem. I det 16. århundre og et stykke inn i det 17. må den almene velstand og det lave skattenivå i Danmark ha gitt bøndene gunstige livsvilkår. Så kom et kombinert trykk av ekstrem skatteopptrapping og gjentatte ondartede okkupasjoner, som satte danske bønder under et voldsomt press, og det ble forsterket av herremennene da de søkte kompensasjon for sitt skattetrykk med økte krav til festebøndene. Problemene må ha vært alvorlige til årene etter 1720, men så er det igjen grunn til å tvile på om det var så ille å være danske bønder. Erling Ladewig Petersen har sagt at gjennomsnittskonsumet av korn i det danske bondesamfunn var fem tønner pr. individ. Det lå godt over det som ble regnet som det normale i Norge. Videre kan man spørre om hvordan man skal forklare at danske bønder kunne gjennomføre en produksjonsrevolusjon i årene etter landboreformene hvis de hadde vært så undertrykt, utbyttet og demoralisert. Det vi vet om "utvikling" fra vårt århundre tyder på at den kulturelle forberedthet er meget viktig. Det må ha vært mere ved den danske bondekultur enn de negative trekk som lett springer i øyet (stavnsbånd etc.).

3. For Norges del gjenstår noe som jeg er fristet til å kalle den norske gåten. Kanskje jeg burde si "det norske under". I skatteopptrappingstiden skiller Norge seg ut med sin samfunnsvekst. Tiden var ikke så økonomisk gunstig som mange har hevdet. En av hovednæringene, fiske for eksport, ble først rammet av prisfall og så i tillegg av fangstsvikt. I kystdistriktene ble tømmeravvirkingen et blaff da skogene ble hogd ut. Trelastprisene viste fallende tendens fra 1620-årene da store deler av Europa ble rammet av en langvarig depresjon. Klimaforverringen var så påtakelig at perioden ble kalt "den lille istid". Til tross for alt dette vokste bosetning, folketall og produksjon over store deler av landet. Det kan virke som om befolkningen ble presset/stimulert til å opprette flere husstander og produksjonsheter og at dette mer enn oppveiet uttapningen av skatt og mannskap. En årsak til at det gikk slik må være at hverken beskatning eller soldatutskrivninger bikket over en terskel hvor de ville ha blitt destruktive.

Deltakere

Danmark

Arkivar Ole Degn, Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

Instituteder Henrik Fangel,
Lokalhistorisk Institut for Sønderjylland, Åbenrå

Landsarkivar Grethe Ilsøe,
Landsarkivet for Sjælland, København

Stipendiat Jørgen Mikkelsen, Københavns universitet

Universitetslektor Knud Prange,
Lokalhistorisk Afdeling, Københavns universitet

Stipendiat Claus Rafner,
Forskningsprojektet "Stat, forvaltning og samfund", København

Professor Ditlev Tamm,
Retsvidenskabeligt Institut A, Københavns universitet

Finland

Professor Antero Heikkinen, Joensuu universitet

Docent Ulla Heino, Åbo universitet

Fil.kand. Kimmo Katajala, Joensuu universitet

Forsker Marja Pohjola, Lokalhistoriska byrå, Helsinki

Fil.lic. Nils Erik Villstrand, Kimito

Sverige

Fil.dr. Sven Lilja,
Stads- och kommunhistoriska instituttet, Stockholms universitet

Docent Jan Lindegren, Historiska institutionen, Uppsala universitet

Docent Mats Rolén, Riksförbundet för Hembygdsvård, Stockholm

Docent Johan Söderberg,
Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet

Norge

Førsteamanuensis Øystein Rian, Telemark distriktshøgskole, Bø

Stipendiat Hilde Sandvik, Avdeling for historie, Universitetet i Oslo

Førsteamanuensis Dagfinn Slettan,
Historisk institutt, Universitetet i Trondheim

Professor Sølvi Sogner, Avdeling for historie, Universitetet i Oslo

Cand. philol. Bergit Telnes, Telemark distriktshøgskole, Bø

Fra Norsk lokalhistorisk institutt:

Vit.ass. Ola Alsvik
Dr.philos. Rolf Fladby
Konsulent Gunvor Foslie
Forsker Liv Marthinsen
Instituttleder Harald Winge